

65.
P-28

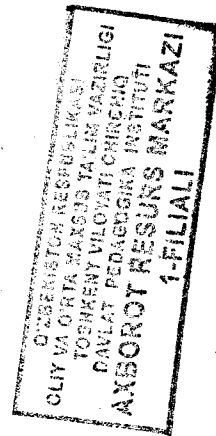
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ ДАВЛАТ МУЗЕЙИ

Шавкат Рахматуллаев

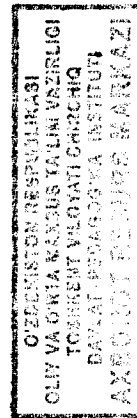
ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ШАҲАРЛАРИДА ИҚТИСОДИЙ
ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИ

(1991-1996 йиллар)

1501

Тошкент – 2017

УДК: 332.05 (09) (575.12)

ББК: 65.013.5(5У)

Р 28

Рахматуллаев, Шавкат.

Фаргона водийи шахарларида иктисодий трансформация жараёнлари
(1991-1996 йиллар). – Тошкент: "Нисhon ношир", 2017. – 200 б.

КБК 65.013.5(5У)

Маъсул муҳаррир:

тарих фанлари номзоли Мусаллам Жўраев

Таъризчилар:

тарих фанлари доктори, профессор Д.А. Алимова

тарих фанлари доктори, профессор Ж.Х. Исмаилова

Монографияда фанларaro ёндашув асосида, республиканинг ижтимоий-демографик муаммоларини ўзида мужассаслаштирган мунтақа – Фаргона водийсида мустақиллик арафасида ижтимоий-иқтисодий ҳолат, ишловотларнинг миллий стратегияси асосида водий шахарларида бозор муносабатларига ўтишнинг дастлабки йилларида янги иқтисодий муносабатларнинг шаклланиши таҳлил этилган. Шунингдек, иқтисодий трансформация жараёнларининг ижтимоий жиҳатлари – водийнинг демографик хусусиятлари, ўтиш даврида давлат томонидан аҳолини қўллаб-қувватлаш чоралари ҳамда таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимидаги ўзгаришлар жараёнлари ёритилган.

Китоб Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг ИГ.4-16 ракамли "Мустақиллик шароитида Ўзбекистонда бозор иқтисодиётининг шаклланиши ва ривожланиши тарихи" мавзусидаги фундаментал тадқиқотларни қўллаб-қувватлаш лойиҳаси ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш қўмитасининг ФА-А1-П016 ПЗ-2014-0906065019 ракамли "Ўзбекистоннинг энг янги тарихини фанларaro ўрганиш: методлар, ёндашувлар, концепциялар" мавзусидаги амалий лойиҳаси доирасида нашр этилган.

ЎЗМУ ҳузуридаги Тарих институти Илмий кенгашининг 14 декабрь 2016 йил 15-сонли баёни билан нашрга тавсия этилган.

ISBN: 978-9943-378-73-5

© Нисhon ношир, 2017

© Шавкат Рахматуллаев, 2017

Устозим Мусаллам Жўраев
хотирасига бағишлайман

С Ў З Б О Ш И

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда тарих фани муҳим ўнгиришларни бошидан кечирди. Аввало совет мафкурасидан воз кечилди, янги методологик ёндашувлар шакллана бошлади, ўрганилмаган мавзулар тадқиқот объектига айланди, қўллаб тарихий воқеа ва ҳодисалар янги талқин этила бошланди, янги таълим стандартлари асосида дастур, дарслик ва ўқув қўлланмалар тайёрланди. Шу билан бирга, фан тараққиёти ва ижтимоий ривожланиш Ўзбекистон тарихчилари зиммасига жаҳон амалиёти нагизларидан келиб чиқиб, тарих фанини янада юқори бўлган илмий-назарий даражага олиб чиқиш ва янги илмий йўналишларни ўзлаштириш каби вазифаларни қўймоқда.

Ҳозирги замон фанида фаол ривожланаётган йўналишлардан бири бу энг янги тарихдир. Ушбу йўналишнинг шаклланиши қўллаб-қувватлаш тарих мактабларида мустақил миллий давлатнинг ташкил топиши билан асосланади.

Ўзбекистоннинг энг янги тарихи, бир томондан, жаҳон харитасида ўз ўрнига эга бўлмаган, янгидан ташкил топан Ўзбекистон Республикаси номи остидаги мустақил миллий давлатнинг тарихи ҳисобланади. Ўз навбатида, Ўзбекистоннинг энг янги тарихи инсоният энг янги тарихининг таркибий қисми бўлиб, жаҳонавий глобал воқеа-ҳодисалар билан бевосита боғлиқдир.

Энг янги тарихни ўрганишнинг аҳамиятли жиҳати шундаки, у орқали жаҳонавий ҳаётга бевосита таъсир қилётган ҳодисаларни ўз вақтида англаш ва тушуниш имконини беради. Бинобарин, энг янги тарих жаҳонавий жараёнлар билан боғлиқлигини ҳисобга олган ҳолда, унда келажакни кўриш билан боғлиқ бўлган тенденцияларни башорат қилиш салоҳияти жамланган.

2012 йил 27 январда Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

хузуридаги Ўзбекистоннинг энг янги тарихи бўйича жамоатчилик кенгашини тузиш тўғрисида”ги Қарори қабул қилинди. Қарорда замонавий тарихни илмий тадқиқ этиш бўйича халқаро тажрибани ўрганиш ва энг янги тарихнинг турли аспектларини ўрганишга бағишланган ишларни таҳлил этиш вазифаси қўйилди. Шунингдек, Ўзбекистоннинг энг янги тарихи умумжаҳон ва регионал жараёнлар ҳамда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида шаклланган цивилизациялар, халқлар ва давлатлар тарихий-маданий меросининг ажралмас қисми сифатида ўрганишни мақсад қилиб олган илмий, ўқув-услубий адабиётлар ва бошқа нашрларнинг янги авлодини яратиш вазифасига алоҳида эътибор қаратилди.

Тақдим этилган нашр айнан Кенгаш олдида қўйилган вазифаларни бажаришга қаратилган ҳаракатлардан бири, деб баҳолаш мумкин.

Дарҳақиқат, Фарғона водийси мавзуси ижтимоий-гуманитар фанлар вакилларининг доимий диққат марказида бўлиб келган. Олимлар томонидан водийнинг иқтисодий, ижтимоий ва демографик жараёнларини тарихий жиҳатдан ўрганишга бўлган қизиқиши, бир томондан, Фарғона водийсининг Марказий Осиёни геосиёсий маркази сифатидаги ўрни билан, иккинчи томондан, ушбу минтақанинг деярли барча зиддиятларини ўзида мутасаммалаштиргани билан белгиланади. Бинобарин, мавзу юзасидан тадқиқий муҳофаса хилма-хиллигига қарамай, Ўзбекистонга қарашли Фарғона водийси ҳудудининг 1980-йиллар охиридан 1990-йиллар ўрталарига қадар бўлган давр тарихи алоҳида тадқиқот объекти ва предмети сифатида ўрганилмаганини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим.

Шу жиҳатдан олиб қараганда, тақдим этилган китоб бу борадаги биринчи уриниш бўлиб, унинг тегишли бўларида Фарғона водийси вилоятлари, хусусан, унинг шаҳарлари мисолида Ўзбекистонда ислохотлар даврининг дастлабки мураккаб, аммо масъулиятли босқичида бозор иқтисодиётига ўтиш билан боғлиқ трансформацион жараёнлар комплекс таҳлил этилган ва иқтисодий ўзгаришларнинг ижтимоий жиҳатлари ҳам алоҳида ўрганилган.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, мустақиллик йилларида “Ўзбек модели” асосида ўтказилаётган туб ислохотларнинг стратегияси ва устувор йўналишлари Ўзбекистоннинг Биринчи Президент Ислми Каримов томонидан ишлаб чиқилган ва амалиётга татбиқ этилган эди. Бу ҳақда, Президент Шавкат Мирзиёев алоҳида тўхталиб, “Биринчи Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган тараққиётнинг «Ўзбек модели»ни амалга ошириш ва замонавий давлат барпо этиш борасидаги стратегик тамойилларга биз ўз ишимизда доимо суянамиз. Бу тамойиллар Ўзбекистонда бундан буён ҳам сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришларни таъминлашнинг мустахкам пойдевори ҳисобланади”, деб таъкидлади¹.

Монографиянинг дастлабки боби совет жамиятининг перманент инкирози юқори чўққисига чиққан ҳамда собиқ Иттифок таркибидаги республикалар мустақиллик сари дадил қадамлар қўя бошлаган давр, яъни 1989-1991 йилларда Фарғона водийсидаги ижтимоий-иқтисодий аҳвол ҳар томонлама таҳлил этилиб, ҳужжатли манбалар ва статистик материаллар орқали кўриб чиқилган. Жумладан, водий вилоятлари иқтисоди – ишлаб чиқариш ва аграр соҳалари республика, айниқса, Иттифок даражаси билан солиштирилганда номуъносиб ривожлангани яққол кўзга ташланади. Ушбу фонда водийнинг ижтимоий-демографик ривожланиш тенденциялари янада аянчи кўриниш ҳосил қилган эди. Айниқса, аҳолининг тез ўсиш суръатлари қатор социал муаммолар – ишсизликнинг ортиши, ҳаёт даражасининг пасайиб кетиши каби чигал ҳолатнинг юзага келиш сабаблари ва охири оқибат, юқоридаги омиллар таъсирида водийда миллатларaro зиддиятлар даражасига етишининг илгизлари очиб берилган.

Иккинчи бобда истиқлолнинг дастлабки беш йилида бозор муносабатларига ўтиш борасида елдий шаҳарларида иқтисодий трансформация жараёнларига эътибор қаратилган. Хусусан, социалистик тизимнинг инкирозга юз тутиши ҳамда собиқ

¹ Мирзиёев Ш.М. “Таъкидлий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раёбар фойдаватининг қўналлик қолдаси бўлиши керак” / Ўзбекистон Республикаси Президентини Шавкат Мирзиёевнинг аниқлаштириши 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқуналари ва 2017 йилда аниқлаштирилган иқтисодий дастурининг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Мақомазининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси // <http://uz.uz/uz/policies/lan-ufy-ta-lit-ay-utub-intizom-va-shakhsiy-javobgarlik>-16-01-2017

Иттифонинг парчаланиши оқибатида, унинг негизда пайдо бўлган янги мустақил давлатлар учун ўз тараққиёт йўлини белгилаш билан боғлиқ изланишлар жараёни бошланди. Ривожланиш концепциясини ишлаб чиқиш ва унинг асосий йўналишларини белгилаш Ўзбекистон Республикаси, хусусан, унинг раҳбарияти учун долзарб вазифага айланди. Бу борада ишлаб чиқилган "Ўзбек модели" номи остидаги миллий стратегия асосида, бутун республикада бўлгани каби водий шаҳарларида катъий марказлашган маъмурий-бўйруқбозлик тизимидан ҳўжалик юртишининг ижтимоий йўналтирилган бозор муносабатларига асосланган йўлга ўтиш, ишлаб чиқариш таркибини ўзгартириш, яъни республикани хом ашё, минерал ресурслар ишлаб чиқарувчи худуддан, тайёр маҳсулотлар сотиладиган бозордан ҳозирги кун талабидидаги юқори сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган худудга айлантириш, янги саноат тармоқларини вужудга келтириш, замонавий техника ва технологияларни жорий қилиш, минерал ресурсларни қайта ишлаш тармоқлари тизимини юксалтириш ҳамда бозор инфраструктурасини яратиш ва ривожлантиришга қаратилган илк савй-ҳаракатлар кўриб чиқилган. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, аралаш, кўп тармоқли иқтисодийни вужудга келтириш йўлида ўтказилган кичик ва оммавий хусусийлаштириш ва шу асосда янги мулкдорлар тоифасини шакллантириш илк амалиёти ўрганилган. Шунингдек, иқтисодий трансформация жараёнида дуч келинган муаммолар ва уларнинг ечимини топиш борасидаги амалиёт алоҳида таҳлил этилган.

Китобнинг учинчи бобида иқтисодий ислохотларнинг ижтимоий жиҳатлари ўрганилган. Жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, ҳар бир жамият ўз тарихий ривожланиш жараёнида бир тузумдан сифат жиҳатидан бошқасига ўтганда, эскилик ва янгилик орасидаги муросасиз кураш ҳамда воқеликнинг таъсирида тўпланиб қолган муаммоларнинг кескинлашишида ифодаланадиган қатор муаммолар ва қийинчиликларга дуч келади. Бу даврда аҳоли, айниқса, унинг ҳимояланмаган, заиф қатламлари қийин аҳволга тушиб қолади. Ушбу ҳолат бу даврда ўзининг зиддиятли дамларини бошидан кечирган

Фарғона водийси, хусусан, унинг шаҳарларида яққол кўзга ташланди. Шунини ҳисобга олган ҳолда, мустақиллик арафаси ва унинг илк йиллари минтақада шаклланган ижтимоий-демографик жараёнлар билан боғлиқ муаммолар – урбанизация даражасининг пастлиги, аҳолининг тез сўрғатлар билан ўсиши, ишсизликнинг юзага келиш сабаблари, аҳолининг ижтимоий-маиший турмуши ва экологияси масалалари, соғлиқни сақлаш тизимидаги дастлабки ўзгаришлар таҳлил этилган. Шу билан бирга, ўтиш даврида аҳолини (оммавий ва манзилли) ижтимоий ҳимоя қилишнинг фаол механизминини жорий этиш, бозор иқтисодиёти шароитида ишлашга қодир бўлган замонавий мутахассислар тайёрловчи узлуксиз таълим тизимини яратиш борасида эришилган дастлабки амалий тажриба ҳар томонлама ўрганилди.

Монографияда жамият ҳаётининг иқтисодий ва ижтимоий жиҳатларида кечган жараёнлар қамраб олинганлигини ҳисобга олиб, уларни ёритишда фанлараро ёндашувга асосланган методологиядан, хусусан, анъанавий тарихий усуллар билан бирга, социология, иқтисодиёт, статистика, демография каби фанларда қўлланиладиган методлардан фойдаланилган.

Дарҳақиқат, мустақил тараққиётнинг илк йиллари, яъни 1991-1996 йиллар ўзининг салмоғига кўра, сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ҳаётда катта ўзгаришларга ва воқеликларга бой бўлгани билан бошқа даврлардан тубдан ажралиб туради. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислам Каримов дастлабки йилларда юз берган трансформацион жараёнларнинг тарихий аҳамиятига баҳо бериб: «Беш йиллик мустақил тараққиётимизнинг унча катта бўлмаган, аммо баъзи жиҳатлардан аччиқ тажрибаси босиб ўтилган йўлни таҳлил қилишни, камчиликларни ҳам, ютуқларни ҳам умумлаштиришни талаб қилади. Мамлакатимиз, халқимиз бундай тажрибани билмаган эди»² деб, таъкидлаган эди.

Ҳақиқатдан ҳам, бу дастлабки беш йиллик ўзбекистонликлар, шу жумладан, водийликлар ҳаётида том маънодаги туб бурилиш ясаган муҳим тарихий босқич бўлди. Мустақилликнинг мураккаб ва ўта

² Каримов И.А. Ўзбекистон XX1 аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қиёловлари. Т.: 1997. Б. 324.

маъсулиятли бўлган дастлабки бу беш йиллиги ўзбек халқи ҳаётида алоҳида аҳамият касб этди. Шунингдек, бир ижтимоий-сиёсий тузумдан иккинчисига ўтишнинг қийин, айрим ҳолларда зиддиятли масалаларнинг амалий ечимини излаб топиш, собиқ совет тузумидан мерос бўлиб қолган мустабид тизимга ва унинг асосларига барҳам бериш, миллий давлатчилик ва ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти асосларини барпо қилиш каби ўтиш даврининг қўллаб муаммолари айнан шу дастлабки беш йилликда ҳал қилинганини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

Фарғона водийси шаҳарларининг мустақиллик даври тарихи мисолида республика миқёсида кечган ижтимоий-иқтисодий соҳадаги трансформацион жараёнларини ва унинг қийинчиликларини, янги жамият куриш амалиётини, босиб ўтилган дастлабки босқичда амалга оширилган улкан ишларнинг тарихий аҳамиятини англаб етиш, таҳлил қилиш ва тегишли хулосалар чиқариш имконини беради. Ана шу асрларга тенг дастлабки босиб ўтилган тарихий йўл тажрибаларини умумлаштиришда ва уларни таҳлил қилишда республика шаҳарларида амалга оширилган ишлар муҳим аҳамият касб этди. Шунинг учун ҳам, мустақиллик шароитида шаҳарлар тараққиёти тарихини, айниқса, Ўзбекистоннинг аҳоли энг зич жойлашган минтақаси бўлган Фарғона водийси шаҳарлари тарихини ўрганиш бир томондан, шаҳарлар ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг ўзига хос хусусиятларини очиб беришда ёрдам берса, иккинчи томондан, республикада бозор иқтисодиётига ўтиш илк даври вазифаларини бажариш борасида эришилган ютуқлар, йўл қўйилган камчиликлар ва дуч келинган муаммоларни таҳлил қилиш, илмий хулосалар чиқариш ва амалий тақлифлар киритиш имконини беради.

Бу даврда Фарғона водийси вилоятларида 55 та катта ва кичик шаҳарлар ва шаҳар туркумидаги қўрғонлар, шундан Андижон вилоятида – 16 та, Наманганда – 20 та, Фарғонада 19 та шаҳарлар қайд этилган. Улар 1991-1996 йилларда Фарғона водийсида иқтисодий ислохотларни ҳаётга тадбиқ этиш, водийда кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш ва ривожлантириш, ишлаб чиқаришни

таркибий қайта куриш, янги саноат тармоқларини, мулкчиликнинг турли шакллариини вужудга келтириш, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш, соғлиқни сақлаш ва узлуксиз таълимнинг янги тизимини таркиб топтиришда муҳим роль ўйнади.

* * *

Ушбу китоб, бутун фаолиятини тарих фанини ривожлантириш, шу соҳада илмий кадрлар тайёрлашга бағишлаган атоқли олим, тарих фанлари номзоди, Мусаллам Жўраев илмий раҳбарлигида 2000 йилда ҳимоя қилинган “Мустақиллик шароитида Фарғона водийси шаҳарларида ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар (1991-1996 йй.)” мавзусидаги номзодлик диссертацияси асосида тайёрланди.

Устоз, ЎзР ФА Тарих институти ва Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият курилиши академияси “Янги тарих маркази” ҳамда республика халқ ҳўжалигининг муҳим тармоқларида раҳбарлик лавозимларида узок йиллар давомида самарали меҳнати орқали мамлакатимизда тарих, тарихшунослик фанлари ривожига ҳамда мамлакат иқтисодий салоҳиятининг ортиб боришига ўз хиссасини қўшди.

Заҳматкаш олим халқимизнинг қадимий ва бой ўтмиш саҳифаларини илмий нуқтаи назардан ўрганиш ва ёритиш, республика ва халқаро илмий до'рларда тарғиб этиш ишига муносиб ҳисса қўшди. Айниқса, унинг совет даври сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий тарихига илмий жиҳатдан ҳақоний баҳо берилишида Мусаллам Жўраевнинг хизматлари салмоқли бўлди. Хусусан, унинг илмий муҳаф'ирлигида нашр этилган “Ўзбекистоннинг янги тарихи. К.2. Ўзбекистон совет мустақиллачилиги даврида” асари Ўзбекистон тарихининг ушбу мураккаб даврини ўрганишда муҳим манбалардан бирига айланди.

1-БОБ. МУСТАҚИЛЛИК АРАФАСИДА ФАРҒОНА ВОДИЙСИДАГИ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ЖАРАЁНЛАР

Ўзбекистон мустақиллигининг ilk йилларидан ривожланишнинг ўзига хос йўлдан бориб, иқтисодий ва сиёсий соҳалардаги модернизацион жараёнларни анъанавий кадриятлар билан уйғунлаштиришга ҳаракат қилмоқда. Шу билан бирга, ўтиш даврида дуч келинаётган кийинчилик ва муаммолар кўп жиҳатдан ўтмиш меросига, яъни республиканинг Россия империяси, сўнгра собик Иттифок таркибиде бўлган даврда халқ хўжалигида юз берган жиддий деформацияларга боғлиқ бўлиб қолмоқда³.

1980-йиллар охири ва 1990-йиллар бошларида Фарғона водийсидаги ижтимоий-иқтисодий жараёнлар аҳолининг ўсиш суръатлари билан ишлаб чиқариш кучларининг умумий, жумладан, минтақадаги шароитларни ҳисобга олган ҳолдаги ривожланиши ўртасида номутоаносиблиги билан ажралиб турарди. Республиканинг иқтисодий манфаатларини писанд қилмаслик, экологияга етказилган зарар, айрим иқтисодий, сиёсий ва мафкуравий омиллар жамиятда ижтимоий кескинликни кучайтирди.

Шу муносабат билан Ислам Каримов Ўзбекистон, жумладан, Фарғона водийси вилоятларида юзага келган ҳолатга баҳо бериб: “...ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштиришдаги ҳағолар ва яроксиз ёндашувлар, халқ хўжалигининг тузилишида, иқтисодиётнинг етакчи тармоқларини ривожлантиришда йўл қўйилган катта-катта ҳағолар ва номутоаносибликлар оғир оқибатларга олиб келди. Халқ хўжалиги соҳасида бир қанча машаққатли муаммоларни вужудга келтирди. Республикада ижтимоий, иқтисодий кескинлик кучайиб, танглик ҳолати юзага келишига сабаб бўлди”⁴, - деб таъкидлаган эди.

Бундай шароитда Москва Ўзбекистоннинг халқ хўжалиги мажмуида конструктив ўзгаришларни амалга ошириш имкониятларини мутлақо кўриб чиқмади. Ақсинча, марказий

идоралар кўрсатмасига мувофиқ, республикани хом ашё етказиб берувчи ҳудуд ҳисоблаш сиёсати давом этди ва ҳатто кучайди.

Фарғона водийси бу жиҳатдан айниқса катта босим остида бўлган. Пахта яккахокимлиги аксарият ҳайдаладиган ер майдонларининг кискаришига олиб келди ва ўлканинг аграр хилма-хиллигини амалда йўқ қилди. Баъзи йилларда суғориладиган ер майдонларининг 90 %дан ортиги пахта билан банд бўлиб, уларда қўл меҳнатининг улуши 85 %дан ошиб кетди⁵.

1980-йилларнинг иккинчи ярмида минтақадаги учта вилоят, ҳудуди катта бўлмаса-да, қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг 1/4 қисмини, пахта хомашёсининг 30 %дан ортигини, меванинг 1/3 қисмини, ишлаб чиқарилган пахта толасининг 27 %ини, ипак матола (шойи)нинг 90 %дан ортигини, пойафзал ишлаб чиқарилишининг 31 %ини берарди. Пахта етиштиришга қаратилган тор ихтисослашув бу ерда бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришни камайтириб юборган эди. Жумладан, ғаланинг умумий ҳосилида Фарғона водийсининг улуши 15 %, полиз экинлари ҳосилида 11 %, узум етиштиришда атиги 5 %ни ташкил этарди⁶.

Умуман олганда, Совет даврида Фарғона водийсининг халқ хўжалиги асосан қишлоқ хўжалиги йўналишида ривожлантирилди. Бу соҳада юзага келган вазиятга ер захраларидан самарали фойдаланилмаслиги (хўжалик юртида ва сувдан фойдаланишнинг ортиқча сарф-харажатли тузилиши, хўжалик критикининг экстенсив усули ва қўл меҳнатининг устуңлиги, ҳосилдорлик даражасининг пастлиги, яъни ривожланган мамлакатлардагидан 2-3 барабар камлиги)⁷ хос эди, бу эса талайгина оғир майдонларининг муомаладан чиқишига олиб келди.

Хўжалик юртишининг архаик олхоз-соғқоз тизими айниқса чорвачиликка салбий таъсир кўрғатарди. 1990-1992 йилларда мамлакат хўжаликларида гўшт етиштириш жадал - ўртача йилига 17 %дан камайиб борди. Фарғона водийси вилоятларида эса бу

³ Қарағи: Труд в СССР. Госкомстат СССР. М., 1988. С. 235.

⁴ Алиакберова Н.М., Голдфарб Б.Я., Эргашев А. Размещение населения Ферганской долины (демографический аспект). Т., 1990. С. 3-4.

⁵ Ўзр Қишлоқ хўжалиги вазирлиги архиви (Ўзр ҚХВА). Протоколы заседаний коллегии МСХ РЎз, с № 12 от 07.08.93 по № 15 от 24.09.93. // Оп. 1, ед. хр. 101. Л. 34.

кўрсаткич республикадаги ўртача кўрсаткичларидан анча фарқ қилиб, Андижон вилоятида 43 %, Фарғона вилоятида 29 %ни ташкил қилган эди.⁸

Совет даври охирида хўжалик юртишнинг янги – ижара-пудрат шаклларига ўтилиши вазиятни ўзгартирмади. Хўжалик юртишнинг совет усули парадокси шунда эдики, у эришилган юксак натижаларни ўзлаштириш ва кенг ёйишга мослашмаган ва вақти-вақти билан учраб турган эпизодик юқори натижаларни “инкор” этарди. Масалан, Наманган вилоятида ҳосилдорлик ортиши натижасида “ортиқча хосилдан қутулиш”нинг махсус усули қўлланила бошлади: етиштирилган қарам хосили оддийгина хайдаб ташланарди. Ёки бошқа бир мисол: консерва заводи дарвозаси олдида 4 кунлаб навбат қутишлар натижасида етиштирилган помидор ҳосилининг 60 %йгача нобуд бўларди.⁹ Мавжуд ишлаб чиқариш қувватлари ййгиб олинган қишлоқ хўжалик маҳсулотини қайта ишлаш учун етарли бўлмаган.

Шунга ўхшаш вазиятни минтақа саноатининг ривожланишида, айниқса, янги қувватлар ва ишлаб чиқариш объектларини ишга туширишда ҳам қузатиш мумкин эди. Масалан, 1980-йилларда Фарғона вилояти шаҳарлари (Фарғона, Марғилон, Қўкон, Қувасой)да саноат жадал ривожлантирилди. Айни вақтда қўшни Андижон ва Наманган вилоятларида саноат деярли ривожланмади.¹⁰ Таъкидлаш жоизки республиканинг, жумладан, водийнинг ишлаб чиқариш салоҳияти хомашё ва яримфабрикатлар ишлаб чиқаришга ихтисослашган эди. 1990-йиллар бошларига келиб, Фарғона минтақасида бундай қорхоналар барча мавжуд қорхоналарнинг деярли 80 %ини ташкил қилар, аҳоли истеъмол қиладиган товарларнинг асосий қисми ташқаридан ташиб келтириларди.

Ўз навбатида, моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва капитал қурилишнинг барча асосий турлари марказдан туриб бошқарилиши ва режалаштирилиши, шунингдек, ресурсларнинг тақсимлаб берилиши, республикаларнинг ўз ички муаммоларини ҳал қилишдаги

ҳуқуқларини чеклаб қўйган эди. Масалан, Ўзбекистон саноатида маҳсулотнинг салкам 10 %ини республика, қолган 90 %ини эса умумиттифок органлари режалаштирарди. Ишлаб чиқариладиган маҳсулотни тақсимлаш, шунингдек, ташқи савдо билан фақат марказий органлар шуғулланган¹¹.

Мамлакатнинг олис ҳудудларидаги қорхона ва ташкилотлар ҳам идоравий жиҳатдан асосан Марказга бўйсунарди. Масалан, Андижон вилоятидаги 131 та йирик саноат қорхонасининг 22 таси иттифок, 64 таси иттифок-республика ва атиги 45 таси республика идораларига бўйсунган¹².

Шу тариқа Иттифокда меҳнат тақсимооти ўзаро манфаатли тарзда ташкил этилгани ва ишлаб чиқариш қувватлари учун тоғ-иختисослашув бўлгани ҳақидаги иллюзиялар, аслида, Ўзбекистоннинг ягона халқ хўжалиги комплексида эгаллаган ҳақиқий иқтисодий аҳолини нисоблашга хизмат қиларди, холос. Хомашёни ташиб кетиш эвазига дотация ва субвенция кўринишидаги “инъекциялар” берилар (уларга эса маҳаллий хомашёдан ишлаб чиқарилган товарлар сотиб олинарди), саноатнинг ривожланиш даражаси эса, бозор иқтисодиёти ривожланишининг классик йўли ўлчамлари бўйича баҳоланадиган бўлса, 1990-йиллар бошларида кўпроқ индустриаллаштиришнинг биринчи босқичи талабларига жавоб берарди.

Демографик омил – минтақа ижтимоий соҳасининг энг мураккаб элементи ҳисобланади.

Ўлканинг демографик динамикасини таҳлил қилиш натижалари ривожланишнинг аввалги даврида минтақадан қисқа вақт ичида аҳоли сонининг тез суръатларда кўпайиши билан боғлиқ ҳолда келиб чиққан кескинликнинг ошиб бериши ҳақидаги прогнозларни тасдиқлайди. Масалан, 1959 йилдан 1991 йилгача минтақа аҳолиси

⁸ Ўша катба, Л. 44.

⁹ Клинова А. Многоотрасльный оазис // Правда Востока. 1989 г. 10 сентября.

¹⁰ Абдуллаев Ш. М. Этнососиальные и этнополитические процессы в Ферганской долине. (Основные проблемы, тенденции и противоречия. 70-80-е годы XX в.). Автореф. Дисс. докт. ист. наук. Т. 1994 (эл. версия).

¹¹ Абдуллаев С. К. Прогнозирование экономического развития Узбекистана в условиях перехода к рыночной экономике. Т. 1993. С. 59.

¹² Гаринский К. М., Солиев А. С., Иминов Т. К., Мамадалиев Т. И. Жон Андижоним (Андижон вилояти ташкил топганининг 50 йилгига бағишланади) Андижон: 1991. Б. 76.

2,5 баравар, тегишлича 2301,7 миндан 5725,1 минг нафаргача кўпайди.¹³

Фаргона водийси, Ўзбекистоннинг аҳоли энг гавжум минтакаси бўлиб, бу ерда ижтимоий-демографик жиҳатдан аҳолининг тез суръатларда кўпайиши оилаларнинг кўп болалиги билан бирга аҳоли зичлиги ижтимоий жиҳатдан зиддиятли даражагача ошишига олиб келди (1-жадвал).

1-жадвал

Оилалар ва уларнинг аъзолари сони бўйича гуруҳлари (1989 йилда)

	Оилалар сони, мингта	Жумладан, оилалар таркибидagi аъзолар сони бўйича						Оила аъзоларининг ўртача сони
		2 нафар	3 нафар	4 нафар	5 нафар	6 ва ундан ортиқ нафар	6 ва ундан ортиқ нафар	
Умуман республика бўйича	3415	409	433	570	509	1494	1494	5,5
Андижон вилояти	281	26	28	41	45	141	141	5,9
Наманган вилояти	250	25	26	38	42	119	119	5,6
Фаргона вилояти	370	43	44	59	59	165	165	5,5
Фаргона водийси	901	94	98	138	146	425	425	5,7
Республикадаги хиссаси, %	26,4	23,0	22,6	24,2	28,7	28,4	28,4	

Изох: 1989 йилги аҳолини рўйхатга олиш маълумотлари бўйича ҳисобланган (Манба: Совет Ўзбекистони. 1990 йил 15 июнь).

Жадвалдан кўриниб турганидек, оилаларнинг ўртача ўлчами ва таркибини қиёсий таҳлил қилиш Фаргона минтакасининг кўрсаткичлари республика кўрсаткичларига қараганда юқорирак бўлганидан далolat беради. Бу эса қуйидаги омиллар билан боғлиқ бўлган:

– нисбатан ёш бўла туриб никоҳга киришдек кўп йиллик анъананинг сақланиб қолгани (модал ёш аёллар учун – 18–20,

¹³ Ҳисоб-китоб манбаи: Народное хозяйство УзССР за 70 лет Советской власти. Т., 1987. С. 6-7; Народное хозяйство Республики Узбекистан в 1993 г. Статистический ежегодник. Т., 1994. С. 23.

эркаклар учун – 21–23 ёшни ташкил этган)¹⁴. 30 ёшга бориб ва 50 ёшга қадар қишлоқ жойларида аҳолининг аксарияти никоҳда бўлган; – жинслар ўртасидаги ижобий нисбат. Ажралишлар кам бўлгани ҳолда никоҳда бўлишнинг юқори даражадалиги (тузилган никоҳларнинг 95 % дан ортиги – 1-никоҳдагилар);

– аҳолининг репродуктив майллари. Социологик сўровлар маълумотларига қараганда, 1990-йилларга қадар идеал оиладаги болалар сони тўғрисидаги “Оилада неча фарзанд бўлгани яхши?” деган саволга маҳаллий аҳоли орасида анъанавий жавоб: “Қанча кўп бўлса, шунча яхши” бўлган¹⁵.

Натижада, нисбатан кичик ҳудудга эга минтақада аҳоли сони нафақат кўпайган, балки зичлиги ҳам ўта салбий шакллarga эга бўлган.

2-жадвал

Фаргона водийси аҳолисининг зичлиги (1 км²га)

	1959 й.	1970 й.	1979 й.	1989 й.	1993 й.	1959/1993
Республика бўйича	18,1	26,3	34,2	44,3	49,6	2,74 марта
Андижон вилояти	183,0	252,1	321,2	409,3	464,6	2,53 марта
Наманган вилояти	75,1	107,2	131,2	186,2	215,1	2,86 марта
Фаргона вилояти	132,3	187,6	238,6	301,7	337,7	2,82 марта
Фаргона водийси	119,8	173,4	215,6	299,0	339,1	2,83 марта
Фаргона водийси / Республика	6,6 марта	6,6 марта	6,6 марта	6,75 марта	6,83 марта	--

Изох: Қуйидаги манбалар бўйича ҳисоблаб чиқилган: 1989 йилги аҳолини рўйхатга олиш маълумотлари / Совет Ўзбекистони. 1990 йил 15 июнь; 1993 йилда Ўзбекистон Республикаси халқ ҳўжаллиги. Йиллик статистика. Т., 1994.

Жадвалдан ҳам республика бўйича, ҳам водий бўйича аҳоли зичлигининг ўзига хос “эволюция”си ўзига тағъанади, бунда водий аҳолисининг зичлиги республика бўйича шундай кўрсаткичдан деярли етти баравар ортиқдир. Иттифод даражасида Фаргона водийси ушбу кўрсаткич бўйича амалда этакчилик қилган. Масалан, 1990 йилда аҳоли зичлиги бўйича Андижон вилояти СССРда биринчи

¹⁴ Алиқберова Н.М., Гольфарб Б.Я., Эргашев А. Размещение населения Ферганской долины. С. 32.

¹⁵ Убайдуллаева Р.А. Современные репродуктивные усто, эволюция населения Узбекистана // Население Узбекистана: состояние, проблемы и перспективы. Т., 2012. С. 7.

Узок муддат фойдаланиладиган буюмлар	Ҳар 100 та оғлаги				Ҳар 1000 нафар аҳолига			
	1985 й.		1990 й.		1985 й.		1990 й.	
	СССР	Ўзбекистон	СССР	Ўзбекистон	СССР	Ўзбекистон	СССР	Ўзбекистон
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Сўнгалар	530	508	565	496	1580	960	1701	907
Радио	96	101	96	95	289	188	290	173
Истифолари	97	86	107	90	293	159	321	164
Телефонлар	37	33	55	49	110	60	165	89
Магнитофонлар	34	23	33	21	102	43	100	38
Фотоаппаратлар	91	80	92	80	275	150	276	150
Сўнгутиқ ва мулаттичлар	70	57	75	67	205	106	226	123
Қир юнш машиналари	31	20	48	29	117	37	143	53
Ўлсқр чиптоттичлар	14	19	20	26	43	34	60	47
Мотоцикл ва мотороллерлар	55	100	59	97	165	185	179	168
Нелюспед ва мотоцикллар	65	78	61	76	190	147	179	144
Тикув машиналари								

Изоҳ: Қуйдаги маълумот бўйича ҳисоблаб чиқилган: Народное хозяйство СССР в 1985 г. Стат. ежегодник. М., 1986. С. 446; СССР в цифрах в 1990 г. Краткий стат. сборник. М., 1991. С. 199; Народное хозяйство УзССР в 1990 г. Стат. ежегодник. Т., 1991. С. 66; Гурьев В.И. Основы социальной статистики: методы, система показателей, анализ. М., 1991. С. 85; Народное хозяйство РУз в 1993 г. Стат. ежегодник. Т., 1994. С. 107.

Юқорида келтирилган маълумотлардан қўринадики, оилалар сонига нисбатан ҳисоблаганда, совет даври охирига келиб аҳолининг таъминланганлик даражаси деярли барча узок муддат фойдаланиладиган буюмлар бўйича, иттифок даражасида ўсиб бориши фониди Ўзбекистонда салбий тамойилга эга бўлди. Минг нафар аҳолига ҳисоблаганда ўртача Иттифок ва ўртача республика

кўрсаткичи тавсия этилган нормалардан (айниқса, гўшт ва сут маҳсулотлари, тухум ва хатто мевалар бўйича) ўртача Иттифок даражасидан ҳам, республика даражасидан ҳам анча кам эди. Мисол учун, республика аҳоли жон бошига гўшт истеъмоли бўйича ўртача Иттифок даражасидан икки баравар ортда қолган бўлса²⁵, бу кўрсаткич Фарғона водийси шаҳарларида ўртача Иттифок даражасидан деярли 6 баравар, қишлоқ жойларида эса бундан ҳам ортқ даражада кам бўлган²⁶. Рационнинг зарур калориялиги асосан нон ва нон маҳсулотлари ҳисобига қопланган — бу маҳсулотлар истеъмоли рационал нормадан 1,5 баравар ортқ бўлган. Бундай вазият моддий-маиший хизматлар билан таъминланганликда ҳам кўзга ташланган. Жумладан, аҳолини уй-жой, газ, ичимлик суви, канализация қабилар билан таъминланганлик даражаси Иттифок даражаси у ёқда турсин, республика даражасидан ҳам анча паст бўлган²⁷.

Совет даврида эълон қилинган статистик материалларнинг кўрсатишича, Ўзбекистон аҳолисининг турмуш даражаси ва моддий таъминоти, бошқа ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичлар бўйича ҳам (айниқса, собиқ Иттифокнинг Европада жойлашган қисмига солиштирганда) сезиларли даражада паст бўлган. Айни вақтда шуни таъкидлаш жоизки, гарчи умумий тенглик шароитида даромадлар унча муҳим бўлмаганига қарамай, хусусий мулк бўлмаган шароитда ҳамда совет даври статистикасининг хусусиятларини инобатга олиб, аҳолининг узок муддат фойдаланиладиган буюмлар билан таъминлангани, турмуш даражаси ва моддий фаровонлиқни кўрсатувчи бош мезонлардан бири бўлган. Қиёсий маълумотлар 3-жадвалда келтирилган.

²⁵ Зиядуллоев С.К. Прогнозирование экономического развития Узбекистана в условиях перехода к рыночной экономике. Т., 1993. С. 39.

²⁶ Алиакберова Н.М., Гольдфарб Б.Я., Эргашев А. Размещение населения Ферганской долины. С. 3-4.

²⁷ Қаранг: Раҳматуллоев Ш. М. Мустиқлиқ шароитида Фарғона водийси шаҳарларида ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар (1991-1996 йй.). Тарих фанлари номзоди. диссертацияси. Т., 2000.

кўрсаткичлари анча фарк қилган ва Ўзбекистон аҳолисининг моддий аҳоли паст даражада бўлганини аниқ кўрсатган.

Бошқа статистик маълумотлар таҳлили ҳам Ўзбекистон собик СССРнинг айрим республикалари билан солиштириганда моддий аҳоли бўйича анча орқада қолганини тасдиқлайди. Масалан, Россия, Қозғистон, Грузияда деярли ҳар бир оиланинг совутгичи бўлган, Арманистон, Эстония, Туркменистон, Латвияда ҳар 100 та оиллага 106–112 та совутгич тўғри келган, айти вақтда Ўзбекистонда оилаларнинг ҳар 5 тасидан 1 тасида совутгич умуман бўлмаган²⁸. Енгил автомобиллар билан таъминланганлик даражаси Иттифок бўйича ўртача 1990 йилда 100 та оиллага 19 та (1980 йилда 10 та), 1000 нафар аҳолига эса 58 тага тенг бўлган (1980 йилда 30 та)²⁹. Ўзбекистон бўйича бу рақамлар тегишлича 11,9 ва 21,9 донани ташкил этган³⁰. Фарғона водийсидаги вазиятни ҳисобга олган ҳолда ҳулоса чиқариш мумкинки, республика, шунингдек, Иттифок кўрсаткичларига солиштириганда, Фарғона водийси аҳолисининг юқорида кўрсатилган нарсалар билан таъминлангани энг паст кўрсаткичларга эга бўлган.

Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш ва ривожлантиришдаги деформациялар ҳамда Иттифок раҳбариятининг Фарғона водийси (ва умуман, Ўзбекистон) аҳолисининг ижтимоий эҳтиёжларига бепасанд муносабатда бўлгани иш билан бандлик муаммосини долзарблаштирди.

Айрим маълумотларга қараганда, 1980–1990-йиллар бўсағасида республикада ишсизлар сони тахминан 1 миллион кишини ёки иш билан банд аҳолининг 14–15 %ини ташкил этган³¹. Ҳатто Тошкент шаҳри бўйича ҳам ортиқча меҳнат ресурслари 1985–86 йилларда деярли 200 минг кишини ташкил этган³². Фарғона водийсининг ижтимоий-демографик ҳусусиятини инобатга олиб, у ердаги

²⁸ Гурьев В. И. Основы социальной статистики... С. 84.

²⁹ СССР в цифрах в 1990 г. М., 1991. С. 149.

³⁰ Основные тенденции и показатели экономического и социального развития Республики Узбекистан за годы независимости (1990–2010 гг.) и прогнозы на 2011–2015 гг. Статистический сборник. Т., 2011. С. 86.

³¹ Тухтаев Н. Бозорга ўтишининг машаққатли йўли. Т., 1999. Б. 32. Хожимирзаев М. Ўзбекистоннинг ишчилар синфи: ривожланиш муаммолари // Инсон ва сўз. 1991. № 9. Б. 20; Ўзбекистон: обшчая оценка страны. ООН, 2003. С. 12.

³² Бобоконова Д. Ўзбекистонда миллий ишчи кадрлар тайёрлаш тажрибасидан // Ўзбекистонда иқтисодий фанлар. 1997. № 3–4. Б. 37.

ишсизлик даражаси 20 %дан ортиқ бўлганини тахмин қилиш мумкин. Хорижий экспертларнинг маълумотларига қараганда, бошқа иттифокдош республикаларда бу кўрсаткич 5,5 %дан ортамаган³³. Бунга қўшимча равишда таъкидлаш жоизки, туб аҳолининг худудий ва касбий жиҳатдан мобиллиги паст даражада бўлган, миграция даражаси русийзабон аҳолиниқига қараганда 2,5 баравар паст бўлган³⁴.

Шу ўринда социалистик тизимни макташга қаратилган совет статистикасининг догматик принципларини, яъни социализмда ишсизлик бўлиши мумкин эмас, деган ҳукмрон мафкурага ёқиш макссадида ҳақиқий аҳолини яширишини эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Мавжуд муаммоларни ошкор қилмаслик натижасида, республика меҳнатга лаёқатли аҳолисининг бандлиги регрессив ҳолатда бўлган, республика меҳнатга лаёқатли аҳолисининг бандлик даражаси кўп йиллар давомида 75 %дан ошмаган.

Шунга қарамай, ҳаттоки ўша даврдаги расмий статистика маълумотларидан ҳам бандлик соҳасида, айниқса, ёшлар орасида зиддиятли тамойиллар чуқурлашиб борганини кўриш мумкин.

4-жаваб

Кундузги ўрта умумтаълим мактаблари битирувчиларидан бўлган ишламайдиган ва ўқимайдиган ёшлар сони (1 декабрь кунига, нафар)³⁵

	1981 й.	1985 й.	1986 й.	1987 й.	1989 й.
Республика бўйича, шунингдек	3406	4235	8221	8621	28551
Андижон вилояти	224	207	521	598	3174
Наманган вилояти	199	507	426	405	3983
Фарғона вилояти	299	775	1495	1747	4291
Фарғона водийси	722	1439	2442	2750	11448
Республика даражасига нисбатан нисбаси, % да	21,2	34,7	29,7	31,9	40,0

Жадвалда кўрсатилганидек, совет давлати мавжуд бўлган охириги 10 йилликда кундузги ўрта умумтаълим мактаблари битирувчиларидан бўлган ишламайдиган ва ўқимайдиган ёшлар сони

³³ Узбекистан: обшчая оценка страны. ООН, 2003. С. 12.

³⁴ Исридзе А. К. Региональные факторы перехода Узбекской ССР к рыночной экономике // Обществанные науки в Узбекистане. 1991. № 1. С. 4.

³⁵ Мониторинг Узбекской ССР. Статсборнинг. Госкомитет УзССР по статистике. Т., 1990. С. 93.

минтакада ҳам, умуман, республика бўйича ҳам йилдан-йилга ортиб борган. Амалга оширилган статистик ҳисоб-китоблар Фарғона водийси мактабларининг битирувчилари орасидаги ишсизлар ҳиссаси бўйича ўтказилган статистик ҳисоб-китоблар (1981 йилдаги 21,2 % дан 1989 йилга келиб 40 % гача) шундан далolat берадики, минтакада бандлик муаммоси ниҳоятда оғир аҳволда бўлган ва бу республиканинг бошқа минтакаларига нисбатан ҳам сезилиб турган.

1989 йил кузи ва 1991 йил баҳорида Фарғона давлат университети "Ижтимоий ва сиёсий тадқиқотлар маркази" томонидан ўтказилган этноижтимоий ва сиёсий тадқиқотлар маркази" томонидан 1980 йилларда армия хизматида чақирилиш арафасида бўлган ва чакирув ёшдан катта ёшдагилар орасида, айниқса, Фарғона водийсининг кишлоқ ҳудудларида ишсизлик ошиб бorganини тасдиқлади. Демографик омиллардан ташқари, яна ер тақчиллигининг кучайгани, анъанавий экин майдонларининг каттагина қисми шўр босиб, муомаладан чиқиб қолгани ҳам бунга шароит яратган³⁶.

Иқтисодиётдаги инқирознинг кучайиши натижасида мамлакатдаги сиёсий ва ижтимоий ҳаёт яхши бошқарилмайдиган ва деярли назорат қилинмайдиган тартибсиз ҳолатга кела бошлади. Нураб бораётган ижтимоий-сиёсий тизим фондида аҳолининг моддий фаровонлиги муттасил пасая борди. Истеъмол бозоридаги аҳвол кескинлашди: талаб тақлифдан ортиқ эди. Бутун мамлакат бўйлаб аҳолини озиқ-овқат билан таъминлашда узилишлар кузатиладди. Эртанги кунга ишончсизлик ошиб, бир муаммо устига бошқалари кўшила борди, уларнинг ҳал қилинишига эса умид йўқ эди. "Қайта қуриш" экспериментлари натижасида ҳосил бўлган ҳукукий вакуум жиноятчиликнинг ўсишига олиб келди (1989 йилнинг ўзида 2,5 млн. та ёки 1988 йилдагига нисбатан 32 % кўп жиноят қайд этилди)³⁷. Иттифокдаги жиноятчилик кўрсаткичлари фондида республика кўрсаткичлари унча катта бўлмаса-да, аммо шу ҳам салбий таъмоийлар ортиб бораётганидан далolat беради. Масалан, 1990 йилда 1985 йилга нисбатан қайд этилган жиноятлар сони 19 %га кўпайди. Улардан давлат ва жамоат мулкни ўртacha ва кўп миқдорда

ишон-торож қилиш 1,6 баравар ошди, фуқароларнинг шахсий мулкига қарши жиноятлар, қасддан одам ўлдириш ва суиқасд қилишлар эса деярли 2 баравар кўпайди ва ҳ.к. Жиноятчиликнинг кескин ошиб кетиши собик Иттифокнинг охириги — 1989 ва 1990 йилларига тўғри келади³⁸.

Ўтган аср ўрталаридан муттасил ортиб борган тизимли инқирознинг чуқур илдиэлари қайта қуриш даврига келиб ўз "инҳоллари"ни (ишлаб чиқаришнинг жадал пасайиб бориши, бюджет тақчиллигининг ўсиши, истеъмол бозорида кескинлигининг ортиши натижасида инвестиция фаоллигининг пасайиши муҳитида инқирфляциянинг кучайиши тарзида) берди ва бу жараён мунхафислар олиб борган тадқиқотларда ўз аксини топди. Жумладан, ўзбек иқтисодчи-олими У. Рашидов амалга оширган, бир томондан аҳоли ихтиёридаги пул массаси ҳамда бошқа томондан, аҳолига тақлиф этиладиган товарлар ва пулли хизматларнинг умумий массаси ўртасидаги нисбат масаласида қиёсий таҳлил ишлари юқоридаги қайд этилган ҳолатни тасдиқлайди³⁹.

5-жадвал

СССР бўйича аҳоли омонатлари ва товар захираларининг нисбати

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	Йиллар				
		1969	1970	1980	1985	1989
Аҳолининг омонатлари	млн рубл	38,4	46,6	156,6	228,0	319,8
Ушуржи-чакана савдо ва инвентаризация товар захиралари	млн рубл	42,3	42,3	67,1	98,0	80,0
Пул массасининг товар билан қопланishi коэффициенти	%	90,70	90,7	233,2	232,6	361,4

1980-йилларда бошланган салби иқтисодий таъмоийлар 1985 йилдан қучайиб, ички истеъмол бозоридаги аҳвол шиддат билан ёмонлаша борди. Бозорда моддий-товар жиҳатдан қопланмаган пул бирликлари эмиссияси кучайди. Масалан, 1989 йилнинг биринчи ярим йиллигида эмиссия 8,9 миллиард рублни ташкил қилган бўлса, йил охирига бориб 2 баравар кўпайиб, 18 миллиард рублга етди. Бу

³⁶ Иқтисодик ҳаётнинг ўзгариши СССР в 1990 г. Стат. ежегодник. Т. 1991. С. 150-151.

³⁷ Иқтисод У О роли кооперации в стабилизации внутреннего потребительского рынка // Общественные науки в Узбекистане 1990. № 11. С. 17.

³⁸ Абдуллаев Ш. М. Этносоциальные и этнополитические процессы в Ферганской долине...
³⁹ Ежегодник Большой Советской Энциклопедии / Выпуск 34. М., 1990. С. 43.

1988 йилдаги нисбатан 56 % кўп эди. Истеъмол моллари ва пулли хизматлар нархнинг амалдаги ўсиши 1988 йилга нисбатан 2 %ини ташкил қилди. Қаноатлантирилмаган талабнинг ошишини (яширин инфляцияни) ҳисобга олганда, истеъмол секторидagi инфляция миқдори 7,5 %га етди. Иш шу аҳволга бориб етдики, эмиссия олдиндан прогноз қилина бошланди. Масалан, 1990 йилга 10 миллиард рубл миқдоридa эмиссия режалаштирилди. Табиийки, бу жараянлар ва манипуляцияларнинг ҳаммаси ошиб бораётган ва пировардида, ялпи инфляцияга олиб келди.⁴⁰

Мазкур тамойиллар ўз ўрнида фуқароларнинг қайфиятига салбий таъсир кўрсатди. 1990 йилда республикада ўтказилган ижтимоий-маданий соҳадаги қайта қуриш ҳақида аҳоли фикрини ўрганиш натижалари буни тасдиқлайди.

6-жадвал

Энг кўп хавотир ва қоникмаслик келтириб чиқарувчи муаммолар
(сўралган шахслар сонига нисбатан %да)⁴¹

№	Ижтимоий-маиший соҳалари муаммолар	Республика бўйича			Андижон вилояти			Наманган вилояти			Фарғона вилояти			Водий бўйича ўртача		
		Улар дан кеск ини	Жами	Улар дан кеск ини	Улар дан кеск ини	Жами	Улар дан кеск ини	Улар дан кеск ини	Жами	Улар дан кеск ини	Улар дан кеск ини	Жами	Улар дан кеск ини	Улар дан кеск ини	Жами	
1	Турар-жой шароитлари	41,5	12,6	47,4	21,6	3,8	28,5	8,6	50,0	8,6	41,9	12,9	50,0	8,6	41,9	12,9
2	Коммунал қулайликларнинг йўқлиги (сув, газ, канализация, иссиқлик)	34,1	4,7	62,0	3,8	39,2	10,2	34,9	0,9	45,3	5,0	73,9	13,7	84,5	13,6	34,1
3	Озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминотнинг ёмонлиги ва уларнинг сифати	73,9	13,7	84,5	13,6	83,9	5,4	69,8	3,2	79,4	7,4	45,3	5,0	63,8	3,4	73,9
4	Саноат товарларининг етишмовчилиги ва уларнинг сифати	57,0	1,8	67,6	0,5	81,7	4,3	42,3	0,5	63,8	3,4	45,3	5,0	63,8	3,4	57,0
5	Товар ва хизматлар нархларининг ошиши	73,5	14,2	93,9	7,5	89,2	26,9	59,2	8,8	80,8	14,4	52,8	25,8	45,0	16,2	52,8
6	Оқлангич моддий аҳоли	46,4	16,1	59,2	35,2	54,3	25,8	45,0	16,2	52,8	25,8	45,0	16,2	52,8	25,8	46,4
7	Турли миллатлар вакиллари ўртасидаги муносабатлар	28,2	13,9	16,1	14,1	16,1	2,7	45,3	24,3	25,8	13,7	45,3	24,3	25,8	13,7	28,2

Юқорида қайд этилган маълумотлар тахлили шундан далолат берадики, водий ва умуман, Ўзбекистон бўйича мавжуд энг долзарб муаммоларни икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчиси — бевосита

⁴⁰ Рашидов У. О роли кооперации в стабилизации внутреннего потребительского рынка... — С. 18.

⁴¹ Социально-культурная сфера / Бюро социологических исследований Госкомстата УССР по статистике. Т. 1990. С. 40—45.

ижтимоий-маиший соҳага алоқадор муаммолар (1—6-саволлар), иккинчиси — билвосита алоқаси бўлган муаммо (7-савол). Биринчи гуруҳга кирувчи саволлар бўйича сўров натижалари хатто республика бўйича ўртача маълумотлар ҳам Фарғона водийсига нисбатан паст эканини кўрсатди. Вилоятлар бўйича қараладиган бўлса, айрим маҳалалар кескин хусусиятга эга бўлди. Бу ўринда Андижон вилояти деярли барча кўрсаткичлар бўйича ажралиб туради: халқ истеъмоли моллари билан таъминланиш муаммолари, коммунал соҳанинг иншооти, оиланинг моддий ҳолати ва нарх-навоининг ўсиши.

Иккинчи гуруҳга кирадиган саволга жавоблар хусусияти миллатлараро муносабатларнинг ҳолатидан дарак беради. Республика кўрсаткичлари минтақадагидан 2,4 (жами) ва 0,2 (энг кескинлари) ортиқ бўлса-да, аммо Фарғона вилоятидаги кўрсаткичлар республика кўрсаткичларидан юқорилар. Бунга мустақиллик арафасида вилоятда юз берган миллатлараро зиддият сабаб бўлган, дейиш мумкин.

Умуман олганда, таъкидлаш зарурки, айрим республикалар ва ишоним тузилмаларнинг ҳам, айрим муаммолари минтақаларнинг (жумладан, Фарғона водийсининг) ҳам ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланиш эҳтиёжларини етарлича ҳисобга олмаслик ижтимоий норозилик даражасининг ошишига, баъзан можаролар хусусиятига эга бўлишига олиб келди. 1989 йилда Фарғона вилоятида, 1990 йилда Бўка, Паркент, Андижонда бўлган воқеалар ана шундан далолат беради.

1989 йил июнь ойи охирида республика раҳбариятига Насром Каримов келиши билан юзага чиққан тизим таназзули ва ижтимоий ҳаётдаги чуқур инқироз билан боғлиқ деструктив муаммолар ва зиддиятларни ҳал қилиш учун амалий чоралар қўрилди. Республиканинг янги раҳбарияти нафақат воқеаларнинг боришини ўзгартира олди (масалан, Фарғона вилоятидаги миллатлараро можаро кенг ёйилишининг олди олинди), балки диний-экстремистик ташкилотлар фаоллашувидан келаётган таҳдидларни ҳам бартараф этди.

Республикада шаклланган вазият иқтисодий таназзулнинг олдини олиш, ижтимоий соҳадаги зиддиятларни юмшатиш ва энг асосийси,

ижтимоий моҳароларни бартараф этиш бўйича тезкор чоралар кўришни талаб қиларди. Бевоҳита Ислон Каримов раҳбарлигида республикада тартибсизликларнинг олдини олиш, ҳукукий тартиботни сақлаб қолиш ҳамда аҳолининг энг асосий ва ҳал этилишини кечиктириб бўлмайдиган эҳтиёжларини таъминлашга қаратилган превентив чоралар кўрилди.

Республика янги раҳбариятнинг илк қадамларидан бири дехконларга томорқа майдони сифатида 350 минг гектар ер бериш масаласини ҳал қилишдир⁴². Масалан, 1989–1990 йилларнинг ўзида Андижон вилоятидаги 198,9 мингга оилага (ер майдони чекланганига қарамай) 17,2 минг гектар ер ажратилди. Улардан 8,6 минг гектари яқка тартибда уй-жой қурилиши учун ва 8,6 минг гектари шахсий ёрдамчи хўжалиги (ШҲХ) учун берилди⁴³.

Ушбу инкирозли йилларда ШҲХни товар хўжалигининг мустақил элементи сифатида қонунлаштириш ва уларда ишловчиларни эса ижтимоий фойдали меҳнат билан банд қилишлар деб эътироф этиш, шубҳасиз, аҳолининг товарлар ва озиқ-овқатга бўлган асосий эҳтиёжларини қаноатлантириш мақсадида республикада иқтисодий базани ривожлантириш йўлида ташланган энг муҳим қадамлардан бўлди. Маълумки, “советлар мамлақати” мавжуд бўлган турли даврларда ШҲХ жамоат хўжалигига қўшимча ҳисобланган, аммо ҳар доим унинг тугатиб бўлмас хусусий мулкчилик характери туфайли маъмурий жиҳатдан чеклаб келинган. Айрим тадқиқотчилар уни “ўлиб бораётган”, “ўтиш даври” шакли эканлигини исботлашга ҳаракат қилганлар⁴⁴. Амалда эса ШҲХ нафақат “қўшимча” эди, балки совет даври жамиятининг истеъмол саватини тўлдиришда салмоқли ҳисса қўшарди.

Айрим маълумотларга қараганда, Ўзбекистон 1980-йиллар охирида ушбу хўжаликлар экин майдонларининг 3 %ни эгаллагани ҳолда, ялпи маҳсулотнинг 25 %гача ва кишлоқ хўжалигида яратилган

миллий даромаднинг 33 %гача, гўштнинг 50 %ни, сутнинг 64 %ни, сабзавотларнинг 44 %ни ишлаб чиқарган ва х.к.⁴⁵ Худди шундай кўрсаткичларни Фарғона водийсида ҳам кузатиш мумкин эди. Масалан, Андижон вилоятидаги суғориладиган ер майдонларининг 162,4 минг гектаридан 16,9 минг гектари, яъни 6 %га яқини аҳоли иҳтиёрида бўлгани ҳолда, улар ялпи кишлоқ хўжалик маҳсулотнинг 26 %ни етиштириб берарди. ШҲХларнинг ердан фойдаланиш самарадорлиги колхоз ва совхоздагиларга қараганда бир неча баравар ортиқчилигини кўрсатарди. Масалан, 1988 йилда жамоат ерларининг 1 гектаридан 2227 рублли ялпи маҳсулот олинган бўлса, томорқага берилган 1 гектар ердан 12095 рублли маҳсулот олинган⁴⁶. Ўтиш даврининг мураккаб ижтимоий-иқтисодий воқеликлари даврида бу хўжаликлар республика озиқ-овқат базасини тўлдиришнинг етакчи манбаларидан бирига айланди, бу эса, ўз навбатида, уларнинг кескин ижтимоий муаммоларини ҳал қилишдаги ролинни оширарди.

Буни инобатга олган республика раҳбарияти кейинги йилларда ҳам ШҲХдаги ер майдонларини кенгайтириш сиёсатини юритди. Натижада, 1992 йилга қелибқ 2,5 миллион оила ё илк бор ер майдони олди, ё ўз майдонларини кенгайтириш имконига эга бўлди, уларнинг умумий майдони эса 550 минг гектардан ошиб кетди, томорканинг ўртача майдони эса 20 сотихдан ошди⁴⁷. ШҲХда банд бўлган аҳоли сони 1,3 миллион кишига етди, унинг халқ хўжалигига жалб этилган меҳнат ресурслари таъкибидаги улуши эса 14,2 %га етди⁴⁸.

Умуман олганда, Президент фармонлари, қонунлар ҳамда Олий Кенгаш ва республика ҳукуматининг қарорлари шаклидаги чора-тадбирлар мажмуи 1980–1990-йиллар чегерасида энг муҳим халқ хўжалиги масалаларини мустақил равишда ҳал қилиш, ижтимоий бирқарорликни, сиёсий суверенитетни, иқтисодий мустақилликни ва миллий тикланишни таъминлашга қаратилди.

⁴² Цирков Исмаилов 1988 г. 19 ноябрь.

⁴³ АИУ/А Ф. 608. Оп. 2, ед.хр. 2043. Л. 243.

⁴⁴ Каримов И. А. Ўзбекистон: Свой путь обновления и прогресса. Т. 1992. С. 30.

⁴⁵ Цирков Исмаилов – независимость, нация, экономика, идеология, политика / Под ред. С. Жураева. Т. 1. 1994. С. 80.

⁴² Ўзбекистон компартияси МК, Ўзбекистон ССР Олий Совети ва Министрлар Совети Раёсатининг 1989 йил 15 августдаги 258-сонли “Колхозчилар, совхозлар ишчилари, фуқароларнинг шахсий ёрдамчи хўжалигини ва яқка тартибдаги уй-жой қурилишини янада ривожлантириш туғрисида”ги қарори. Манаба: АВДА. Ф. 608. Оп. 2, ед.хр. 2043. Л. 243.

⁴³ Наринский К. М., Сопис А. С., Имидов Т. К., Мамадалиев Т. И. Жон Андижоним... Б. 33.

⁴⁴ Масол учун қараңг: Белянов В. А. Личное подсобное хозяйство при социализме. М.: 1970.

Республикада, айниқса Фарғона водийсида ўсиб бораётган ишсизликни тўхтатишга қаратилган “Бандлик” давлат дастурининг ишлаб чиқиши ва қабул қилиниши ушбу жараёнларнинг аниқ ифодаси бўлди. 1989 йил июль ойида Президентнинг қишлоқ аҳолисини ичимлик суви ва табиий газ билан таъминлашни яхшилаш тўғрисидаги фармони чиқди.

Шундай қилиб, XX асрнинг 80-йиллар охири ва 90-йиллар бошларида Фарғона водийсидаги ижтимоий-иқтисодий аҳволни таҳлили бу ердаги мураккаб ижтимоий-иқтисодий вазият – тарихий мерос, иқтисодий-демографик жараёнларнинг икки ёқлама (дуал)лиги, ишлаб чиқаришнинг аграр соҳага ихтисослашуви, қишлоқ аҳолисининг кўпчилигини ташкил этиши билан боғлиқ бўлганини кўрсатди. Асосий муаммо борган сари ошиб бораётган ижтимоий-демографик омилнинг ижтимоий инфратузилманинг нотекис ривожланиши билан номувофиқлигида эди. Иттифок раҳбариятининг миллий сиёсати минтақа аҳолисининг ўта оғир ижтимоий-иқтисодий аҳволига қўшилиб, ижтимоий-сиёсий ва миллатлараро вазиятнинг издан чиқишига олиб келди.

Юқорида таъкидланганидек, республикада қарор топган ҳолат иқтисодиётдаги таназзулнинг олдини олиш, ижтимоий соҳадаги зиддиятларни юмшатиш ва асосийси, ижтимоий низоларга йўл қўймаслик борасида кечиктириб бўлмас чоралар кўришни талаб қиларди. Бундай оғир вазиятда Ўзбекистон ўзининг тарихий танловини амалга оширди. Мамлакат мустақиллигининг илк йилларидан бошлаб барқарор ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига асосланган ҳуқуқий демократик давлат қуриш йўлини танлади. Республика янги раҳбариятининг келиши билан бошқарувнинг тоталитар тизими келтириб чиқарган салбий оқибатлар вужудга келтирган кескин муаммо ва зиддиятларни бартараф қилишга қаратилган қатъий ҳаракат бошланди.

II БОБ. ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ШАҲАРЛАРИ ИҚТИСОДИЙ ЎЗГАРИШЛАР ДАВРИДА

2.1. Ислохотлар стратегиясининг “Ўзбек модели”. Фарғона водийси шаҳарларининг ўзига хос хусусиятлари

Шароит Ўзбекистонни юзага келган иқтисодий тангликдан тараққиёт йўлига чиқариш ва мамлакат иқтисодий тизимини янгилаш учун эски мустабид-режали иқтисоддан янги бозор иқтисодига ўтишни тақозо этарди. Шу сабабли бозор иқтисодига ўтиш, бозор ислохотларини ўтказиш қонуний заруриятга айланди, чунки мамлакат олдида бошқа нажот йўли йўқ эди, жажон тарихий тажрибаси эса бозор тизимининг устунлигини тасдиқлаган эди.

Лекин бу осон йўл эмас эди, чунки Ўзбекистон узок йиллар давомида аввал Чоризм, сўнгра советлар мустамлакаси сифатида бўлиши уни иқтисодий, сиёсий ва мафкуравий жиҳатдан бутунлай Россияга қарам қилиб қўйган эдики, бу мустамлакачилик асоратларини бартараф қилмай туриб мустақил давлат қуриб бўлмас эди. Бир сўз билан айтганда, Ўзбекистон Иттифокнинг мустабид тизимида «...фақатгина хом ашё базаси, бошқача айтганда, ярим мустамлака ўлка эди».⁴⁹ Ўзбекистон иқтисоди “қўл-оёғи” билан СССР иқтисодига боғланиб, ягона налк ҳўжалиги комплексининг таркибий қисми, аниқроғи, унинг қўшимчасига айланиб қолган эди.

Ўзбекистоннинг собиқ Иттифокга қарамлиги бошқа республикаларга қараганда анча кучли бўлган. Масалан, 1988 йилги маълумотларга кўра, Ўзбекистондагу ишлаб чиқаришнинг деярли 50%и бошқа республикалардан ресурслар киритишга боғлиқ бўлган, янаошанки, бу кўрсаткич РСФСРда 22% эди, холос.

Мустамлакачилик оқибатида Ўзбекистон иқтисоди заиф бўлгани ҳолда, у ўз еридаги бойликни ўзи тасарруф этиш ҳуқуқидан маҳрум, сир ости бойликлари эса умумиттифок мулки деб қаралар эди. Ислом Қаримовнинг ёзишича, «олтин, қимматбаҳо ва рангли металлар, стратегик аҳамиятга эга материаллар, жажон бозорида ўта харидоргир

⁴⁹ Қаримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломоқда. Т. 1999. Б. 8.

бўлган бошқа кимматбаҳо маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва сотишдан келадиган фойда Ўзбекистон хазинасига тушмас эди»⁵⁰. Шунингдек, улар Ўзбекистоннинг миллий манфаатларига ҳам хизмат қилмаган.

Совет тузумидан мерос бўлиб қолган маъмурий-буйруқбозлик асосидаги бошқарув тизимини синдирмасдан, ҳам ашё минтақасига айлантирилган ва бир ёклама ривожлантирилган ишлаб чиқариш йўналишини тубдан ўзгартирмасдан туриб, тараққиётга эришиб бўлмас эди.

Шунинг учун ҳам, совет даврининг сўнгги йилларига Иттифок халқ хўжалигини ислох қилиш ҳаракати бошлаб юборилган эди. Бу уриниш 1990 йилга келиб фаоллашди. Биринчи бор бозор иқтисодиға ўтиш концепцияси ишлаб чиқилди, махсус комиссиялар тузилди, тартибланган бозор иқтисодиға ўтиш дастурини яратишга ҳаракат қилинди.

Натижада, бозор иқтисодиға ўтишга қаратилган 2 та йирик дастур яратилди. Бири ҳукумат дастури, иккинчиси олимлар яратган ва «500 кун» деб номланган дастур таклиф этилди. Ҳукумат дастури давлатлашган иқтисодни сақлаб қолган ҳолда, уни қисман эркинлаштиришни, хусусан, айрим нархларни эркинлаштиришни, нарх ошган шароитда аҳоли даромадларини индексациялашни, ишсизликнинг олдини олишни, хориждан эҳтиётлик билан қарз олишни назарда тутди. Марказ олимлари томонидан тузган «500 кун» дастури радикал бўлиб, иқтисоддаги давлат монополиясига барҳам бериш, мулк ва иқтисодий фаолият эркинлигини таъминлашни, нархларни зудлик билан ихтиёрий қилиш, фақат зарур истеъмол товарларига доимий нархларни сақлашни, фермер хўжалигига устуворлик беришни, давлат мулкни ёппасига хусусийлаштиришни олға сурди. Ҳукумат дастури социалистик иқтисодни сақлаб қолган ҳолда уни енгил-елпи таъмирлашга, аммо социал масалага эътиборни қучайтиришга қаратилган эди. Бундан фарқлиқ «500 кун» дастури бозор тамойилларини изчил ва кенг кўламада юзага чиқаришни кўзда тутиб, социал муаммоларга ургу бермади. Аммо ҳар икала дастур ҳам.

бозор иқтисодиға ўтишдек мураккаб муаммони шомша-шомлиқ билан тез хал этишни мўлжаллади. Бу хомхаёл режадан бошқа нарса эмас эди.

Иқтисодиётда рўй бераётган бу жараёнларни Илом Каримов қуйлагича таърифлаган эди: «Иқтироз сабаблари ва омилларини тўлиқ тасаввур этмаган, ўзгаришларнинг аниқ-равшан дастурига эга бўлмаган бутун иқтисодий сиёсат эмпирик ҳаракатда бўлиб, авантюрадан иборат экспериментлардан, ҳар томонга оғишлардан бошқа нарса эмас эди. Иқтисодиётни барқарорлаштириш ва бозор муносабатларига ўтишнинг турлича ёндашувларга асосланган дастурлар, лойиҳаларнинг кўпчилиги ислохотларнинг аниқ мақсади йўқлигидан, уларни рўёбга чиқариш муддатлари «беш юз кун» деб белгилаб қўйилиши эса зарур ўзгаришларнинг туб моҳияти ва ниҳоятда мураккаблиги тўла англаб этилмаганидан далолат берар эди»⁵¹. Дастурларда асосан Иттифокни сақлаб қолиш кўзда тутилди, шу билан бирга, иттифоқчи республикалар ҳукуқларини бироз бўлса-да кенгайтириш зарурати инobatга олинган эди.

Ўзбекистон совет давлати таркибида бўлса-да, юқорида қайд этилган дастурларни бу ерда қўллаш маъкул эмас эди, чунки «500 кун» дастури «шокотерапия» қондасига асосланган бўлиб, республикадаги шаклланган режали иқтисодий механизмни бирданига йўқотиб унинг ўрнига зудлик билан бозор механизмни киритиш, тайёрланиб улгурмаган аҳолини бирданига бозор муносабатига дуч қилиб, уни қийинчиликларга дучор қилиш мумкин эди.

Бу дастур бозор муносабатларинг шакллантиришга қаратилган бўлса-да Ўзбекистоннинг хусусиятларини ҳисобга олмаган. Чунки дастур совет тузумига хос бўлган барчани бир қолипга солиб ўлчаш қондасидан келиб чиққан эди. Шу боис бу дастурларни Ўзбекистон қибул қилмади. Ўзбекистон ўз шароити ва иқтиётидан келиб чиққан ҳолда, маъкул бўлган тараққиёт йўлини танлаши зарур эди. Аммо совет даврида буни рўёбга чиқариш мумкин эмасди. Лекин Ўзбекистоннинг сиёсий раҳбарияти марказ дастурларига кўр-кўрона

⁵⁰ Каримов И. Ўзбекистон, XXI асрга интилоқда. Т. 1999 Б. 4.

⁵¹ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. 1. Т., 1996. Б. 280-281.

эргашмади, аксинча Ўзбекистоннинг шароити ва манфаатлари ҳисобга олинган янги дастурларини қабул қилди. Биринчи дастур 1990 йил октябр ойида Ўзбекистон ССР Олий Советининг учинчи сессиясида қабул қилинган бўлиб, у «Ўзбекистон халқ хўжалигини барқарорлаштиришнинг асосий йўналишлари ва бозор иқтисодиёга кириб боришнинг тамойиллари», деб номланади.

Бу ҳужжатда қуйидаги чора-тадбирлар белгиланди:

- аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг давлат тизимини барпо этиш;
- республика фуқароларининг ҳамжихатлигини таъминлаш, ўзаро ҳурматга асосланган миллатлараро муносабатларни мустаҳкамлаш;
- Ўзбекистоннинг бошқа республикалар билан бўладиган иқтисодий муносабатларини тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаатли асосда қайта қуриш;
- бошқаришдаги буйруқбозлик усулидан воз кечиб, унинг иқтисодий усуллариغا, яъни манфаатни ҳисобга оладиган бошқариш усулларига ўтиш;
- молия-кредит ва солиқ тизимини қайта қўриб, иқтисодий тараққиётни таъминловчи янги молиявий воситаларни ишга солиш;
- мулкчилик муносабатлар плүрализми асосига қурилган қўпуқладли иқтисодий тизимга ўтиш;
- суверен ва бевосита ташқи иқтисодий алоқаларни ўрнатиш;
- ўз табиий ва моддий ресурсларига таянган ҳолда ишлаб чиқаришни бир ёқлама ривожланишга чек қўйиб, унинг комплекс боришини таъминлаш.

Дастурда юқорида санаб ўтилган ислох тадбирларини 3 босқичда амалга ошириш мўлжалланган эди:

Биринчи босқич — иқтисодиётни барқарорлаштириш юзасидан дастлабки favкулотда тадбирларни 1990-1992 йилларда амалга ошириш ва ислохотларга илк кадам қўйиш.

Иккинчи босқич — 1992-1993 йилларда бозор иқтисодининг асосий белгиларини шакллантириш, унга асос солиш.

Учинчи босқич — 1994-1996 йилларда бозор механизминини, яъни янги хўжалик юритиш усулларини кенг қулоқ ёздириш.

Бу дастур ҳали Ўзбекистон ССР таркибида бўлган даврда тузилгани учун унда умумиттифок дастурларининг таъсири сезилиб турар эди. Хусусан, қиска даврда, яъни 7 йил мобайнида бозор иқтисодиётини Ўзбекистонда ҳам барпо қилиш мумкин, деган ғояга асосланган бўлиб, бозорга ўтишнинг секин-аста, шوشилмасдан, эҳтиёткорлик билан бўлиши ҳали ҳисобга олинмаган эди³².

Шуни таъкидлаш лозимки, юқорида қайд этилган дастурда мустақиллик йилларида ишлаб чиқилган ўзбек моделининг аломатлари — бозор муносабатларига ўтиш жараёнида унинг салбий оқибатларини олдини олишга қаратилган аҳолини ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш механизминини жорий этиш белгилари кўзга ташланади.

Мустақилликнинг эълон қилиниши республиканинг ижтимоий-иқтисодий ҳолати ва шароитларини тубдан ўзгартирди, шу муносабат билан, юзага келган вазиятга мувофиқ олдин ишлаб чиқилган дастурни қайта қўриб чиқиш зарурияти пайдо бўлди. Бунинг учун жаҳон тажрибасини ҳар томонлама таҳлил қилиш, Ўзбекистон ривожланишининг ижтимоий-тарихий цивилизацияон хусусиятларини таътиборга олиш, республикада иқтисодий ислохотларни ўтказишнинг қўшимча принципиал қоидаларини аниқлаш ва асослаш лозим бўлди. Шунингдек, янги иқтисодий муносабатларга мос инфратузилмани шакллантириш, иқтисодиётда чуқур институционал ва тузилмавий ўзгаришларни амалга ошириш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш тадбирларини ишлаб чиқишни талаб қилар эди.

Мухими шундаки, ижтимоий-иқтисодий жараёнларни бошқаришнинг маъмурий буйруқбозликка асосланган тизимдан эркин бозор муносабатларига асосланган моделига ўтишда эҳтиёткорлик ва босқичма-босқич амалга оширишга эътиборни қаратиш зарур эди. Мамлакат рабарияти олдида Ўзбекистон иқтисодиётининг ўзига хос хусусиятлари ва имкониятларидан келиб

³² Андриол Э.А., Таиров А.Э. Экономические реформы Республики Узбекистан. М., 1998. С. 35; Умаров А., Ибрагимов А. Иқтисодий тузумни қайта қуриш. Бозор иқтисодиёга ўтишнинг ўзига хос йўли // Мустақил Ўзбекистон тарихининг дастлабки саҳифалари (давриЙ тўплам) №3. Т., 2000. Б. 41-42.

чикан ҳолда бозор муносабатларини шакллантириш ва ривожлантиришнинг миллий моделини ишлаб чиқиш вазифаси турар эди.

Ушбу модельнинг асосий тамойиллари, амалга ошириш йўллари, босқичлари Ўзбекистоннинг биринчи Президенти Ислам Каримов томонидан ишлаб чиқилди ва у илмий асосланган машхур беш тамойилда ўз аксини топти. Бу тамойиллар умумлашган ҳолда 1993 йилда «Ўзбекистон: бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли» асарида эълон қилинди.

Беш тамойил Ўзбекистон шароитида бозор муносабатларига ўтишда устувор йўналишлари ҳисобланиб, биринчидан, бозор иктисодиётига ўтишдаги умумий қонуниятларни, иккинчидан эса, мамлакатимизнинг ўзига хос шароитлари ва миллий хусусиятларини ўзида мужассам этган. Бу тамойиллар қуйидагилардан иборат:

Биринчи тамойил – иктисодиётнинг сиёсатга нисбатан устуворлигини таъминлаш. Бу қоида иқтисодий фаолият ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари учун пойдевор вазифасини ўташини, яъни Ўзбекистонда иқтисодиёт ижтимоий тараққиётнинг асоси бўлишини аңлатади. Тамойилда иқтисодиётнинг ўзига хос объектив қонунлари мавжудлиги, уларни эътиборга олмасдан иш юритиш мумкин эмаслиги ҳисобга олинган. Иқтисодий қонунларнинг объективлигини тан олиб, ҳўжалик фаолиятини улар талабига мос ҳолда юритиш ўтиш даври учун муҳим аҳамиятга эга экани қайд этилган. Иқтисодиёт ўз қонунларига эга бўлгани сабабли уни сиёсий қурашлар, турли мафкуралар қурбонига айлантириш мумкин эмас. Иқтисодиёт мафкуравий таъйикларсиз ўзига хос ички қонунларга мувофиқ ривожланиши лозим.

Бирок бу иқтисодиётнинг сиёсат таъсиридан тамомла холи деб қарашни билдирмайди. Ўзбекистондаги тараққиёт заруратидан келиб чиққан сиёсат иқтисодиётга фаол таъсир қилиши лозим бўлади.

Иккинчи тамойил – давлат бош ислохотчи бўлиши лозим. Давлат ислохотларнинг устувор йўналишларини белгилаб бериши, уларни амалга ошириш йўлини ишлаб чиқиши ва унга изчиллик билан риоя этиши, эскилик тарафдорлари қаршилигини бартараф

этиши шарт. Бу қоида маданий бозор иқтисодиёти концепциясига таянади. Ўзбекистон мустабид режали, маъмурий буйруқбозлик услубида бошқарилган иқтисодиётдан эркин демократик иқтисодиёт томон борар экан, Ғарб мамлакатлари асрлар давомида бошидан кечирган тарихий жараёнини ўташи шарт эмас. Ғарбда «беаёв ва тартибсиз» бозор иқтисодиёти «ёввойи капитализм» номини олган ва узок давр ҳукм сурган. Ўзбекистонда эса маданий бозор иқтисодиётига тартибли равишда ўтиш, маданий рақобатнинг бўлиши, шериклик алоқалари, иқтисодий барқарорликнинг устув бўлиши, оммавий фаровонлик каби белгиларга хос бўлиши керакки, уларни давлатнинг иштирокисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Иккинчи тамойил давлат иқтисодиётга минимал даражада аралашиб, уни ўз ҳолига қўйиши зарур, деган ғояларни инкор этади ва давлатнинг бу борада фаоллигини билдиради. Жаҳонда давлатнинг иқтисодий соҳадаги функциясига оид тўпланган тажриба демократик җамиятда давлатдан ўзга умуммиллий манфаатни ифодаловчи сиёсий институт бўлмаслигини кўрсатди. Ўзбекистонда давлат иқтисодий воситалар ёрдамида шахсий ва җамоат манфаатларини умуммиллий манфаатлар билан уйғунлаштирадиган кучга айланиши зарур. Истиклолдан олдинги Ўзбекистон иқтисодиётининг давлатлашган тизимидан эволюцион йўл билан бозор ҳўжалигига кириб бориши аввало иқтисодиётдаги давлат монополияси тугатилишини талаб қилади, бунга эса бевосита давлат иштирокида эришиш мумкин. Давлатнинг бош ислохотчи бўлиши бу ислохотлар дастурларини давлат томонидан кенг җамоатчилик иштироғида ишлаб чиқиш ва бевосита давлат томонидан амалга оширилишини билдиради.

Учинчи тамойил – қонунларнинг ва уларга риоя қилишнинг устуворлигини таъминлаш. Бунинг маъноси шунки, демократик йўл билан қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси на қонунларини ҳеч қандай истисносиз ҳамма ҳурмат қилиши ва уларга сўзсиз риоя қилиш лозим. Бу тамойилга қўра қонунлар сиёсий ҳокимиятни таъминловчи куч, улар җамият аъзоларини юридик қонунларга бўйсундирувчи механизм сифатида қаралади. Қонунлар на қонуности ҳужжатлар барчанинг фаолиятига тегишли, аммо улар

хам эскиради, уларни ҳаёт тақозосига кўра янги қонунлар билан алмаштириш зарур, яъни қонунчиликка ижодий ёндашув талаб қилинади. Иқтисодий ҳаётга хос бўлган ўзгарувчанлик юридик қонунларни ҳам ўзгартириб боришни талаб қилади. Лекин Ўзбекистон қонунлари ишлаши учун юксак ҳуқуқий маданият ва қонунлар ижросини таъминловчи механизм керак бўлади. Афсуски, ҳозирча биз бунга тўла эриша олмадик. Шунингдек, учунчи тамойил ҳуқуқий давлат талабидан келиб чиқади. Ҳуқуқий давлатда қонунчилик ижтимоий ҳаётни бошқаришнинг асосий воситаси ҳисобланади. Учунчи тамойил талаблари янгича қонунчиликни яратишни тақозо этадики, бу, биринчидан, Ўзбекистоннинг миллий мустақиллигини, иқкинчидан, бозор ислохотларини амалга ошириш учун ҳуқуқий база яратади. Учунчи тамойил сиёсий тизимнинг бозор иқтисодиёти талабларига монанд тарзда демократлашувини билдиради. Бу тизим шароитида инсон ҳуқуқлари, инсон эрки, фаровонлигини таъминлаш бош вазифага айланади.

Тўртинчи тамойил — фаол ижтимоий сиёсат ўтказиш. Ўзбекистонда бозор муносабатларини жорий этиш билан бир вақтда аҳолининг демографик аҳолини ҳисобга олган ҳолда уни ижтимоий ҳимоялаш юзасидан олдиндан таъсирчан чоралар кўриш лозим бўлади. Бу тамойил иқтисодиёт ва ижтимоий соҳаларнинг диалектик алоқадорлигига таянган ҳолда социал сиёсат зарурлигини асослайди. Ўзбекистоннинг иқтисодий тараққиёти ижтимоий соҳанинг моддий базасини мустаҳкамлаши, ижтимоий соҳанинг ривожланиши эса инсон омилини фаоллаштириб, иқтисодиётга қучли таъсир кўрсатиши зарур. Икки соҳанинг диалектик алоқадорлиги ишлаб чиқаришнинг моддий ва инсоний омилилари яхлитлигидан келиб чиқади. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш модели бозор иқтисодиётидаги ижтимоий йўналтирилган, халқ фаровонлигини таъминлашга қаратилган бозор хўжалиги бўлишини аңлатади. Шу мақсад йўлида юритиладиган ижтимоий сиёсатнинг қучлилиги ижтимоий адолатни таъминлаши, кишиларда боқимандалик кайфиятини бартараф этиши ва уларда фаолликни юзага келтириш билан жамиятдаги социал иноқликни, социал гуруҳлар ўртасидаги

мувозанатни таъминлашни билдиради. Бу сиёсат инсон омилини қучайтириб шу орқали иқтисодий тараққиётга қучли таъсир этади.

Бешинчи тамойил — бозор иқтисодиётига аста-секин, босқичма-босқич ўтиш. Бу тамойил Ўзбекистон моделининг тамал тоши, унинг асосий мезони бўлиб хизмат қилди. Бозор иқтисодиётига ўтиш бу мавжуд иқтисодий тузумни таъмирлаб такомиллаштириш эмас, балки тамоман янги бозор тизимини яратишни билдиради. Бу йўл революцион эмас, балки эволюцион йўлдир. Бу ўтиш даври бир қанча босқичларни ўз ичига олувчи узок давр эканини билдиради ва одамлар учун мутлақо янги ҳаёт фалсафаси ҳисобланади.

Мазкур тамойилга биноан ислохотлар тадрижий йўл билан, улар мустабид режали иқтисоддан секин-аста бозор тизимига ўтишини, аммо бу талофатсиз, ларзаларсиз бўлишини билдиради. Шошма-шошарлик билан бозор қоидаларини киритиб бўлмайди. Бунинг учун тайёргарлик ва вақт талаб қилинади. Бозор алоқалари шаклланиб улгурмаган шароитда мавжуд алоқаларни бузиб юбориш иқтисодни издан чиқариши, аҳоли турмушини кескин пасайтириб, социал тўқнашувларга олиб келиши мумкин. Шу сабабдан ислохотларни эволюцион тарзда ва шароит ҳозирланишига қараб кетма-кет ўтказилишини билдирад эди. Босқичма-босқич қондаси «шокотерапия» тамойилини инкор этади. Бу Ўзбекистоннинг янги тузумга, бозор иқтисодиётига ўтишдаги ўзига хос хусусиятга эга бўлган миллий йўли эди.

Беш тамойилга асосланган миллий моделимиз ўзига хос бўлиб, унда бозор иқтисодиётининг маълум бир тури ёки муайян бир давлат йўли тўғридан-тўғри кўчириб олинган йўқ. Уни танлаш ва ишлаб чиқишда мамлакатнинг иқтисодий-ижтимоий шароити ва салоҳиятидан, халқимизнинг тарихи, миллий аңана ва урф-одадлари, диний эътиқодидан келиб чиқилди. Бунда кўплаб ривожланган давлатлар тажрибаси ҳам ҳар томонлама ўрганилди ва ҳисобга олинди.

Дунё амалиётида ўтиш даври учун мукаммал моделининг ўзи йўқ. Негаци, бир давлатнинг йўли бошқалар учун айнан тўғри келмаслиги мумкин. Ҳар бир мамлакат ўзига хос сиёсий, иқтисодий,

ижтимоий, геополитик ва табиий географик шароитга эга. Шу маънода ҳар бир давлат ўзи иқтисодий ривожланиш моделига эга бўлиши керак.

Ўзбекистоннинг ҳар бир ҳудуди, воҳаси, вилоятлари, шаҳарлари ягона бир миллий давлат тасарруфида бўлса-да, улар ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий ва демографик соҳаларда бир-биридан ўзига хос маҳаллий хусусиятлари билан ажралиб туради. Бу ҳозирги кунга келиб, дунё тамаддуни таракқиётига ўз муносиб ҳисасини қўшган, Марказий Осиёнинг қадимий цивилизация ўчоқларидан бири ҳисобланган мамлакатнинг Заравшон, Хоразм, Сурхон каби воҳалари ижтимоий ҳаётида яққол кўзга ташланади.

Улар орасида республиканинг шарқий минтақаси ҳисобланган Фарғона водийси ҳам ҳудудий, иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан республиканинг бошқа вилоятларига қараганда айрим ўзига хос хусусиятларга эга. Ушбу хусусиятлар водийнинг қадимдан то ҳозирги кунга қадар давом этган тарихий жараёнлар тасирида шаклланган. Айниқса, охириги бир ярим аср ичида юз берган ижтимоий-иқтисодий жараёнлар мустақиллик йилларига келиб, ушбу ҳудудда қатор долларб муаммолар тўпланиб қолганидан далолат бериб, уларни ислохотлар жараёнида ҳал қилиш масаласини кўндаланг қилиб қўйди. Мутахассислар тили билан айтганда, “умумреспубликага хос бўлган муҳим муаммолар ўта жиддий тус олгани билан Фарғона водийсида ўз аксини топган, бунда санатлаштириш, урбанизация, демография, аҳолининг жойлашганлиги, ҳудудий ҳаракати, экологияси асосий ўрин эгаллайди”⁵³.

Миллий модельда нафақат Ўзбекистонни, шу билан бирга, унинг барча вилоятлари, ҳатто ҳар бир шаҳарнинг ўзига хос хусусиятлари, миллий, маҳаллий анъана ва урф-одатлари, ишлаб-чиқариш воситалари ва усуллари ҳисобга олинган. Дарҳақиқат, XX аср охирига келиб, Фарғона водийси ҳудудида, хусусан, унинг шаҳарларида шаклланган маҳаллий хусусиятлар қуйидагиларни ўзида мужассамлаштирган:

⁵³ Алиамберова Н.М., Гольдфарб Б.Я., Эргашев А. Размещение населения Ферганской долины (демографический аспект). Т., 1990. С. 3.

Биринчи хусусияти демографик жараёнлар билан боғлиқ. Маълумки, республика умумий ер майдонининг фақат 4 %ни эгаллаган Фарғона водийси вилоятларида республика аҳолисининг деярли 30 % жамланган. Бу эса водийда Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларга нисбатан аҳолининг ўта зич жойлашганлик хусусиятини келтириб чиқарди. Масалан, 1994 йил бошидаги маълумотларига кўра, ҳар бир квадрат километрга Тошкент вилоятида 200,6 киши, Самарқанд вилоятида 145,0 киши, Бухоро вилоятида 32,7 киши ва х.к. жойлашган бўлса, бу кўрсаткич Андижон вилоятида 464,6 кишини, Наманган вилоятида 215,1 кишини, Фарғона вилоятида 337,7 кишини ташкил қилди⁵⁴. Шу йилларда Андижон вилояти аҳолисининг 32,4 %, Наманган вилояти аҳолисининг 38,3 %, Фарғона вилояти аҳолисининг 32,6 % шаҳарларда истикомат қилди.⁵⁵ Аҳолининг ўртача табиий ўсиш даражаси (ҳар 1000 киши ҳисобига) 1991 йилда Ўзбекистон бўйича 28,3 ни ташкил қилган бўлса, бу кўрсаткич Андижон вилоятида 28,9 га, Наманган вилоятида 31,7 га, Фарғона вилоятида 28,2 га тенг бўлди⁵⁶.

Бу республика бўйича ўртача кўрсаткичдан етти баробар кўпдир. Фарғона водийси вилоятлари орасида айниқса Андижон вилоятида аҳоли ўта зич жойлашгани яққол кўзга ташланади. Айни вақтда, Андижон бу кўрсаткич бўйича нафақат республика, балки жаҳонда етакчи ўринлардан бирини эгаллаган.

Водий аҳолисининг зичлиги ва табиий ўсиш даражасининг нисбатан юқорилиги аҳолини уй-жой билан таъминлаш масаласида муаммоларни юзага келтирди. Бу, айниқса водий шаҳарларида ёш оилаларни уй-жой билан таъминлаш муаммосида ўз ифодасини топди. Маълумки, Ўзбекистон аҳолисининг ярмидан кўпрогини ёшлар ташкил қилиши ҳамда аҳолининг тез суръатлар билан ўсишини эътиборга олсак, бу масала янада жиддий тус олганлигини кузатиш мумкин. Чунки бу муҳим хусусият, биринчидан, янги ёш оилаларнинг вужудга келишини тезлаштирса, иккинчидан, бу ёш оилаларни уй-жой билан таъминлаш муаммосини ечимини топишда

⁵⁴ 1993 йилда Ўзбекистон Республикаси халқ қўлагити Йиллик статистика. Т., 1995. Б. 23.

⁵⁵ Уша жойда. Б. 25.

⁵⁶ Уша жойда. Б. 31.

кийинчилик туғдиради. Натижада, шаҳарлардаги хонадонларда бир нечта оилалар истиқомат қилишга мажбур бўладилар. Бу эса, ўз навбатида, ҳар бир кишига тўғри келадиган уй-жой фондиди қисқартиради (бу ҳақда 2-бобда батафсил баён этилган).

Иккинчи хусусияти урбанизацион жараёнлар билан боғлиқ. Хусусан, Фарғона водийси қадимдан урбанизацион жараёнлар тез ривожланган ҳудуд бўлиб ҳисобланса-да, ҳозирги даврга келиб водий вилоятларида урбанизация кўрсаткичлари республика кўрсаткичига нисбатан паст. Масалан, 1990-йиллар бошларида Ўзбекистонда аҳолининг 39,0 % шаҳарларда истиқомат қилган бўлса, водийда бу кўрсаткич 34,5 %дан ортмаган⁵⁷. Мустиқиллик йилларида республика бўйича ҳам, ҳудудлар бўйича ҳам қишлоқ аҳолисининг салмоғи ортгани билан изоҳланади. Айниқса, Андижон ва Фарғона вилоятларида урбанизация жараёни суи кечгани кузатилди.

Шу билан бирга, республика ҳудудининг 4 %дан ортигини ташкил қиладиган Фарғона водийси шаҳарлар атрофидаги қишлоқларнинг яқин жойлашгани, улар билан бевосита қўшилиб кетгани ҳамда шаҳарларнинг зич жойлашгани билан ажралиб туради. Масалан, шаҳарлар жойлашуви республика миқёсида ҳар 1000 км²га ўртача 0,5 шаҳар тўғри келса, бу кўрсаткич Фарғона водийсида ўртача 2,2 шаҳарга тенгдир. Агар бу кўрсаткични водий вилоятлари кесимида кўрадиган бўлсак, улар ўртасида ҳам нисбатан катта фарқ мавжуд эканини кузатиш мумкин. Андижон вилоятида бу кўрсаткич 3,6 га тенг бўлса, Наманган вилоятида эса 1,6 га тўғри келган⁵⁸. Умуман олганда, 1990 йиллар ўрталарида Фарғона водийсида 55 та катта ва кичик шаҳарлар ва шаҳар туркумидаги қўрғонлар мавжуд бўлган. Жумладан, Андижон вилоятида 3 та вилоят ва 8 та туман тасарруфидаги шаҳарлар, 5 та шаҳар туркумидаги қўрғонлар, Наманганда 1 та вилоятга, 7 та туманга бўйсунувчи шаҳарлар ва 12 та шаҳарчалар, Фарғонада 4 та вилоят, 5 та туман тасарруфидаги шаҳарлар ва 10 та шаҳарчалар мавжуд бўлган. Қолаверса, республиканинг 100 мингдан ортиқ аҳолиси бўлган 17 шаҳардан 5

⁵⁷ 1993 йилда ЎзР ҳалқ ҳўжадиги, Б. 25

⁵⁸ Алишберова Н.М., Гольдфарб Б.Я., Эргашев А. Размещение населения Ферганской долины (демографический аспект). Т., 1990. С. 13.

иси, яъни 30 %и водийда жойлашган. Албатта, бу хусусият водий шаҳарлари учун ҳам ижобий, ҳам салбий таъсирга эга бўлган.

Ижобий томони совет даврига хос бўлиб, аҳолининг зичлиги, деҳқончилик билан шўғулланиш учун ерларнинг етишмаслиги қишлоқларда ортиқча ишчи кучини юзага келтирди. Шаҳар саноат-корхоналари атроф қишлоқлардаги ана шу ортиқча, малакасиз ва арзон ишчи кучларидан кенг фойдаланилади.

Бу хусусиятнинг салбий оқибатлари, собиқ Иттифокнинг охириги йилларда ва Ўзбекистон мустиқилигининг дастлабки йилларида намоён бўлди. Совет даврида шаклланган аънавий иқтисодий шлокалар узилиб, бир қатор саноат корхоналарнинг ишлаб чиқариш имкониятлари қисқариб кетди. Натижада, корхоналар, биринчи навбатда, қишлоқлардаги ортиқча ишчи кучларидан фойдаланишдан воз кечдилар. Оқибатда, улар ишсиз қолиб, яна шаҳарларга иш қилириб кела бошлади ва бу ҳол шаҳарларда ижтимоий муаммоларни янада кескинлаштирғирди.

Учинчи хусусияти Фарғона водийси шаҳарларининг азалдан кўп миллатлилиги ва бунинг устига, иккинчи жаҳон уруши йилларида ва ундан олдин мустиқид тузум томонидан ўз ватанидан қувғин қилинган корейслар, қрим татарлари, месхетин турклари, чечен, қорачай миллатига мансуб халқлари бир қисмининг водий шаҳарлари на унинг атрофига жойлаштирилиши, усиз ҳам водий аҳолисининг зичлиги натижасида юзага келган ижтимоий кескинликни янада қучайғирди.

1980-йилларнинг охириларига келиб собиқ совет жамиятидаги ижтимоий иқтисодий ва сиёсий тушқунлик Фарғона водийси шаҳарларида миллатлараро муносабатларда яққол намоён бўлди. 1989 йил ёзида Фарғона водийсининг бир қатор шаҳарларида (Фарғона, Марғилон, Қўқон, Қувасой каби шаҳарларида) месхетин турклари билан бўлган можаро ва уш мустиқид тузум томонидан қўровонлик билан бостирилиши натижасида бегуноҳ инсонлар қони қўқилгани юқоридаги фикримизга, яъни водий шаҳарлари республиканинг бошқа шаҳарларига нисбатан ижтимоий аҳолининг мураккаблиги билан ажралиб туришидан далолат беради.

Мустақиллик шароитида этник ва конфессиялараро муносабатлар соҳасида олиб борилган изчил ва қатъий сиёсат туфайли мамлакатда миллатлараро тотувлик қарор топди. 1990-йиллар ўрталарида ушбу ҳудудда ўзбеклардан ташқари 1 миллиондан ортиқ тожик, қирғиз, рус, татар, қорақалпоқ ва бошқа ўнлаб миллат вакиллари истиқомат қилган.

Тўртинчи хусусият Фарғона водийсининг маҳаллий (асосан, ўзбек ва тожик миллатига мансуб) аҳолиси ўртасида ислом динига бўлган эътиқоддаги мойиллик билан ажралиб туради. Совет тузуми даврида динга нисбатан қатағон ва атеистик сиёсат ҳам маҳаллий аҳолининг ислом динига бўлган муносабатини ўзгартира олмади. Аммо бу ҳолат кейинчалик диний эътиқоддаги кўр-қўрона ва нотўғри оғишларни келтириб чиқарди.

1980-йилларнинг иккинчи ярми ва 1990-йилларнинг дастлабки даврида собик Иттифокнинг парокандаликка юз буриши, коммунистик мафкура ҳукумронлигининг заифлашуви натижасида мамлакатда, шу жумладан Ўзбекистонда бир қадар хурфиқрлик юзага келди. Жамият ижтимоий қатламларида яшириниб ётган ислом динига бўлган ижобий муносабатдан ҳамда коммунистик мафкуранинг нисбатан заифлашганидан фойдаланган сохта “мессиионерлар”нинг фаолияти натижасида водийда диний ақидапарастликнинг кенг қулоч ёзишига сабаб бўлди. Бунда мустабид тузумнинг мустамлакачилик сиёсати натижасида юзага келган ижтимоий-иқтисодий муаммолардан ва коммунистик “ақидапарастлик”нинг қуруқ ваздаларидан қарчаган айрим водийликлар орасида диний ақидапарастлик таъсирига берилишлар қучайиб борди.⁵⁹ Натижада, мустақил Ўзбекистонга ёт бўлган ваҳхобийлик, акромийлик ва бошқа диний экстремистик ва фундаменталистик ҳаракатлар Фарғона водийсида республиканинг бошқа ҳудудларига нисбатан кенгроқ шаклларда тус олди.

Бешинчи хусусият Фарғона водийси аҳолисининг ўзига хос хусусияти, унинг азалдан мустамлакачилик зулмига, адолатсизликка қарши мurosасиз курашиб келгани билан ҳам ифодаланади.

⁵⁹ Бабаджанов Б. Ферганса долина. источник или жертва исламского Фундаментализма? // Россия и мусульманский мир. М., 1999. С. 106-117; Федеральная газета М. 1999 Август (№9-10).

Маълумки, Фарғона водийси аҳолиси республиканинг аксарият ҳудудларига нисбатан 50-60 йил кўпроқ Россия мустамлакачилиги тулми остида яшади (Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги Россия империяси даврида алоҳида давлат сифатида протектарат бўлгани ҳисобга олинган). Босқинчиларга қарши муттасил курашиб келди. Фарғона халқининг озодлик учун олиб борган курашлари тарихда Дукчи Эшон, Андижон қўзғолони, 1916 йил қўзғолони ва ниҳоят, 1918-1935 йиллар давомида тарихда «босмачилик» деб ном қолдирган мустабид совет тузумига қарши олиб борилган қуролли курашларда намоён бўлди. Водийликларнинг мустамлакачилик зулмига, адолатсизликка нисбатан қўркмасдан ўз нарозилигини илдириши совет тузумининг охириги йилларида бўлган воқеаларда яна бир бор ўз ифодасини топди.

Умуман, юқорида санаб ўтилган Фарғона водийси ва аҳолисига хос ва бир-бирига узвий боғлиқ бўлган бу хусусиятлар совет тузуми йилларида «пишиб етилган» ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий ва маънавий аҳволнинг умумий кўриниши бўлиб, хозирга давргача давом этиб келаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнларга ўз таъсирини ўтказиб келди.

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А.Каримов томонидан назарий ва амалий жиҳатдан асослаб берилган ижтимоий-иқтисодий муносабатларни тубдан ўзгартиришнинг «ўзбек модели»нинг муҳим жиҳатлари шундан иборатки, унда республиканинг барча ҳудудлари, вилоятлари, шу жумладан, Фарғона водийси шаҳарларининг ўзига хос ижтимоий-иқтисодий хусусиятлари ҳам эътиборга олинди. Шунинг учун ҳам, бу дастур жазҳон мутахассислари ва сиёсатдонлари томонидан юқори таҳоланмокда ва «ўзбек модели» сифатида эътироф этилмокда.

Хусусан, 1990 йиллар ўрталарига келиб, «Ўзбекистон Марказий (сиёсда ягона қарвонбоши бўлапти)», «ўзбек модели», «ўзбек мўъжизаси» каби иборалар чет эл матбуотида қайд этила бошланди. Яъни республикада амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг муваффақиятига шубҳа билан қараган сиёсатчилар,

иктисодчи олимлар ҳам Ўзбекистон тажрибасини ўрганиб, айрим жиҳатларини ўзларига тадбиқ қила бошлади.

Плеханов номидаги Россия иқтисодиёт академияси президенти, академик В.Видяпин 1998 йил Тошкентда республика олий ўқув юртлари вакиллари билан учрашувда: «Республика тараққиёт модели ҳозирги вақтда ҳам Россия, ҳам хориж мутахассислари томонидан ўрганилаётгани халқингиз эришган муваффақиятлар муносиб равишда эътироф этилганидан далолатдир. Сизлардаги ислохот жараёнларига ёндашувдан биз Россияда ҳам фойдаланишимиз мумкин»⁶⁰, деган эди.

АҚШнинг Нью-Йорк шаҳрида чиқадиган газетаси: «Аҳолиси 50 миллионли минтақанинг ярми истиколат қилаётган Ўзбекистон, тўғри йўналтирилган иқтисодий ривожланиш натижасида собиқ Иттифок жанубидаги бошқа мусулмон давлатлари орасида яққол кўзга ташланиб қолди. Қисқа вақтда завод ва фабрикалар юқори сифатли, экспортга мўлжалланган автомобиллар, қўллаб енгил ва озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқара бошлади. Мамлакат раҳбарияти давлат улкан ютуқларга эришиши учун катта сазй-харакат қилмоқда»⁶¹, деб республикадаги ислохотларга юқори баҳо берган эди.

1998 йил 7 октябрда Тошкентда бўлиб ўтган «Бозор иқтисодиёти асосларига ўтишнинг «Ўзбек модели» мавзусидаги Халқаро илмий-амалий конференция ҳам бунинг ёрқин далилидир. Конференцияда БМТ Ваколатхонаси, Жаҳон банки, ЖФВ вакиллари, Финляндия, Голландия, АҚШ, Япония, Россиядан келган мутахассислар иштирок этишди.

Конференциянинг асосий мақсади етакчи иқтисодчи олимлар ва мутахассислар иштирокида мустақиллик йилларида Ислом Каримов томонидан ишлаб чиқилган бозор иқтисодиётига ўтиш асосларининг «Ўзбек модели» қандай амалга оширилаётганлигини ҳар томонлама чуқур таҳлил қилишдан иборат эди⁶².

⁶⁰ Халқ сўзи. 1998 йил 15 октябр.

⁶¹ Карав. Wall street journal. 1997. 5 jule.

⁶² Халқ сўзи. 1998 йил 15 октябр.

Конференцияда сўзга чиққан БМТнинг Ўзбекистондаги вакили Холид Маликнинг таъкидлаб ўтишича, мустақил Ўзбекистон учун ислохотларнинг дастлабки йиллари шунчаки, оддий йиллар бўлгани йўқ. Чунки ислохотларнинг бошиданок Ўзбекистон ҳукумати ўтказа бошлаган дадил ички ва ташқи сиёсат туфайли мамлакатда сиёсий ва ижтимоий барқарорликни сақлаб қолишга муваффақ бўлинди.

Анжуманда, айниқса, МДХдаги бошқа мамлакатлардан фарқли ўларок, ички бозоримизни хориждан сотиб олинган моллар билан тўлдиришга эмас, балки импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ривожлантириш, чет эл инвестициялари ва кредитларининг асосий қисmini замонавий истеъмол моллари ишлаб чиқарадиган технологияларни олиб киришга, кўшма корхоналар ташкил қилишга сарфланаётгани ижобий баҳоланди.

Профессор Кеичиро Сиодзи (Япония) мамлакатимизнинг ресурсларига жуда бойлиги, уларни ишга солиш учун тадбиркорларга эркинлик бериш лозимлиги, лекин бу эркинлик конун доирасида бўлмаса, у парокандаликка олиб келишини, айниқса, ислохотларни амалга оширишга давлатнинг ўзи етакчи роль ўйнаётганини алоҳида қайд этди⁶³.

Умуман, халқаро илмий-амалий конференцияда мустақилликнинг дастлабки йилларида мамлакатда миллий модель асосида олиб юрилган иқтисодий-ижтимоий ислохотларга чет эл олимлари, мутахассислари ва республикаимиз етакчи иқтисодчи олимлари томонидан юқори баҳо берилди. Буларнинг ҳаммаси халқимизда Ўзбекистон танлаган ижтимоий-иқтисодий ривожланиш йўлининг тўғрилигига бўлган ишончни янада мустаҳкамлади.

Шак-шубҳасиз, Ўзбекистон Республикаси ҳукумати амалга ошираётган сиёсатнинг катта ютуғи ва республикада бозор муносабатларига ўтишда танланган йўлнинг нақадар тўғрилиги ва ўтишга ҳосилгининг натижасидир.

2.2. Водий шаҳарларида янги иқтисодий муносабатларнинг шаклланиши ва ривожланиши

Мамлакат раҳбарияти томонидан ишлаб чиқилган миллий модель асосида ислохотлар, бозор иқтисодиётининг умумий қонуниятларига қатъий риоя қилган ҳолда бошланди ва олиб борилди. Шунинг алоҳида қайд этиш керакки, ўзгаришлар даврида шахарлар, нафақат мамлакатнинг сиёсий-иқтисодий, ижтимоий-маънавий марказлари сифатидаги роли билан, балки ўтказилган ислохотларнинг дастлабки тажриба-синов майдони сифатидаги ўрни билан ҳам ажралиб турди.

Амалда барча ислохот ва миллий иқтисодиётларини соғломлаштириш жараёнлари ўта ноқулай шароитларда бошланди. Бу ҳолат нафақат Ўзбекистон, балки собиқ Иттифокдош республикаларга ҳам тегишли эди. Хусусан:

- режалаштириш тизимига барҳам берилди, аммо янги бозор муносабатлари, бозор тармоқлари мажмуи эса шаклланиш босқичида эди;

- бутун иқтисодий тизим ёлпасига давлат мулкчилигига асосланган, хусусий мулкчилик эса ҳали ривожланмаган эди;

- давлат корхоналарининг иқтисодий эркинликлари давлат буюртмаси, моддий бойликлар ва капитал маблағларнинг меъёрланган тақсимланиши билан кескин чекланган эди;

- халқ хўжалиги тузилмаси ҳаддан ташқари монополашган – бутун бир тармок эмас, балки алоҳида корхоналар ҳам ўзи ишлаб чиқараётган маҳсулотлар борасида танҳо “ҳоким” ҳисобланарди;

- сақланиб қолган давлат монополияси ва нарх-наво сиёсатидаги тазйиқ, тармоқларда ва корхоналарда боқимлик кайфиятларини вужудга келтирган марказлаштирилган молия-кредит тизими тadbиркорлик соҳасидаги барча ташаббусларни йўққа чиқарарди;

- республика иқтисодиёти узок вақт давом этиб келган, тобора кучайиб борган иқтисодий ва таркибий инкирозни бошдан кечирмоқда эди. У ишлаб чиқаришнинг пасайишига, гиперинфляциянинг кучайишига, нарх-навонинг юқорилиги туфайли хомашё олиш ва республиканинг ўз маҳсулотларини сотишда қийинчиликларга, аҳоли турмуш даражасининг пасайишига олиб кела бошлади;

- ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг рақобат қобилияти пастлиги ва валюта ресурсларининг етишмаслиги сабабли жаҳон бозорига чиқиш имкониятлари чекланган эди;

- молия-кредит ва пул тизимидаги инкироз бюджетдаги қимомаднинг ва ташқи қарзларнинг ўсиши, кредит ресурсларининг танқислиги, инвестициявий фаолликнинг пастлиги, республикалар ўртасидаги тўловларнинг тўхтаб қолиши, рубль ва миллий валюталар қадрсизланиши билан ажралиб турар эди.

Бошлангич даврдаги бу қийинчиликларнинг Ўзбекистон учун умумий сабабларидан ташқари бир қатор ўзига хос сабаблари ҳам бор эди. Бир неча ўн йиллар мобайлида республика иқтисодиёти марказдан бошқариладиган ягона халқ хўжалиги мажмуининг таркибий қисмига айланган эди. Марказ қабул қиладиган кўпгина қарорлар Ўзбекистоннинг манфаатларидан йироқ эди. Хуллас, Чор империяси давридагидек, республика арзон хомашё ва стратегик минерал ресурслар етказиб берувчи, тайёр маҳсулот сотиладиган қулай бозорга, яъни республика хомашё базаси бўлиб келди⁶⁴.

Республика ҳудудида жойлашган кўплаб корхоналар бевосита марказ бўйсунувида бўлиб, амалда республика уларни бошқармасди, балки кўпроқ хомашё қазиб олиш ва дастлабки ишлов бериш, ярим тайёр буюмлар, мудофаа маҳсулотларини чиқариш билан шуғулланарди ва бу маҳсулотларнинг ҳаммаси Ўзбекистондан ташқарига ташиб кетиларди. Корхоналарнинг кўпчилиги товарни республика ички бозори учун эмас, балки ташиб кетиш учун такрор ишлаб чиқарарди. “Бизга эса кўпинча республика ҳудудида нима қанча ҳажмда ишлаб чиқарилаётганини, қанчаси ташиб кетилаётганини, қимларга ва қандай нархда сотилаётганини билиш ҳақто ман этилганди. Буларнинг бари қаттиқ сир сақланарди. Республиканинг улкан табиий бойликларидан фойдаланилгани ҳолда, даромадлар унинг ҳудудидан анча олисда қолиб кетарди. Аксариyat тармоқларда тугалланмаган технологик циклга эга бўлган ишлаб чиқаришлар кўп эди. Хомашёни дастлабки қайта ишлаш ва ярим тайёр маҳсулотларни чиқариш босқичида тўхтаб қолар эди. Ҳатто

⁶⁴ Қ. Қаримов И.А. Ўзбекистон: миллий иқтисод, снесет, мафкура. Т. I. Т., 1996. Б. 282-283.

етақчи тармоқларда ҳам технологик асбоб-ускуналар аллақачон эскирган, ишдан чиқкан ва янгилашга муҳтож эди. Республиканинг табиий ресурсларига ва экологик муҳитига жуда катта, кўп ҳолларда эса, тузатиб бўлмайдиган даражада зарар етказилган⁶⁵. Хуллас, мазкур бузилишларни тезлик билан бартараф этиш йирик сармояларни, замонавий техника ва технологияларни, тегишли кадрлар тайёрлашни талаб қилади.

Бутун республикада бўлгани каби Фарғона водийси шаҳарларида ҳам бозор муносабатларига ўтиш «Ўзбек модели» асосида амалга оширишга киришилди.

Бозор иқтисодиётига ўтишда мустақил Ўзбекистон биринчи галда хал этиши зарур бўлган вазифалар ислохотларнинг асосий йўналишларини белгилашда асос бўлиб хизмат қилди. Бу вазифалар, биринчидан, эски тоталитар режимнинг режали иқтисодини синдириш ва бозор муносабатларига ўтишни собитқадамлик билан давом эттириш; иккинчидан, миллий иқтисодиётни барпо этиш, унинг мустақиллиги ва хавфсизлигини таъминлашдан иборат эди.

Ислохотлар қуйдаги асосий йўналишларда борди:

1. Мулкий ислохотлар;
2. Институцион ислохотлар;
3. Аграр ислохотлар;
4. Ташқи иқтисодий фаолият ислохотлари;
5. Ижтимоий ислохотлар.

Бу йўналишларга ислохотларнинг барча босқичларида амал қилинди, лекин улар ҳар бир босқичда турли даражада амалга оширилди.

Характерли томони шундаки, Ўзбекистонда туб иқтисодий ислохотлар орқали бозор муносабатларини шакллантириш учун энг аввало унинг стратегик мақсадлари белгилаб олинди. Улар қуйидагилардан иборат эди:

- Ўзбекистон халқлари турмуши ва фаолияти учун зарур бўлган шарт шaroитларни таъминлайдиган кучли ва мунтазам ривожланиб бoрyвчи иқтисодий тизимни барпо этиш;

- Республикада кўп укладли иқтисодиётни, ташаббускорлик ва тадбиркорликнинг ҳар томонлама ўсиши учун асос бўладиган хусусий мулкчиликни вужудга келтириш, унинг давлат томонидан ҳимоя қилинишини таъминлаш;

- корхоналар ва фуқароларга кенг иқтисодий эркинлик бериш, уларнинг хўжалик ишларига давлат йўли билан аралашмаслик;

- иқтисодиётда чуқур структуравий ўзгаришлар қилиш, моддий, табиий ва меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш, рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқаришни таъминлаш;

- жаҳон иқтисодиётига интеграциялашиб бориш;

- кишиларнинг дунёқарашини ўзгартриш, уларда янгича иқтисодий тафаккурни шакллантириш.

«Бозорга ўтиш муқаррар, — деб таъкидлаган эди И.А.Каримов. — Бу давр аниқ, объектив реалликдир. Аниқ вақтда бозор фақат мақсад эмас, балки янги кадриятларни шакллантириш, одамлар фаровонлигининг сифат жиҳатидан тубдан юқори даражасига эришиш услуги ва воситасидир»⁶⁶.

Жаҳон тажрибасининг кўрсатишича, бозор иқтисодиётига икки йўл билан биринчиси революцион йўл билан, яъни жадал усулда, иккинчиси эволюцион йўл билан, яъни босқичма-босқич ўтиш мумкин. Ўзбекистоннинг иқтисодий дастурида бозор иқтисодиётига ўтишда биринчи йўл эмас, балки иккинчи — собитқадамлик ва изчиллик билан, босқичма-босқич ҳаракат қилиш йўли асос қилиб олинди. Бунинг моҳияти шундаки, бир босқични тугатиб, зарур шарт-шaroитларни яратиб бўлгандан кейингина ривожланишнинг янги босқичига ўтилади.

Умуман олганда, ҳар қандай ўтказилган иқтисодий ислохотларни устувор йўналишлари, хал этилган вазифалар микёси ва эришилган натижаларга қараб даврлаштириш мумкин. Шу мезонларга таянадиган бўлсак, 1990 йилларда Ўзбекистонда ўтиш даври ислохотлари уч босқичда олиб борилганини кузатиш мумкин:

⁶⁵ Ўша жойда Б. 283.

⁶⁶ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий иқтисод, сийosat, мафкура. Т. 1. Т. 1996. Б. 63.

Биринчи боскич – 1991 йил 1 сентябрдан 1994 йил ўртасига кадар; иккинчи боскич – 1994 йил ўрталаридан 1997 йил ўрталарига кадар; учинчи боскич – 1997 йил ўрталаридан кейинги давр.

Ислохотларнинг биринчи боскичи бозор муносабатларига ўтишнинг илк қадамлари билан характерланади. Бу боскичда 2 та муҳим масалани бирданига ҳал этишга тўғри келди:

- маъмурий-бўйруқбозлик тизимининг оғир оқибатларини енгиш, тангликка барҳам бериш, иқтисодиётни барқарорлаштириш;
- республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатларининг негизларини шакллантириш.

Мазкур боскичда айtilган муаммоларни ечиш мақсадида ислохотларнинг қуйидаги устувор йўналишлари белгилаб олинди:

- Ислохотларнинг қонуний базасини яратиб уни мустаҳкамлаш;
- Янги мулкчилик шаклига ўтишни дадил бошлаш;
- Иқтисодий-молиявий барқарорликка эришиш.

Бу боскичда институционал, мулкий ва аграр ислохотлар бошланди, қонунлар устуворлигини таъминлашга қаратилган чора-тадбирлар белгиланди. Шу сабабли, энг аввало, ислохотлар учун ҳуқуқий негиз яратилди. Янги қабул қилинган қонунлар бозор муносабатларига ўтишда иқтисодий янгиланишга хизмат қилишни, Ўзбекистоннинг миллий шароитини, ўзига хос хусусиятларини инобатга олишни, қонунлар соҳасидаги жаҳон тажрибасини Ўзбекистон шароитига ижодий сингдиришни тақозо этар эди. Ислохотларнинг биринчи боскичда ҳуқуқий асосларни яратишда Ўзбекистонга хос ёндашувларни, қонун ҳужжатларини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш бўйича янги механизм вужудга келтирилди. Бу механизм ўз ичига 5 омилни олар эди:

- қонунлар концепциясини пухта ишлаб чиқиш;
- қонунларни мутахассислар, олимлар, давлат хизматчилари, халқ депутатлари иштирокида ишлаб чиқиш ва мамлакат ичида кўп боскичли экспертизадан ўтказиш;
- қонунларни обрўли халқаро юридик ташкилотлар ва ҳуқуқшуносларнинг экспертизасидан ўтказиш;

- қабул қилинган қонунларни давлат ва кенг жамоатчилик иштирокида изчиллик билан амалга ошириш;
- уларни амалий тадбик қилиш жараёнида зарурий тузатишларни киритиб бориш.

Аввало, Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги, иқтисодий мустақиллиқнинг ҳуқуқий негизларини яратиш, давлатни бошқариш қоидаларини тартибга солувчи «Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллигининг асослари тўғрисида»⁶⁷, «Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида», «Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида»⁶⁹, «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»⁷⁰ ги ва бошқа қонунлар қабул қилиниб, булар асосида марказий ва маҳаллий бошқарув органлари тизими вужудга келтирилди. Шундан сўнггина янги иқтисодий муносабатларни йўлга қўювчи қонунлар, ҳуқуқий нормалар қабул қилинди. Бу қонунлар ўз умрини яшаб бўлган эски совет иқтисодий муносабатларини ва сиёсий тизимини ҳуқуқий йўл билан янги иқтисодий муносабатлар ва сиёсий тизим билан алмаштиришда асосий омил бўлиб хизмат қилди.

Биринчи боскичда жами 26 та қонунлар қабул қилинди. Булар орасида мулкчилик, тадбиркорлик, хорижий инвестициялар, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, банклар тўғрисидаги қонунлар бозор тизимининг шаклланишига асос бўлиб хизмат қилди, унга ўтишнинг чора-тадбирларини белгилади. Бу боскичда қонунлардан ташқари, ислохотларни изчил боришини таъминловчи Ўзбекистон Республикаси Президентининг 82 та фармони ҳам қабул қилинди. Қабул қилинган қонун ва фармонлар, шунингдек, ислохотлар легитимлигини таъминлади.

Институционал ўзгаришлар қонунчиликдан ташқари бошқариш тизимига ҳам тааллуқли бўлди. Маъмурий-бўйруқбозлик бошқаруви ўрнига демократик бозор бошқарув тизими қарор топа бошлади. Илгариги давлат план қўмитаси ўрнига Давлат прогнозлаш ва

⁶⁷ ЎзР Олий Қенгашининг ахборотномаси Т. 1991. № 11. Б. 14-15.

⁶⁸ Уша жойда. 1993. № 5. Б. 12-21.

⁶⁹ Уша жойда. 1993. № 9. Б. 11-22.

⁷⁰ Уша жойда. Б. 23-29.

статистика кўмитаси ташкил этилди. Давлат нарх кўмитаси тугатилиб, нархларни тартибга солиш функцияси Молия вазирлигига юклатилди. Унинг қошида Антимонопол. нарх-наво бошкармаси ташкил килинди. Собик давлат таъминоти кўмитаси ўрнига «Узконтракторг» ташкил этилиб, сўнгра у Республика улгуржи ва биржа савдоси акционер уюшмасига айлантирилди.⁷¹

Мулкый ислохотларни бошқариб туриш ва тadbиркорликни ривожлантириш учун Ўзбекистон Республикасининг мол-мулк ва тadbиркорликни қўллаб-қувватлаш кўмитаси тузилди. Ташки иктисодий фаолиятни қайта куриш ва мамлакат иктисодий хавфсизлигини таъминлаш борасида Ташки иктисодий алоқалар вазирлиги ва Божхона кўмитаси тузилди. Солиқ идоралари молия вазирлиги таркибидан чиқарилиб, Давлат солиқ кўмитаси тузилди. Собик Давлат банки ўрнига Марказий банк тузилди. Хуллас, институционал ўзгаришлар давомида макроиктисодий даражада янгича бошқаришни таъминловчи тизим барпо этилди. Икки погонали банк тизими вужудга келтирилди. Биринчи поғона – Ўзбекистон Республикаси Марказий банки. Иккинчи поғона – давлат акционер, акционер-тижорат, хусусий ва қўшма банклар. Биринчи ва иккинчи поғона банклар бўлимлар ва филиаллари водийнинг вилоят марказлари – Андижон, Наманган ва Фарғона шаҳарларида ҳам ташкил этилди. 1994 йил бошларида Ўзбекистонда жами 23 та тижорат банки мавжуд бўлиб, улар ихтиёридаги устав фонди амалда 425 миллион сўмни ва улар берган кредитлар деярли 3 миллиард сўмни ташкил этди.

«Иктисодиёт барқарор амал қилиб турган тақдирдагина, – деб таъкидлаган эди И.А.Каримов, – бозор муносабатларига муваффақиятли ўтиш мумкин»⁷². Шунинг учун ҳам, энг аввало, иктисодиётни бошқаришда эски маъмурий буйруқбозлик тизимининг салбий оқибатларига, шунингдек, 1980-йилларнинг охирида юзага келган тангликка барҳам бериш ва иктисодиётни барқарорлаштириш

биринчи боскичда хал килиниши зарур бўлган муҳим вазифалардан бири этиб белгиланди.

Мустақил Ўзбекистон иктисодий дастурининг ушбу стратегик вазифаси иктисодиёт таркибини қайта қуриш, яъни республикадаги мавжуд корхоналарни таркибий жиҳатдан ўзгартариш уларга эркин фаолият кўрсатиши учун имкон яратишдан иборатдир. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1991 йил 18-21 ноябрда бўлган VIII сессиясида қабул қилинган «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»⁷³ ва «Ижара тўғрисида»⁷⁴ ги қонунлар муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу қонунлар асосида корхоналар мустақил фаолият кўрсатиши, корхоналарни хиссадорлик жамиятларига айлантириш, корхоналар қошида ижара коллективлари ташкил этиш имкониятига эга бўлдилар.

Корхоналар эндиликда илгариги вазирликлар ўрнига тармок концернлари, кооперациялари ва уюшмаларига бирлашдилар, уларга ўз-ўзини бошқаришга руҳсат берилди. Мустақиллик муносабати билан корхоналар давлат тазйигидан озод бўлди. Аммо бошқариш тизгинини бирданига давлатдан бошқаларга бериш мумкин эмас эди, чунки иктисод мураккаб ахволга тушиб қолиши мумкин эди. Гап шундаки, янги бошқарув тизими, яъни унинг янги иктисодий, бозор усуллари шаклланимай туриб, маъмурий усуллари бутунлай тугатиш бошқарувни издан чиқариши мумкин эди. Бу ишда «Янги уйни қурмай туриб, эскисини бузма, бошпанасиз қоласан!» деган халқ ўғитига амал қилинди.

Республика саноатининг ишлаб чиқариш структурасини ўзгартариш учун биринчи навбатда қуйидагиларни хал килиш вазифаси қўйилди:

биринчидан, кишлоқ хўжалиги хомашёси ва минерал ресурсларини чуқурроқ қайта ишлаш, уларни тайёр махсулот даражасига етказиш;

иккинчидан, ақлий салоҳият негизига юксак техникага эга бўлган корхоналарни вужудга келтириш;

⁷¹ Тюрников В. Шатуламов Р. Независимая Республика Узбекистан. Памятные события и даты (1991-1996). Т. 1997. С. 20-21.

⁷² Каримов И.А. Ўзбекистон ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т. 1995. Б. 20.

⁷³ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. Т. 1992. № 1. Б. 64-71.

⁷⁴ Ушба жойда. Б. 72-80.

учинчидан, корхоналарнинг илгор технологияларга, замонавий ишлаб чиқариш таркибига ўтишини таъминлаш, минерал ресурсларни комплекс қайта ишловчи ўзаро боғлиқ тармоқлар тизимини шакллантириш.

Бу иқтисодий дастурни амалга ошириш ва бозор инфраструктурасини шакллантириш йўлидаги муҳим қадамлардан бири маҳсулот етказиб беришда мажбурий давлат буюртмасининг тугатилиши бўлди. Давлат буюртмаси зарур бўлган маҳсулотларни эркин (қелишилган) нархларда харид қилиш билан алмаштирилди. Шу билан бирга, товар ресурсларини марказлашган тартибда тақсимлашга жавобгар бўлган собиқ таъминот ташкилотлари ҳам тугатилди. Улар ўрнида Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислон Каримовнинг 1991 йил 27 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасида Биржа фаолиятини мувофиқлаштириш тўғрисида»⁷⁵ ги фармони асосида товарлар бозорини шакллантирувчи биржалар тизими ташкил этилди. 1991 йилда Республикада биринчи бўлиб «Республика кўчмас фонд биржаси», «Товар хомашё биржаси», республика «Меҳнат биржаси», «Тошкент товар-фонд биржаси» тузилди ва дастлабки кимошли савдосини ўтказди. Шу йилнинг ўзида Фарғона, Наманган ва Андижонда ҳам товар-фонд биржалари ташкил этилди. Натижада, 1992 йил охирига келиб 30 дан ортиқ шундай биржалар иш олиб борди. Бу амалий ишлар корхоналарни эркин ҳаракат қилиш учун, собиқ Иттифок давридаги иқтисодий алоқалар узилиб, танглик ҳолат ҳукм сураётган бир пайтда муҳим аҳамият касб этди. Корхоналарнинг ўзини-ўзи тиклаши ва бозор талабдаги маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва уларни сотиш эвазига корхоналарни техник жиҳатдан қайта жиҳозлашга имкон яратилди.

Фарғона водийси шаҳарларида иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар икки йўл: биринчиси мавжуд корхоналарни техник жиҳатдан қайта кулланатириш ҳисобида, иккинчиси янги корхоналар қуриш йўли билан амалга оширилди. Янги корхоналар барпо этиш, ишлаб турган корхоналарни қайта жиҳозлаш, халқимиз учун зарур бўлган қўллаб-қўллагич истеъмол моллари ишлаб чиқариш эвазига

бажарилди. «Халқ истеъмол моллари, - деб таъкидлаган эди Ислон Каримов, - энг аввало ички истеъмол бозорини тўлдириш..., ўсиб бораётган истеъмол талабларини қондириш ва эмиссияни кескин қисқартириш..., пулнинг қадрсизланишини қамайтириш, миллий валютамизнинг барқарорлигини таъминлаш..., пировард натижада, қўшимча иш жойлари демакдир»⁷⁶.

Халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш, иқтисодиётдаги трансформацион жараёнлар билан узвий боғлиқ бўлиб, Фарғона водийси шаҳарлари учун алоҳида аҳамиятга эга эди. Чунки йиллар давомида бир тамонлама ривожланиш натижасида водий завод ва фабрикаларида ишлаб чиқарилган тайёр халқ истеъмол моллари салмоғи умумий маҳсулот ҳажмига ҳисбатан жуда оз бўлиб, аҳоли талабини мутлақо қондирмас эди. Аҳоли учун зарур бўлган озиқ-овқат, халқ истеъмоли моллари асосан Иттифокнинг бошқа республикаларидан келтирилар эди. Масалан, совет даврида Андижон шаҳри аҳолисининг уларга бўлган эhtiёжларининг фақат 15 % вилоят имкониятлари эвазига, Ўзбекистоннинг бошқа вилоятлари имкониятлари ҳисобига эса фақат 25 % қондирилар эди. Қолган 60 % эса Россия, Украина, Белоруссия, Болтиқбўйи ва бошқа республикалар ҳисобига қондирилар эди⁷⁷.

Шу билан бирга, мустақилликнинг дастлабки йиллари мамлакатимизнинг бошқа вилоятлари, шаҳарлари каби Фарғона водийси шаҳарлари учун, унинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиши учун ўта мураккаб давр бўлди. Иттифокнинг парчаланиб кетиши, йиллар давомида шаклланган иқтисодий алоқаларнинг деярли узилишига олиб келди. Моддий техника инъимоти, ўзаро банк ҳисоб-китобларининг мураккаблашгани шаҳар халқ хўжалиги тармоқларининг ривожланишига жиддий тўсиқ бўлди. Алоқалар узилиши натижасида водий шаҳарларидаги бир қатор корхоналар қисқартирилган ҳолда, айримлари эса бутунлай ишламай қўйди, ишчи ва хизматчилар мажбурий таътилга чиқарилиб, улар ишсизлар сафига қўшилди.

⁷⁵ Каримов И. А. Янги таъкидлаш ва ишлаш - давр талаби. Т. 5. Т. 1997. Б. 94-95.

⁷⁶ Андижон шаҳар ҳокимлиги жорий архиви (Бундан кейин - АШХ ЖА). Халқ депутатлари Андижон шаҳар йиғилиши XXI чакираси XVI сессиясининг материаллари. 1994 йил 30 октябрь. Б. 3.

⁷⁷ Ўзбекистон Республикаси. Қонун ва фармонлар. Т. 1992. Б. 178.

Масалан, мустақилликнинг биринчи йилларида биргина Андижон шаҳридаги 15 та корхона халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш хажмини камайтириб юборди. Булар орасида Машинасозлик, «Ирмаш», «Коммунар», «Нитрон», тикув-ишлаб чиқариш бирлашмаси, мебель фабрикаси каби корхоналар бор бўлиб, буларда хомашё етишмаслиги натижасида маҳсулот ишлаб чиқариш тўхтаб, 1992 йилда ишчилар ва хизматчилар мажбурий таътилга чиқарилди.⁷⁸ Бундай ҳолатни Фарғона, Наманган вилоят шаҳарларидаги барча корхоналарда кўриш мумкин.

Мустақилликнинг дастлабки йилида юзага келган бу аҳвол натижасида, биринчидан, аҳоли орасида ишсизликнинг ортиб боришига, иккинчидан, халқ истеъмоли молларининг тақчиллигига, магазин пештахталарининг бўшаб қолишига, учинчидан эса, харид қилинадиган зарур истеъмоли молларининг йўқлиги пулнинг қадрсизланиб боришига олиб келди. Бу салбий ҳусусиятлар, айниқса, Фарғона водийсида, хусусан, унинг шаҳарларида республиканинг бошқа минтақаларига нисбатан анча жиддийроқ тус олди.

Ислохотлар жараёнида янги иқтисодий муносабатлар томон қўйилган жиддий кадам нархларни лебераллаштириш бўлди. Чунки эркин нархларга амал қилиш бозор иқтисодиётининг муҳим шартидир. Бу тadbир ҳам миллий ислохотлар стратегиясида белгиланган аста-секин, босқичма-босқич ўтказиш қоида­сига таянди. 1992 йилдан эътиборан техникавий товарлар ва айрим истеъмоли товарларнинг келишилган (эркин) нархларига ўтилди, аммо энг зарур истеъмоли молларига дотацияланган нархлар сақланса-да, уларда сотиладиган товарлар рўйхати қисқартирилиб борилди.

Саноат корхоналарига эркин фаолият кўрсатишига кенг йўл очиб берилиши ва нархларнинг либераллаштирилиши корхоналар тақдирини уларнинг раҳбарлари ва мухандис-техник ходимларининг ташаббускорлиги, тadbиркорлиги ва ишбилармонлигига боғлиқ қилиб қўйди.

Фарғона водийси шаҳарларида жойлашган корхоналар республика саноатининг қарийб барча тармоқларини ўзида

муҳассамлаштирган бўлиб, улар фойдали қазилмаларни қазиб олиш ва қайта ишлаш, машинасозлик, электротехника, нефт ва газ, кимё, тўқимачилик, қурилиш индустрияси, халқ истеъмоли моллари, озиқ-овқат, консерва ва вино маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган.⁷⁹ 1990-йилда бундай корхоналарнинг Андижон вилояти шаҳарларида 169 таси⁸⁰, Фарғона вилояти шаҳарларида 727 таси⁸¹, Наманган вилояти шаҳарларида 102 таси⁸² mavжуд эди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан бу корхоналарга мустақилликнинг дастлабки йилларида ўзини-ўзи бошқаришда, маблағ ва хомашё билан таъминлашда, давлат буюртмасини бажаргандан сўнг ишлаб чиқарилган маҳсулотларни корхона ихтиёрига қолдириш борасида эркинлик берилди. Бир қатор корхоналар берилган бу имкониятлардан унумли фойдаланилиши натижасида нафақат танглик ҳолатидан чиқди, шу билан бирга, маҳсулот ишлаб чиқаришнинг кўпайтиришига ҳам эришди. Масалан, Бобур номили Андижон ип-газлама ишлаб чиқариш бирлашмаси 1990 йилга келиб танг аҳволга тушиб қолган эди. Бирлашма вужудга келган тангликни эскирган машиналар ва асбоб-ускуналарни янгилаш, ички имкониятлардан тўлароқ фойдаланиш ҳисобига хал қилди. 1991–1992 йилларда давлатдан олинган 45 миллион рубл кредитни янги техникалар сотиб олишга ва уларни ўрнатишга сарфланди. Бирлашманинг йигирувчи фабрикасида 180 та тара­ш дастгоҳи, 100 та «ППМ» йигирув дастгоҳи, бўяш ва пардозлашда оқартирувчи «ЛЖО» машиналари, тук ишлаб чиқарувчи Тайван линияси, пардозловчи «Ремеш Каландар» машиналари ўрнати­либ, ишга туширилди.⁸³

Бирлашма раҳбарларининг тadbиркорлиги натижасида бир ойда ишлаб чиқариладиган калава ип 425-465 тоннадан 1000 тоннага, хом сурп 1200-1400 минг погон метрдан 3000 минг погон метрга, тайёр

⁷⁸ Федеральная газета М., 1992 август. № 9-10. С. 6-7.

⁷⁹ АШХ ЖА. Андижон вилоят иқтисодий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. 1990–1993 йиллар. Статистик тўплам. 1994. Б. 55.

⁸⁰ Фарғона вилоят ҳокимлиги жорий архиви (Бундан кейин – ФВХ ЖА). Фарғона вилоят паспорт. 1996. Б. 17.

⁸¹ Наманган вилоят ҳокимлиги жорий архиви (Бундан кейин – НВХ ЖА). Наманган вилоят паспорт. 1996. Б. 2.

⁸² АШХ ЖА. Шаҳар фаоллари йиғилишининг материаллари. 1992 йил 17 июль. Б. 9.

газлама 5 миллион погон метрдан 12-15 миллион погон метрга етди. Бунинг натижасида бирлашма 1991 йилда 0,028 миллиард рубл, 1992 йилда 1,12 миллиард рубл, 1993 йилда 12,5 миллиард рубл, 1994 йилнинг биринчи чорагида 12,6 миллиард сўм-купон хисобида фойда олди. Ишлаб чиқарилган маҳсулотларни чет эл валюталарига сотиш эвазига бирлашма 200 минг АҚШ долларига эга бўлди.

1993 йилда Андижон механика корхонаси жамоаси ҳам республика хомашёси хисобига халқ истеъмол моллари ишлаб чиқаришга ўтиб, бир қатор ютуқларни қўлга киритди. Корхона қошида халқ истеъмол моллари ишлаб чиқаришга мўлжалланган ижара коллективи ташкил қилинди. Корхона ишчи хизматчиларининг ишбилармонликлари ва тадбиркорликлари натижасида 60 дан ортиқ турдаги халқ истеъмол молларини ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.⁸⁴

Умуман олганда, Андижон шаҳридаги 46 та саноат корхоналаридан 43 тасида халқ истеъмол моллари ишлаб чиқариш амалга оширилди. Бошқа тармоқларга қарашиб 12 ташкилот ҳам аҳоли учун зарур бўлган товарлар ишлаб чиқара бошлади. Шаҳар бўйича жами 744 хилдаги истеъмол моллари ишлаб чиқариш йўлга қўйилди, уларнинг 581 таси ноозик-овкат маҳсулотлари эди.

Эришилган ютуқлар билан бир қаторда шаҳар корхоналари иш фаолиятида камчиликларга ҳам кузатилди. Шаҳардаги 11 та саноат корхонасида 1992-1993 йилларда режадаги 28 хил янги халқ истеъмол моллари ўрнига 19 хилдаги маҳсулот ишлаб чиқариш йўлга қўйилди, холос. Масалан, пойфзал бирлашмасида моддий-техника ва хомашё масалалари ҳал бўлмагани учун 1994 йилнинг II чорагидан бошлаб ишчи-хизматчиларнинг 60 %ига ўз хисобидан таътил берилди. Натижада, савдо шахобчаларида нисбатан арзон нархлардаги маҳаллий пойфзаллар, айникса, болалар пойфзаллари камёб молларга айланиб қолди.⁸⁵

Иқтисодий алоқалар издан чиққан, четдан тайёр маҳсулот келтиришнинг қиймати тобора ошиб бораётган бир пайтда изланишлар ва имконият кидириш асосида ишлаш муҳим аҳамиятга эга бўлиб борди. Жумладан, хомашё тақчиллигини хисобга олган

«Наманган шойи газламалари» бирлашмасида газламанинг янги турини ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. Вискоза ва лавсан хомашёси тақчиллигини хисобга олган ҳолда лавсан ва пахта толаси аралашмасидан плашчбоп «Наврўз» деб ном олган янги газлама тўкиш йўлга қўйилди. Натижада, 145 та дастгоҳ ёрдамида ҳар куни 4,5-5 минг метр сифатли газлама ишлаб чиқаришга эришилди.⁸⁶

Шунингдек, бирлашма ихтирочиларининг изланишлари натижасида тикув маҳсулотлари орасига қўйиладиган қотирмалар ҳам шу ернинг ўзига тайёрланадиган бўлди. Аввалги даврда бу маҳсулот тўқув фабрикасида тайёрланиб, пардозлаш цехида кимёвий моддалар шимдирилиб, киришмайдиган ҳолатга келтирилгач, Бошқирдистоннинг чарм комбинатига юбориларди. У ерда сўнгги ишлов берилиб, ёрдамчи материал ҳолатига келтирилганидан сўнг, яна Ўзбекистонга қайтарилар эди. Янги шариотда вақт ва харажатни тақозо этувчи ушбу жараёнга барҳам берилди. Корхонада «Қарач» машинасининг ишга туширилиши натижасида кунига 25 минг погон метр қотирма материаллари ишлаб чиқарила бошланди.⁸⁷

Наманган вилояти саноат корхоналарида тадбиркорликка таянган ҳолда иш олиб борилиши натижасида 1994 йилга келиб 1991 йилга қадар четдан келтирилган 20 га яқин саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.⁸⁸

Лекин шаҳардаги барча корхоналар ҳам бир хилда изланишлар ва тадбиркорлик билан иш олиб бора олмади. Жумладан, Наманган тикувчилик бирлашмаси раҳбариятининг бепарволиги, янги шариот талаби даражасида ишлай олмаслиги, харидоргир маҳсулотлар ишлаб чиқармагани сабабли корхона оғборларида сотилмай қолган маҳсулотлар кўпая борди ва 1995 йилнинг I апрелига келиб сотилмай қолган тайёр маҳсулотлар ҳажми 40 миллион 500 минг сўмни ташкил қилди. Бу, ўз навбатида, корхонанинг молиявий аҳолини ёмонлаштирди. Корхона жамоаси бундай танг ҳолатдан чиқиш учун дастлаб ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг сифатига эътиборни қаратди, бозор ва харидор талаблари ўрганиб чиқилди. Натижада,

⁸⁴ Наманган ҳақиқати 1993 йил 23 март.

⁸⁵ Ўзбекистон овози 1995 йил 26 январь.

⁸⁶ ИИХ ЖА Вилоят ҳокимияти 1995 йил 9 мартдаги маърузаси Б. 9.

Натижада, корхона ишлаб чиқараётган маҳсулот сифати ва миқдори аввалги даврга караганда 1,5 бараварга ошди.

Халқ истеъмоли моллари, айниқса, болалар учун товарлар ва бадий хунарандчилик буюмлари ишлаб чиқаришни ривожлантиришни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, корхоналарни замонавий техника ва илгор технология асосида қайта жиҳозлашни тугаллаш, рақобатбардош ва импортнинг ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқаришни рағбатлантириш, енгил ва маҳаллий саноат корхоналари ишини барқарорлаштириш ва уларни молиявий соғломлаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1996 йилнинг 21 апрелида махсус қарор қабул қилди. Қарорга асосан халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқарувчи корхоналар, айниқса, болалар учун товарлар ишлаб чиқарувчи корхоналар даромадидан олинадига⁹¹ солиқ ставкалари амалдагига нисбатан 30 %га камайтирилди, айрим корхоналар эса батамом озод қилинди. Корхона ихтиёрида қоладиган фойдадан халқ истеъмоли моллари, болалар учун товарлар ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва ривожлантириш учун фойдаланиладиган бўлди⁹². Бу тadbир республика корхоналарининг эркин фаолият кўрсатишида ва уларни бозор муносабатларига кириб боришида муҳим омил бўлиб хизмат қилди.

Ислохотларнинг иккинчи bosқичида иқтисодда чуқур таркибий силжишлар ҳам юз берди. Илгариги мустамлака характеридаги иқтисод миллий манфаатларни қўлаб қайтадан қурила бошланди. Ишлаб чиқаришдаги таркибий ўзгаришлар давлатнинг фаол иштирокида юз бера бошлади. Уни амалга оширишда давлатнинг инвестиция снэсати катта аҳамиятга эга бўлди. Керакли тармоқларга давлатнинг капитал маблағлари юборилди, шунингдек, хорижий мамлакатлар маблағларининг катта қисми ҳам сафарбар қилинди. Ўзбекистон халқ хўжалигига жойлаштирилган капитал маблағлар 1994 йилда - 14,1 миллиард сўмни, 1995 йилда 88,9 миллиард сўмни, 1996 йилда 176,7 миллиард сўмни ташкил қилди⁹². Бу маблағлар янги корхоналарни қуриб ишга тушириш, эскиларини янги техника билан

⁹¹ Фарғона хақиқати. 1996 йил 4 май

⁹² Мустақил Ўзбекистон тарихининг дастлабки саккизлари. Т., 2000. Б. 52.

корхонада тайёрланаётган 80 % кийим-кечақларнинг моделлари янгидан яратилди ва ишлаб чиқаришга тадбиқ этилди. Вилоят бўйича бирлашманинг 30 га яқин фирма дўконлари очилди. Қурилган чора-тадбирлар натижасида 1995 йилнинг августига келиб оморлардаги қолдиқ маҳсулотларнинг ҳажми қисқариб, 10 миллион сўмни ташкил этди⁸⁹.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида Фарғона вилояти шаҳарларида ҳам истеъмоли моллари ишлаб чиқаришга жиддий эътибор берилди. Бу борада Фарғона шаҳар ҳокимлиги ўзининг иқтисодий ислохотлар дастурини яратди. Дастурда белгиланган тадбирларни амалга ошира бориб, 1992 йилда шаҳар саноат корхоналари томонидан 4,5 миллиард сўмлик, 1993 йилда эса 52 миллиард сўмлик халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқарилди⁹⁰.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида, бозор иқтисодиётига ўтишнинг биринчи bosқичида халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш, бозорни тақчил моллар билан тўлдиришга Фарғона водийсининг кўхна шаҳарларидан бири бўлган Кува шаҳрининг саноат корхоналарида ҳам алоҳида эътибор берилди. Кува республикадаги йирик саноат шаҳарларидан бири бўлиб, хозирги кунда 20 дан ортиқ корхона фаолият кўрсатган. Шулар орасида Кува дон маҳсулотлари корхонасида 5-6 турдаги дон маҳсулотлари ишлаб чиқариш йўлга қўйилган эди. Корхона Фарғона вилояти ва қўшни Андижон вилояти аҳолисини дон маҳсулотлари билан таъминлашда асосий база ҳисобланган. Корхона биринчи ва иккинчи навли макaron уни тайёрлаш бўйича 1990-йиллар ўрталарига қадар республикада ягона бўлган.

Хусусан, 1992 йилда бу корхонада Италия билан ҳамкорликда кунига 40 тонна макaron тайёрлаш қувватига эга бўлган замонавий цех ишга туширилди. Корхонанинг асосий тегирмон цехи 1996 йилнинг мартида тўла таъмирланди. Бу цехда кунига 250 тонна буғдойни қайта ишлайдиган Швейцария дастгоҳлари ўрнатилди.

⁸⁹ Ўша жойда. Наманган вилояти йигилиши материаллари. 1995 йил 9 август. Б. 19.

⁹⁰ ФВХ ЖА. Халқ депутатлари Фарғона вилояти Кенгаши XXI сессияси материаллари. 1993 йил 25 декабрь. Фарғона шаҳар ҳокимлиги фаоллари йигилишининг 1-сон қарори 1993 йил 5 март Б. 1.

кайта жиҳозлашга сарфланди. Бу, айниқса, Фарғона водийси шаҳарларида барпо қилинган «ЎзДЭУ-авто», «ЎзДЭУ-текстиль» каби бир қатор кўшма корхоналар ва ҳиссадорлик жамиятлари тимсолида яққол кўзга ташланади.

Ўзбекистон Республикасининг бозор муносабатларига ўтиши иқтисодиётда хомашё етиштиришдек бир томонлама йўналишга барҳам бериш, мамлакатимизда ишлаб чиқарилаётган ялпи маҳсулотда тайёр маҳсулотлар ҳажмини кўпайтириш ва уларнинг сифатини жаҳон андозалари талабларига тўла жавоб берадиган даражага кўтаришдек муҳим вазифаларни қўндаланг қўйдики, бу халқ истеъмоли моллари билан бир қаторда ялпи саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни янада такомиллаштириш, таркибий ўзгаришларни чуқурлаштириш, янги технологияларни кенг жорий этиш масалаларини хал этишни тақозо қилар эди. Ишлаб чиқаришда структуравий ўзгаришларни амалга ошириш натижасида Наманганда тиббий техникалардан гинекологик курси, туғруқхоналар бўлимлари учун краватлар, тиббий сўричалар ва жаррохликда қўлланиладиган мосламалар каби жиҳозлар тайёрлаш йўлга қўйилди. Бу тиббий жиҳозлар маҳаллий «Электрокурилишдетал» корхонасида ишлаб чиқарилди. Шунингдек, мазкур корхонада кичик ва катта ёшдаги ўқувчиларга мўлжалланган ўқув парталари, мактаб ошхоналари учун овқатланиш столлари ҳам ишлаб чиқарилмоқда⁹³.

Мустақиллик шароитида бутун мамлакатда бўлганидек, Фарғона водийсида ҳам бунёдкорлик ишлари олиб борилди. Қувасойда улкан саноат корхоналаридан бири «Қварц» номли ҳиссадорлик ойна ишлаб чиқариш заводи ишга туширилди. Бу заводнинг ишга туширилиши билан йилга 12 миллион АҚШ доллари миқдоридаги валютани тежашга эришилди. Бу корхонада 10 миллион метр³ қурилиш ойнаси ишлаб чиқариш қувватига эга бўлиб, заводида факат қурилиш мажмуалари ва мебель корхоналари учунгина эмас, балки «ЎзДЭУ» автомобиллари ва тракторлар учун ҳам ойналар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди⁹⁴.

⁹³ Халқ сўзи. 1996 йил 29 ноябрь.

⁹⁴ Тўраев М. Тармоқ тараккиёти ҳавоалар қаноти // Иқтисод ва ҳисобот. 1996. № 9. Б. 24; Фарғона хақиқати. 1996 йил 27 август.

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида мамлакатда кимё мажмуидаги қатор корхоналар қайта ихтисослаштирилиб, уларнинг иқтисодиётида импорт маҳсулотлари ўрнини босувчи маҳсулотлар тайёрлаш йўлга қўйилди. Этил озик-овқат спирти ишлаб чиқарувчи Андижон биокимё заводи ва Қўқон спирти ишлаб чиқариш цирлашмаси шулар жумласидандир.

1983-1985 йилларда Қўқон шаҳрида кимё заводи қурилган бўлиб, у аҳоли зич жойлашган ҳудудда, бунинг устига, ичимлик суви минибанга яқин ерда жойлашган эди. Мустақилликка эришилганидан кейин умумий майдони 8,2 гектар бўлган мазкур завод ўрнида Марказий Осиё минтақасида танки бўлган, озик-овқат, дори-дирмонлар тайёрлаш ва истеъмоладучи нихоят зарур бўлган этил спирти ишлаб чиқарадиган завод қуриш имконияти вужудга келди. Бундай заводнинг қурилиши агроф-муҳитга зарар етказмайди. Қўқон спирти заводи замонавийлиги, ихчамлиги, ишлаб чиқариш қувватининг юқорилиги, умуман, дунё стандартларига мос келиши жиҳатидан эътиборга лойиқдир. Завод 1995 йилда ишга туширилиб йилга 1 миллион 830 минг декалитр спирт ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Шунингдек, яна заводнинг йилга 915 минг декалитр спирт ишлаб чиқариш қувватига эга бўлган иккинчи навбатини қуриш ҳам бошлаб юборилди.

Заводнинг биринчи навбатининг ишга туширилиши бир йилда 53 миллион 758 миллион сўмлик товар-маҳсулот ишлаб чиқариш имконини беради. Корхона йилга ўртача 11 миллион 315 минг сўм фойда олиб, давлат бюджетига 3 миллион сўмдан кўпроқ маблағ туширади. Арпа, жавдар, буғдой, маккажўхори, ок жўхори каби дон маҳсулотларидан олинган чиқиндилар завод учун асосий хомашё ҳисобланади. Ана шу дон чиқиндиларидан завод бир йилда 50 тоннасини қайта ишлаш қувватига эга⁹⁵.

Фарғона водийси иқтисодиётида амалга оширилган бундай илғор таркибий ўзгаришлар стратегик жиҳатдан муҳим мақсадни халқ қилишга имкон берди. Натижада, водий шаҳарлари саноат ишлаб чиқаришида тайёр маҳсулотнинг улуши 1990 йилги 34 % дан, 1996

⁹⁵ ФНХ ЖА. Халқ депутатлари Фарғона вилоят Кенгаши 1-мажлиси IV сессиясининг №42/IV-1 қарори. 1995 йил 17 декабрь. Б. 10. Фарғона хақиқати. 1995 йил 3 август.

йилда 68,5 % га кўлайди⁹⁶, республикамиз бўйича эса бу нисбат 35 ва 65,5 % ни ташкил этди⁹⁷. Ишлаб чиқаришда бундай натижаларга эришишда Фарғона водийси шаҳарларида тadbиркорлик ва ишбилармонлиkning кенг ривожланиши сабаб бўлди. Ҳақиқатан ҳам, иқтисодий алоқалар издан чиққан бир вақтда тadbиркорлик, изланиб ишлаш, имконият кидириш яхши самара беради. Бинобарин, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 14 февралдаги «Хусусий тadbиркорликда ташаббус кўрсатиш ва уни рағбатлантириш бўйича кечиктириб бўлмайдиган чора-тadbирлар тўғрисида»⁹⁸ ги қабул қилган Қарор ва бошқа бир қатор фармонлари водий шаҳарларида хусусий тadbиркорликни ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Республика ҳукуматининг тadbиркорликни қўллаб-қувватлаши натижасида, ўз фаолиятини 6 кишидан иборат ширкатдан бошлаган Қўқондаги «Шодлик» фирмаси 1996 йилга келиб шаҳардаги кўзга кўринган корхоналардан бирига айланди. Фаолиятини пойабзал тикишдан бошлаган бу фирманинг бир йиллик товар алмашиш қуввати 1996 йилда 31 миллион сўмдан кўпроқни ташкил қилди ва кўп тармоқли бу фирмада йилига 12-15 минг жуфт пойабзал ишлаб чиқаришга эришилди. 1995 йилдан бошлаб бу ерда қурилиш-таъмирлаш материаллари ишлаб чиқариш йўлга қўйилиб, бетон заводи, темир-бетон буюмлари тайёрлаш бўлинмалари ҳам ташкил этилди. Уларда буюртма бўйича яхлит пойдевор материаллари, бетон, оҳакли лой қоришмалари ишлаб чиқарила бошланди⁹⁹.

Лекин, республикамизда, шу жумладан, водий шаҳарларида амалга оширилаётган ва тобора чуқурлашиб бораётган ислохотларни тез ва самарали боришга тўғаноқ бўлаётган камчиликлар ҳам кўп эди. Республика Президенти 1996 йил ноябр ойида Наманган вилоятига, сўнгра 1997 йил феврал ойида Фарғона вилоятига таширифида бу вилоятларнинг йил якунларини таҳлил қилар экан, йўл

⁹⁶ ЎзР Макроиктисодиёт ва Статистика вазирлигининг жорий архиви. (Бундан кейин – ЎзР МСВ жа).

⁹⁷ Ўзбекистон Давлат департаменти томонидан 13.05.1998 й. берган № 14-06-02-117 маълумотномасидан. Б. 1.

⁹⁸ Отахонов Ф. Х., Эриқаров У. Т. Хусусий тadbиркорлик: саволлар ва жавоблар, норматив ҳужжатлар. Т. 1995. Б. 45-46.

⁹⁹ Фарғона ҳақиқати. 1996 йил 28 март.

кўйилган бир қатор камчиликлар ҳақида алоҳида тўхталиди. Масалан, кўнрақ танлашда йўл қўйилган хатолар натижасида ҳали ҳам ноқиммандалик кайфиятидан қўтилмаган, давлат томонидан қўриладиган ҳар хил лимитлар, имтиёзли кредитлар берилишига умид боғлаб юрган айрим корхона раҳбарларининг ўз ишига масъулиятсизлиги оқибатида бир қатор корхоналар кейинги йилларда ишлаб чиқариш суръатларини сусайтириб юборганлар. Жумладан, 1996 йил ноябрь ойигача Наманган кимё заводи ишлаб чиқариш ҳажмини деярли 60 % га пасайтириб юборган. Айниқса, Ҳаққулбод йигирув-тўкув хиссдорлик жамияти, Наманган шойи ишлаб чиқариш, «Атлас», «Чуст», «Чевар» хиссдорлик жамиятлари бир неча йилдан буён мунтазам равишда ишлаб чиқариш ҳажмини каймайтириб келаётганликлари алоҳида таъкидлаб ўтилди¹⁰⁰.

Бундан ташқари, Маргилон «Ҳенатлас» хиссдорлик жамияти ишлаб чиқариш қувватини атиги учдан бир қисмидан фойдаланаётгани, Фарғона газ аппарат ишлаб чиқариш бирлашмаси газ плиталари ишлаб чиқариш ҳажминини ўтган тўрт йил мобайнида 9 баробар камайгани қайд этилган¹⁰¹.

Умуман олганда, бу каби камчиликлар анъанавий иқтисодий алоқалар издан чиққан ўтиш даврида бутун республикага, шу жумладан, саноат марказлари бўлган Фарғона водийси шаҳарларига мос хусусиятлар бўлиб, улар иқтисодиётни ривожланишига тўқинлик қилиш билан бирга аҳоли зич яшайдиган водий шаҳарларида инжислар сонининг ортиб боришига, шу билан бирга, водийда иқтисодий вазиятнинг кескинлашуви сабаб бўлган эди.

Айни вақтда тadbиркорлик асосида ишни ташкил этган корхона ни ташкилот жамоалари ўз фаолиятида ижобий натижаларни қўлга киритган. Масалан, Андижон шаҳридаги «Газмол АНД» хиссдорлик жамияти гоят қисқа вақт ичида инкироз ҳолатидан чиқишга эришган. Ўқимачилик моллари билан улгуржи савдо қилишга ихтисослашган собиқ вилоят савдо базаси ўрнида ташкил топган «Газмол АНД» ҳамда «Атторлик» хиссдорлик жамиятлари ҳомийлигида мустақил ҳисоб рақамига эга бўлган «Ҳасанот» номли кўп тармоқли ширкат

¹⁰⁰ Қаримов И. А. Ҳалол яшаш ва ҳалол меҳнат қилиш – бурчимиз // Ҳалқ сўзи. 1996 йил 8 ноябрь.

¹⁰¹ Қаримов И. А. Янгиликка интилиб яшаш – тараккиёт гарови // Ҳалқ сўзи. 1997 йил 15 февраль.

ташқил этилди. Унинг зиммасига ишсизларни иш билан таъминлаш, чакана савдо дўконлари очиш, ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, хорижий фирма ва компаниялар билан иқтисодий алоқаларни ўрнатиш каби масалалар вазифа қилиб қўйилди. Шунингдек, улар «Юлдуз», «Қизил тонг», «Андижон» тикув-ишлаб чиқариш бирлашмалари, турли фабрикалар билан ҳамкорликда маҳсулотлар ишлаб чиқарди. Корхонада тикилган маҳсулотлар Болгарияга жўнатилиб, эвазига хориждан эҳтиёжбон маҳсулотлар олинди. Хусусан, Россиядан озик-овқат, қурилиш материаллари келтирила бошланди. Туманларда ширкатнинг дўконлари очилди. 1994 йилда уларнинг сони 8 тага етди.¹⁰²

«Ўзбекнефтникайтаиш» бирлашмаси республикаимиз халқ хўжалигини нефть маҳсулотлари билан таъминлайдиган ягона корхона бўлиб, у Ўзбекистонни нефть маҳсулотлари билан тўла таъминлаш ҳақидаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори ҳамда нефть маҳсулотлари ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, ёнилғи-мойлаш материаллари сотишни тартибга солиш борасидаги кўрсатмасини бажариш юзасидан кенг қамровли тадбирлар ишлаб чиқди ва уни изчил амалга оширди. Натижада, Мустақил Ҳамдўстлик Давлатларида нефть казиб олиш 1992 йилда 1991 йилга нисбатан 14 %, 1993 йилда 1,5 %га камайган бўлса, Ўзбекистонда нефть казиб чиқариш 1992 йилда 16 %га, 1993 йилнинг 1-чорагида эса 9,4 %га ортди.¹⁰³

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, 1995 йилдан бошлаб нефть казиб чиқаришда кескин бурилиш ясалди. Наманганнинг Мингбулок, Бухоронинг Қўқдумалок конларини тўла қувват билан ишга туширилиши Россия ва бошқа давлатлардан қайта ишлаш учун нефть келтиришдан бутунлай воз кечилди ва Ўзбекистоннинг нефть мустақиллиги таъминланди. Фарғона нефтни қайта ишлаш бирлашмасида илгари бошқа давлатлардан ташиб келтирилган 15 хил нефть маҳсулотларини ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Маҳаллий нефдан мураккаб технология асосида ажратиб олинадиган махсус

¹⁰² Халқ сўзи. 1994 йил 24 октябрь.

¹⁰³ Қаримов И. А. Ўзбекистон миллий иқтисод, саноат, мафкура. Т. 1. Т. 1996. Б. 210; Иқтисод ва ҳисобот 1994, № 3. Б. 18.

ёқилги ишлаб чиқаришнинг ўзлаштирилиши тадбиркор мутахассисларнинг катта ютуғи бўлди.

Бирлашмада «АТ-5» русумли рангсиз нефть маҳсулоти ишлаб чиқариш қурилмасининг ишга туширилиши маҳсулот турининг кўпайишига ҳисса қўшди. Бундан ташқари, «Ферсол» ва «Ферлита» номли техник мойларни ишлаб чиқариш Марказий Осиёда биринчи марта ўзлаштирилди. Бу мойлар ташқи бозорда илгариги мойлардан сифатининг юқорилиги билан ажралиб турган. Корхонада Япониянинг «Мицуи Энд Ко ЛД» фирмаси билан дизель ёнилғисининг рақобатбардошлигини ошириш бўйича кенг кўламли ишлар олиб борилган. Франция ва АҚШнинг қатор фирмалари билан биргаликда жаҳон бозорига юқори сифатли мотор мойлари олиб чиқиш юзасидан ҳамкорлик давом эттирилган.¹⁰⁴

Лекин бозор муносабатларига ўлаш даврида ўзаро тўловларни изчил олиб боришда бир қатор муаммо ва зиддиятлар юзата келди. Ўлов интизоми бузилгани, молиявий ҳисоб-китобларни амалга оширишда қатор чалқашликларга йўл қўйилган, оқибатида Фарғона нефтни қайта ишлаш бирлашмасининг муддати ўтган жами дебиторлик қарзлари 1997 йилнинг 1 январь ҳолатига қўра 13,3 миллиард сўмни, муддати ўтган кредиторлик қарзлари 11 миллиард сўмни ташқил қилди.¹⁰⁵

Бирлашмада тўхтовсиз ишлаб чиқарилаётган маҳсулотни сақлайдиган сиғимлар ҳажмининг етишмаслиги натижасида хали тўловлари амалга ошмаган маҳсулотни буюртмачиларга жўнатилаётгани оқибатида бирлашманинг ўзи давлат билан ҳамда унинг фаолиятини таъминлаётган хомашё етказиб берувчи, электр энергияси билан таъминловчи ва бошқа шу каби корхоналар билан ўзаро ҳисоб-китобларни кечиктириб амалга оширишга йўл қўйилди.

Шунга ўхшаш ҳолатларни «Қувасой консерва» ва Марғилон «Ипакчи» ҳиссдорлик жамиятларида ҳам кўриш мумкин.¹⁰⁶ Ўтиш даврида хўжалик субъектлари ўртасидаги ўзаро тўловларни тўғри

¹⁰⁴ Фарғона шаҳар ҳокимлиги жорий архиви (Бундан кейин – ФШХ ЖА). Саноат, қурилиш, транспорт ва алоқа муҳассалари бўйича келими 3 йил ичида бажарилган ишлар бўйича маълумот. 1995. Б. 1; Фарғона хақиқати. 1996 йил 16 май; Халқ сўзи. 1996 йил 15 июнь; Ўзбекистон овози. 1996 йил 24 сентябрь.

¹⁰⁵ Халқ сўзи. 1997 йил 19 февраль.

¹⁰⁶ Халқ сўзи. 1997 йил 19 февраль.

йўлга қўйиш ва тўлов интизомига қатъий риоя этиш, бозор муносабатларининг асосий шартларидан биридир.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврининг дастлабки босқичида амалга оширилган иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришлар натижасида ташкил этилган янги хусусий фирма ва бошқа тадбиркорлик тузилмалари халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқариш, аҳолига хизмат кўрсатиш ишига салмоқли ҳисса қўшсалар-да, айрим корхона, ташкилотлар ўз фаолиятларида жиддий камчиликларга йўл қўйган. Масалан, биргина Наманган шаҳри бўйича 200 дан ортиқ корхона, ташкилот фаолияти текшириб кўрилганда, уларнинг кўплари даромадларини яширгани, ўз низомига тўла амал қилмаётганлиги аён бўлди. Улар кооператив ва кичик корхоналар ҳам бор бўлиб, ана шу тадбиркорлик тузилмаларидан 17 миллион сўм маблағ ундирилиб, маҳаллий бюджетга ўтказилди. «Ал-Азиз», «Бону», «Мухаммадали», «Садоқат» сингари фирма ва ширкатлар беш-ўн турда хизмат қилишни ваъда қилгани ҳолда фақат савдо-сотиқ билан шуғуллангани маълум бўлди. Шаҳар ҳокимлиги текшириш натижаларини чуқур ўрганиб, улардан айримларининг фаолиятини тўхтатди, баъзиларига жарима солди.¹⁰⁷ Шунингдек, 1993 йилнинг 1 ярмигача Андижон шаҳар ҳудудида ташкил этилган кичик корхона, хусусий фирма ва ширкатларнинг фақат 30 %га яқини ишлаб чиқариш билан банд бўлган, қолганлари фақат савдо-сотиқ, воситачилик фаолияти билан шуғулланган.¹⁰⁸ Бу каби камчиликлар Наманган ва Фарғона вилояти шаҳарларида ҳам кузатилди. Бу ерда ташкил қилинган хусусий корхоналарнинг салмоқли қисми давлат солиқларини тўлашда бир қатор ҳатолар йўл қўйиб, айниқса даромадларини яширишга ҳаракат қилган.¹⁰⁹

Бозор муносабатларига ўтишнинг биринчи босқичида Фарғона водийси шаҳарларида аралаш кўп тармоқли иқтисодиётни шакллантириш амалга оширилди, ишлаб чиқаришда структуравий ўзгаришлар килинди, яъни кишлоқ хўжалиги хомашёси ва минерал

¹⁰⁷ Наманган ҳокимати. 1994 йил 22 июль.

¹⁰⁸ АШХ ЖА. Андижон шаҳар фаолари йиғилишининг материаллари. 1993 йил 6 август. Б. 2.

¹⁰⁹ НВХ ЖА. Халқ депутатлари Наманган вилояти Кенгаши XXI чакirik XIV сессиясининг материаллари. 1994. 17 май. Б. 3. ФВХ ЖА. Халқ депутатлари Фарғона вилояти Кенгаши XXII чакirik XIV сессиясининг материаллари. 1994 йил 25 май. Б. 4-5.

ресурсларни чуқур қайта ишлаш, тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш борасида маълум силжишларга эришилди.

Фарғона водийси шаҳарларида мустиқилликнинг дастлабки беш йилида амалга оширилган ислохотлар таҳлили шуни кўрсатдики:

- ўтиш даври кийинчиликларига ҳарамай, водий шаҳарларидаги саноат корхоналари салмоқли қисмининг иқтисодий таназзули олди олиниб, уларнинг ишлаб чиқаришдаги фаолияти янги шаклга, янги йўналишга солишга муваффақ бўлинди;

- водий шаҳарлар иқтисодиёти соҳасидаги ислохотлар республика раҳбарияти қабул қилган Фармонлар, қонунлар ва қарорлар асосида белгиланган тартибда босқичма-босқич амалга оширилди;

- шаҳарлар иқтисодиётининг асоси ҳисобланган ишлаб чиқаришдаги таркибий ўзгаришлар натижасида бир қатор корхоналар илмий техника тараққиётининг янги ютуқлари асосида қайта жиҳозлантирилди, замонавий технологиялар жорий этилди, янги корхоналар куриб ишга туширилди. Айниқса, республиканинг аҳоли ич жойлашган ҳудуди бўлган Фарғона водийсининг ўрта ва кичик шаҳарларида янги корхоналар барпо этилиши муҳим аҳамиятга эга бўлди;

- водийда янги корхоналарнинг куриб ишга туширилиши, мавжуд корхоналарни техник жиҳатдан қайта жиҳозлаш натижасида аҳоли учун кўплаб истеъмоли моллари ишлаб чиқариш, уларнинг сифати ва рақобатбардорлигини ошириш имконини берди;

- бозор иқтисодиётига ўтишнинг дастлабки йилларида шунининг қимё ва нефтни қайта ишлаш тармоқларида салмоқли ўзгаришлар амалга оширилиши натижасида авваллари четдан келтирилган кўплаб нефть маҳсулотларини республикада ишлаб чиқариш йўлга қўйилди, Ўзбекистон нефть соҳасида мустиқилликни қўлга киритди;

- водийдаги иқтисодий ислохотларнинг муваффақиятли бўлишига асосий сабаб республика ҳукуматининг ишбилармонлик ва тадбиркорликнинг кенг ривожланишини қўллаб-қувватлаши бўлди. Шунинг натижасида дўконларнинг пештахталари турли-туман ва

сифатли маҳсулотлар билан тўла бошлади, умумий овқатланиш, маиший хизмат шахобчаларининг хизмат кўрсатиш сифати кундан-кунга ортиб борди;

- айрим ҳокимликларнинг кадрлар масаласига эътиборсизлиги, айниқса, раҳбар кадрлар танлашда йўл қўйилган ҳатолар, шунингдек, эскича фикрловчи, боқимандалик кайфиятидан қутилмаган айрим корхона ва ташкилот раҳбарларининг айби билан жиддий ҳатоларга йўл қўйилиб, бир қатор корхоналарда иқтисодий қийинчиликлар юзага келди, ишчи-хизматчилар ишсиз қолдирилди. Натижада, минглаб оилалар моддий жиҳатдан қийин аҳволга тушиб қолди;

- бир қатор хусусий корхоналар маҳсулот ишлаб чиқариш ўрнига савдо-сотиқ ва воситачилик фаолияти билан шуғулланди. Уларнинг кўпчилиги давлат солиқларини тўлашда жиддий ҳатоларга йўл қўйдилар ва жарима тўлашга мажбур бўлди.

Лекин ўтиш даврига хос бўлган бу салбий жараёнлар республикада ва унинг шаҳарларида амалга оширилаётган ислохотларнинг умумий йўналишига, унинг бунёдкорлик тамойилларига жиддий таъсир қилмади. Балки, бош ислохотчи бўлиб майдонга чиққан давлат ислохотларни мўтадил, талофатларсиз боришини таъминлаб, мамлакат раҳбарияти томонидан табиқ этилган ислохотлар стратегияси эволюцион йўлга асослангани ва босқичма-босқич амалга оширилаётганлиги республида ижтимоий-иқтисодий барқарорликни таъминлашда муҳим роль ўйнади.

2.3. Мулкчиликнинг турли шакллари ҳамда бозор инфрастратегиясининг таркиб топиши

Бозор муносабатларига ўтишнинг муҳим шарти кўп укладли иқтисодиётни, яъни мулкчиликнинг турли шакллари юзага келтиришдан иборатдир. «Мулкчилик масаласини ҳал қилиш бозорни вужудга келтиришга қаратилган бутун тадбирлар тизимининг тамал тоши бўлиб хизмат қилади»¹¹⁰, – деб таъкидлаган эди И.А.Каримов. Бу масала режали иқтисодиётга асосланган социалистик тизимдан

¹¹⁰ Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларини чуқурлаштириш йўлида Т., 1993, Б. 43.

кейин бозор муносабатлари йўлини танлаган мамлакатлар учун долзарб масала ҳисобланди. Айнан шу масалани ҳал қилиш билан янги жамият ва янги иқтисодий муносабатларнинг шаклланиши ва ривожланиши борасида муҳим кадам қўйилди. Социалистик режалаштиришга асосланган марказлаштирилган иқтисодиётни бозор иқтисодиётига айлантиришда янги мустақил давлатлар танлаб олган турлича ёндашувлар ва моделлар кўп жиҳатдан айнан мулкчилик масаласини ҳал этиш хусусиятлари билан фарқланади. Масалан, Ўзбекистонда ер аҳолига ижарага берилган бўлса, Қирғизистонда ер кишлок аҳолисига шахсий мулк қилиб берилди. Россия Федерациясида эса 1990-йилларда бу масала ҳали ўз ечимини топмаган эди.

Ўзбекистонда хусусийлаштириш ва кўп укладли иқтисодиёт асосларини яратиш, бозор иқтисодиётига ўтиш каби тадбирлар эҳтиёткорлик билан босқичма-босқич амалга оширилди. Ана шу нуқтаи назардан олганда «...иқтисодий ислохотлар биринчи босқичининг ғоят муҳим вазифаси давлат мулки монополизмини тугатиш ва бу мулкни хусусийлаштириш ҳисобига кўп укладли иқтисодиётни реал шакллантиришдан иборатдир»¹¹¹.

Ўрганилган даврда Ўзбекистонда хусусийлаштириш икки босқичда амалга оширилди. Жумладан, биринчи босқич 1992-1993 йилларни ўз ичига олган бўлиб, «кичик хусусийлаштириш» деб номланди; иккинчи босқич 1994 йилдан кейинги даврни камраб олиб, у «оммавий хусусийлаштириш» деб аталди.

Умумий ислохотларнинг биринчи босқичида (1991 йил 1 сентябрдан 1994 йил ўртасига қадар) мулкчиликнинг барча шакллари тенг ҳуқуқли экани конституцион тарзда эътироф этилди. Мулкнинг турли шакллари қарор топиши учун хусусийлаштириш жараёнида тенг ҳуқуқий нормалар ва амал қилиш механизмлари ҳам яратилди. Шу билан бирга, янги ташкил этилаётган ёки хусусийлаштирилаётган, хусусий мулкчиликка ёки чет эл капиталининг иштирокига асосланган корхоналар учун солиқ соҳасида уларнинг фаол ривожланишини рағбатлантирадиган

¹¹¹ Уша жойда. Б. 45-46.

имтиёзлар тизимини юзага келтирди. Натижада, илгари давлатга қарашли бўлмаган хусусий секторни — тадбиркорликнинг ривожланишини сунъий равишда чеклаб қўйган юридик ва ташкилий тўсиқлар олиб ташланди.

Иқтисодиётнинг турли соҳаларида ва республика вилоятлари ва шаҳарларида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш бўйича 20 дан ортиқ давлат дастурлари ишлаб чиқилди ва қабул қилинди.

Ана шу дастурларга асосан Фарғона водийси шаҳарларида дастлабки «хусусийлаштириш» босқичи амалга оширилди. Дастлабки босқичда хусусийлаштириш жараёни умумий уй-жой фондиди, савдо, маҳаллий ҳамда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини тайёрлаш тизимини қамраб олди.

Фарғона водийси шаҳарларида хусусийлаштиришнинг биринчи босқичи «кичик хусусийлаштириш» натижасида 1993 йилга келиб 10835 корхона давлат тасарруфидан чиқарилди. Улардан 4197 корхона хусусий, 1696 корхона жамоа, 4863 корхона хиссасдорлик мулкни мақомини олди.¹¹²

Биргина Андижон вилояти шаҳарларида 1993 йилда 1551 корхона хусусийлаштирилди. Улардан 29 таси саноат корхонаси, 1190 таси савдо, умумий овқатланиш, 331 таси турак жой ва коммунал хўжалиги ҳамда маиший хизмат шахобчалари эди.¹¹³

Умуман, республика бўйича «кичик хусусийлаштириш»нинг амалга оширилиши натижасида 54 минг объект хусусийлаштирилди. Улар негизда 18 мингдан ортиқ оила корхонаси ва 1700 ёпик турдаги акциядорлик жамияти ташкил этилди. Уларда акцияларнинг катта қисми корхоналар ходимларига тегишли бўлди.¹¹⁴ 1993 йил охирига келиб ялпи миллий маҳсулотнинг 35 % иқтисодиётнинг нодавлат секторидида ишлаб чиқарилди. Умумий овқатланиш ялпи маҳсулотининг 82 %дан ортиги нодавлат секторига тўғри келди. Илгари давлат ихтиёрида бўлган бир миллиондан ортиқ квартира ёки

давлат уй-жой фондиди 95 %дан ортиқроғи фуқароларнинг хусусий мулкига айланди.¹¹⁵ Уруш фахрийлари, ўқитувчилар, ижодий зиёлилар квартираларни бепул олдилар.

Биринчи босқич хусусийлаштиришнинг муҳим хусусияти шундан иборатки, мулкни давлат тасарруфидан чиқаришда аҳоли учун кучли ижтимоий қафолат яратилди. Бунда фуқароларнинг мулкдан улуш олишда тенг ҳуқуққа эгаллиги қоидадига, шунингдек, хусусийлаштирилаётган корхона меҳнат жамоаси аъзоларининг ижтимоий ҳимояланиши қоидадига қатъий риоя қилинди.

1994 йилга келиб кичик хусусийлаштириш тугаллангани натижасида муҳим тажрибага эга бўлинди, давлат мулкни бошқариш ва уни мулкчиликнинг бошқа шаклига айлантириш учун керак бўлган муассасалар тизими, махсус органлар ташкил қилинди. Кичик хусусийлаштиришнинг яна бир муҳим якуни мулкчилик шакллариининг ўзгариши билан бир қаторда таркиб топган ишлаб чиқариш ва бошқарув тизимларини ихчамлаштириш ҳамда яққа ҳокимликни бартараф қилишдан иборат бўлди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 21 январда қабул қилган «Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулкни ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги¹¹⁶ ва 1994 йил 15 мартдаги «Ўзбекистон Республикасида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнини янада ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида»¹¹⁷ ги Фармонлари ислохотларнинг янги, оммавий босқичини бошлаб берди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасининг Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш Давлат Кўмитасини ташкил қилиш тўғрисида»¹¹⁸ ги Фармонида биноан давлат мулкни бошқариш, бозор муносабатларини шакллантириш, ривожлантириш, давлат мулкни унинг тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш

¹¹² ЎзР МСВ ЖА. Статистика Давлат департаменти маълумотномаси. 1998 йил 13 май.

¹¹³ Андижон вилояти иқтисодий-иқтисодий ривожланишнинг асосий кўрсаткичлари. 1990-1993 йиллар. Стат. тўплам. — Андижон, 1994. Б. 19.

¹¹⁴ Хусусийлаштириш рақам ва фактларда // Бозор, пул ва кредит. 1998. № 9. Б. 70.

¹¹⁵ Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т. 1995. Б. 52-53.

¹¹⁶ Ўзбекистон Республикаси. Фармонлар ва қарорлар. Т. 1994. Б. 7-12.

¹¹⁷ Ўш жойда. Б. 38-39.

¹¹⁸ Ўш жойда. Б. 28-29.

жараёнларини конун йўли билан тартибга солиш, меҳнатни ташкил этиш, мотивациялаш соҳасида янги ижтимоий муносабатларни барпо этиш, давлат ва хусусий тузилмаларни, очик типдаги акционерлик компанияларни, инвестицияларни жалб этиш, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ҳамда жаҳон ҳамжамияти мамлакатлари билан кўп томонлама алоқаларни ўрнатиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси «Давлат мулкни бошқариш ва хусусийлаштириш Кўмитаси» ва Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги «Давлат мулки фонди» базасида Ўзбекистон Республикасининг Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш Давлат кўмитаси ташкил этилди. Фарғона водийси шаҳарларида ҳам бу Кўмитанинг ҳудудий бошқармалари тузилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 29 мартда 171-сонли Қарори билан тасдиқланган дастурга мувофиқ оммавий хусусийлаштириш жараёни бошланди.

Бу дастурга кўра биринчи босқичда давлат корхоналарини, ишлаб чиқариш бирлашмаларни ва ёпик турдаги хиссадорлик жамиятларини очик турдаги хиссадорлик жамиятларига айлантириш кўзда тутилди. Маълумки, 1994 йилга қадар ўрта ва йирик корхоналар фақат ёпик турдаги хиссадорлик жамиятларига айлантирилган эди. Бунинг сабаби, мазкур корхоналар акцияларини собиқ Иттифокнинг тобора ўз қадрини йўқотиб бораётган рублика сотилишининг олдини олиш эди.

1994 йил июлида Ўзбекистон ўз миллий валютасига эга бўлгандан сўнг ёпик турдаги хиссадорлик жамиятларининг барчаси очик турдаги хиссадорлик жамиятларига айлантирилди. Иккинчи босқичда эса хиссадорлик жамиятларига айлантирилган давлат корхоналари акцияларининг тегишли қисмларини меҳнат жамоаларига юридик ва жисмоний шахсларга, шу жумладан, чет эл фуқароларига сотиш кўзда тутилди.

1994 йилда Фарғона водийси шаҳарларида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва оммавий хусусийлаштириш дастури ишлаб чиқилиб, уни ҳаётга тадбиқ этиш бошланди. Жумладан, Андижон шаҳрида қўллаб қорхона, ташкилот, муассасаларнинг давлат

тасарруфидан чиқарилиши натижасида 1994 йилда 159 та ишлаб чиқариш объекти, шу жумладан, 6 та саноат қорхонаси, 6 та қурилиш, 6 та транспорт, 40 та савдо, 59 та маиший хизмат, 12 та коммунал хўжалиги, 30 та тиббиёт ташкилоти ва муассасалари хусусийлаштирилди. Хусусийлаштирилган 159 объектнинг 30 таси давлат хиссадорлик жамиятига, 19 таси жамоа мулкига ва 112 таси хусусий мулкка айланди. Хусусийлаштириш эвазига вилоят ҳудудий бошқармаси орқали бюджетга 5969,4 минг сўмдан зиёд маблағ туширилди.¹¹⁹

1995 йилнинг биринчи ярмига келиб шаҳар халқ хўжалиги таркибида нодавлат секторининг улуғли 1994 йилнинг 6 ойидагига нисбатан 2,5 баробар кўпайди. Ишлаб чиқарилган маҳсулот ва олинган даромадларда эса уларнинг ҳиссалари 2,8 баробарга ошди. Андижон шаҳрининг иқтисодий негизини ташкил қилган биргина саноат тармоғини олсак, жами 47 та қорхонанинг 29 таси нодавлат қорхоналарга айланди. Уларнинг умумий саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги салмоғи 1994 йилдаги 3,6 %дан 88,4 %га кўтарилди. 29 та нодавлат қорхонасининг 25 таси хиссадорлик жамиятларидир. Чакана савдода 21 та хиссадорлик жамиятлари ташкил қилинди. 1994 йили давлат савдосининг салмоғи 6,9 %ни ташкил қилган бўлса, 1995 йилнинг ярмига келиб 38,5 %га тушди, аксинча нодавлат товар айирбошлаш салмоғи 41,4 %дан 60 %га кўтарилди.¹²⁰ 1995 йил охирига келиб Андижон шаҳрида 64 та хиссадорлик, 98 та жамоа, 2310 та хусусий қорхона, 142 та ширкат фаолият кўрсатди. Нодавлат секторида ишлаётганлар сони 37210 кишини ташкил этди.¹²¹

1995 йил давомида хусусийлаштириш юзасидан қилинган ишларни таҳлили шунч қўрсатдики, эришилган ютуқлар билан бир қатор камчиликлар ҳам борлиги маълум бўлди. Масалан, давлат тасарруфидан чиқарилиб, хиссадорлик жамиятига айлантирилган

¹¹⁹ АШХ Ж.А. Халқ депутатлари Андижон шаҳар Кенгаши I чакирик I сессиясининг материаллари. 1995 йил 6 январь. Б. 15-16.

¹²⁰ Ушш жойда. Халқ депутатлари Андижон шаҳар Кенгаши I чакирик II сессиясининг материаллари. 1995 йил 8 июль. Б. 17.

¹²¹ Ушш жойда. Халқ депутатлари Андижон шаҳар Кенгаши I чакирик IV сессиясининг материаллари. 1995 йил 10 декабрь. Б. 7.

корхоналар 64 та бўлса-да, ҳақиқатда эса, улардан фақат 48 таси ўз акцияларини чиқариб сотувга қўйган эди, холос.¹²²

Бу борада шаҳардаги «Газмол-Анд» ҳиссadorлик жамиятининг тажрибаси диққатга сазовордир. Жамият 1993 йилда Андижон шаҳрида биринчилардан бўлиб ҳиссadorлик жамиятига айланган эди. Корхонада қимматбаҳо коғоз – акция чиқариб сотувга қўйилди. Биргина 1993 йилда корхона акциясини сотиб олганлар 16 баробар кўп фойда кўрдилар. Бошқачароқ қилиб айтганда, минг сўмлик акция эгаси 16 минг сўм дивиденд олди. Шу боис 1994 йилга келиб «Газмол-Анд»нинг акцияларига харидорлар сони орта бошлади. Бунинг натижасида 1994 йилги дивиденд миқдори 400 бараварга кўпайди. 1995 йилда 537 минг дона акция чиқарилди. Бу 5 миллион 842 минг сўмлик қимматбаҳо коғоз демакдир. Шуниси муҳимки, «Газмол Андининг акцияларига корхонадан ташқарида ҳам қизиқиш кучайиб борди.¹²³

Андижондаги автокомбинат ҳиссadorлик жамиятида ҳам акция иккинчи даромад манбаига айланди. Чунки ҳиссadorлик жамиятига ўтилгач, автокорхонада ишчиларида ишга ижодий ёндашиш ҳаракати сезиларли жонланди. Чунки энди улар корхонадаги мавжуд мулкнинг маълум қисмига эга эканини сеза бошлаган эди. Натижада, мижозларга хизмат кўрсатишни яхшилаш, рационал маршрутларни қўллаш, ёнилғи-мойлаш материаллари ва эҳтиёт қисмларини тежаш хисобига фойда олиш кўпайди. 1995 йилнинг 1 январидан бошлаб корхонанинг низом фонди ўн баравардан ортди ва 10 миллион сўмдан орტიқ маблағни ташкил этди. 1995 йил натижаларига кўра жамоа аъзолари сотиб олган 51223 дона акция учун 1 миллион 464 минг сўм маблағ ажратилди. Яъни ҳар бир акция учун олинган фойда хисобидан 28 сўм 57 тийин дивидент тўланди. Жамоа аъзоларидан А.Кенжабоев қарийб 6 минг сўм, О.Расулов 7,5 минг сўм, А.Хўжамбердиев 9 минг сўм фойда кўрдилар.¹²⁴

Мулкчиликнинг янги шаклини юзага келиши ва унинг афзалликлари «Андижонмебель» ҳиссadorлик жамияти фаолиятида

ҳам яққол кўзга ташланади. 1934 йилда асос солинган Андижон мебель комбинати истиклолнинг илк йилларида ўз фаолиятини тўхтатиб, тарқалиб кетиш хавфи туғилган эди. Фабриканинг ҳиссadorлик жамиятига айлантирилиши фабриканинг эгалари – мулкдорларнинг ташаббускорлиги, таъбиркорликлиги туфайли ички имкониятларни ишга солиш хисобига аҳоли талабидан келиб чиқилгани ҳолда замонавий, пишиқ-пухта мебеллар ишлаб чиқариш ҳаракати бошланди. Натижада, қаттиқ ёғочлардан ётоқ мебеллари, 6 турдаги диван, 5 турдаги юмшоқ курси, ошхона мебеллари ва турли ўлчамдаги хонтахталарни ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.¹²⁵ Фабрикада эгалик қилаётган жамса ютуғининг сири шундан иборатки, улар мебелларни маҳаллий маҳсулот бўлган ёнғок, чинор, ўрик каби қаттиқ ёғочлардан тайёрланганлигида эди. Шуниси диққатга сазоворки, цехларда асосан дунаримандлар сулоласи фаолият олиб борган. Масалан, Йўлбарс Ўтаганов, Усмонжон Маматалиев, Алишер Комилов сулоалари шулар жумласидандир.

«Андижонмебель» ҳиссadorлик жамияти маҳсулотлари республикамиздаги 40 та мебель ишлаб чиқарувчи корхоналар иштирокида мебелларнинг энг яхши турлари бўйича ўтказилган танлов-савдосида биринчи ўринни олди. Мебеллар шу жойнинг ўзида харид қилинди ва бундай мебелларни мунтазам етказиб бериш учун савдо тармоқлари билан шартномалар тузилди.¹²⁶

1996 йилга келиб Андижон шаҳрида Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги рўйхатидан ўтган ва хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликда ташкил қилинган қўшма корхоналар сони ҳам тобора кўпайди. Андижон шаҳрида бундай қўшма корхоналардан 30 дан зиёди рўйхатдан ўтказилган бўлиб, улар ўз фаолиятларини бошлаб юбордилар. Бу қўшма корхоналар Австрия, Малайзия, Италия, Польша, Туркия, Россия, Германия, Хитой, Америка, Жанубий Корея сингари мамлакатлар билан ҳамкорликда ташкил қилинди. Жумладан, 1994 йилда «Андижонирмаш» заводи қошида Россиянинг «Гверь» экскаватор заводи билан ҳамкорликда «Узэкс» қўшма

¹²² Ўша манба. Б. 8.

¹²³ Халқ сўзи. 1996 йил 8 февраль.

¹²⁴ Андижоннома. 1996 йил 2 июль.

¹²⁵ Андижоннома. 1995 йил 9 июнь, Ўша жойда. 1995 йил 21 май.

¹²⁶ Андижоннома. 1995 йил 21 май.

корхонаси ташкил қилинди.¹²⁷ Шунингдек, «Бобур» номидаги Андижон ил-газлама ишлаб чиқариш хиссдорлик жамияти ҳам Туркиянинг «Бурсел» фирмаси билан ҳамкорликда «Анконтекс» кўшма корхонасини ташкил қилди. Унинг низом фонди 4 миллион АҚШ долларидан иборат бўлиб, шу даврда илгор корхоналар каторидан ўрин олган эди. Корхонага янги, замонавий япон тикув ва бичув машиналари, бошқа зарур ускуналар келтириб ўрнатилди. Улар ёрдамида йилига 1,8 миллион дона эркаклар кўйлаклари ва 750 мингта кўрпа-ёстиқ жилдлари ишлаб чиқарила бошланди.¹²⁸

Умуман, 1997 йилга келиб шаҳарда хусусийлаштиришнинг амалга оширилиши ва кўшма корхоналарнинг ташкил қилиниши натижасида кўплаб корхоналар давлат тасарруфидан чиқарилди, улар мулкчиликнинг нодавлат шаклига, яъни юридик шахс ёки корхона жамоаси мулкига айлантирилди. Натижада Андижон шаҳрида саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда нодавлат секторининг салмоғи 90 %ни ташкил этди.¹²⁹ Шунинг ҳам айтиб ўтиш жоизки, Андижон шаҳри хиссасига вилоятда фаолият кўрсатаётган кўшма корхоналар маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг 85 % дан кўпроғи тўғри келади. Қолган шаҳарларда эса бу кўрсаткич 15 % дан камроғини ташкил қилган эди.¹³⁰ Лекин кўшма корхоналарни кўпроқ ўрта ва кичик шаҳарларда, шаҳар типидagi посёлкаларда, хомашёга яқин жойларда барпо қилиш зарурлиги тобора кўпроқ сезила бошлади.

Шунинг учун ҳам, 1990 йилларда кўшма корхоналарни барпо этиш учун чет эллик ишбилармонларни ўрта ва кичик шаҳарларга жалб этиш борасида республика ҳукумати ва маҳаллий ҳокимиятлар салмоқли ишлар олиб борилди. Бу вазифани амалга оширишда эришилган ютуқлардан бири Асака шаҳрида икки йил ичида бунёд этилган, Марказий Осиёда биринчи «ЎзДЭУавто» кўшма корхонасидир.

Маълумки, Асака шаҳрида йилига 60 минг трактор прицеплари ишлаб чиқаришга мўлжалланган завод куриш бошланган эди. 80-йилларнинг охири – 90-йилларнинг бошларида бу корхона курилиши охирига етказилмагани, аниқ буюртмалар йўқлиги туфайли оғир иктисодий аҳволга тушиб қолди. Корхонага 1992 йилнинг 3 июлида Республика Президенти хамкорлигида ташриф буюрган Жанубий Корея ДЭУ компаниясининг бошлиғи, халқаро Нобель мукофоти лауреати Ким У Жун цехлар, ишлаб чиқариш жараёни билан танишиб, бу корхонани янги технология, ускуналарга мослаб ўзгартириб, автомобиль ишлаб чиқаришни йўлга қўйишга келишиб олинди. 1992 йилнинг июль ойида икки томон ўртасида Меморандум имзоланди ва 1993 йилнинг март ойида «ЎзДЭУавто» кўшма корхонаси Кореяда рўйхатдан ўтказилди. 1994 йилнинг октябрь ойида собиқ трактор прицеплари ишлаб чиқарувчи заводда курилиш-монтаж ишлари бошлаб юборилди.¹³¹

Шу билан бирга, замонавий корхонани бошқара оладиган мутахассислар ва ишчиларни тайёрлаш ҳам эътибордан четда қолмади. Кўшма корхонада ишлашни хоҳловчилар танлов асосида қабул қилиниб, улар Жанубий Кореяга жўнатилди. Улар уч ой давомида у ердаги автомобилсозлик корхоналарида малака ошириб қайтдилар.¹³²

Қисқа муддат ичида 1995 йилнинг декабрида курилиш-монтаж ишлари тугалланди. 1996 йилнинг 25 мартида заводнинг биринчи линияси фойдаланишга топширилди ва дастлаб «Дамас» микроавтobуси, 15 июнда «Тико» автомобилли ва 25 июлда «Нексия» автомобилли ишлаб чиқариш бошлаб юборилди.¹³³ ва шу йилнинг ўзида 25 мингдан ортиқ енгил автомобиль ишлаб чиқарилди.¹³⁴

Айни пайтда Ўзбекистон дунёда автомобиль ишлаб чиқарувчи 28 мамлакатнинг бирига айланди.¹³⁵ Бундан фахрланиб, Ўзбекистоннинг биринчи Президенти Ислам Каримов шундай деган эди:

¹³¹ Асака шаҳар ҳокимлиги жорий архиви. (Бундан кейин Ас (ШХ) ЖА) Акционерное общество «ЎзДЭУавто» 1996 йил октябрь. С. 4.

¹³² Андижоннома. 1996 йил 6 сентябрь.

¹³³ Ас (ШХ) ЖА. Акционерное общество «ЎзДЭУавто». 1996 йил октябрь. С. 4.

¹³⁴ Ўзбекистон Республикасининг 1996 йилда иктисод-иктисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари // Иктисод ва ҳисобот. 1997 йил 5. Б. 2.

¹³⁵ Туркистон. 1997 йил 3 май.

¹²⁷ АШХ ЖА. Халқ депутатлари Андижон шаҳар Кенгаши I чакриқ I сессиясининг материаллари. 1995 йил 6 январь. Б. 12; ўша жойда. Иктисодийни мувофиқлаштириш ва статистика бўлими. Андижон шаҳри «Факт ва рақамларда». 1996. Б. 2.

¹²⁸ Халқ сўзи. 1996 йил 11 май. Туркистон. 1997 йил 3 май.

¹²⁹ АШХ ЖА. Иктисодийни мувофиқлаштириш ва статистика бўлими. Андижон шаҳри «Факт ва рақамларда». 1996. Б. 3.

¹³⁰ Зокиров С. Кичик шаҳарларнинг муаммолари // Иктисод ва ҳисобот. 1996 йил 12. Б. 68.

«Автомобиль заводи курилиши бугуннинг ўзидаёқ ракобатга бардошли маҳсулотлар ишлаб чиқариш, дунё бозорларига чиқиш ва у ерларда муносиб жой эгаллаш имконини беради»¹³⁶.

«ЎзДЭУавто» кўшма корхонаси уч йил давомида 87 мингдан ортиқ «Нексия», 51 мингдан ортиқ «Тико», 40 мингдан ортиқ «Дамас» автомобиллари ишлаб чиқарди. Шу жумладан, 20 мингдан кўпроқ автомобил экспорт килинди¹³⁷.

«ЎзДЭУ» кўшма корхонасида меҳнат қилаётган Япониянинг мутахассиси Тадаши Шато республикаимиз автомобилсозлик саноати тўғрисида ҳақида: «Мен Ўзбекистонда замонавий технология билан жиҳозланган бундай автомобиль заводи барпо этилганини тасаввур қилмаган эдим. Кўшма корхонадаги ишлаб чиқариш жараёни ҳар бир кишининг ҳавасини келтиради. Ишлаб чиқарилаётган автомобилларни ўзимча Япониянинг автомобилларига солиштириб кўрдим. Ўйлайманки, бу ерда тайёрланган автомобиллар жохон бозорида ўз ўрнини топади»,¹³⁸ - деган эди. «Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигида ҳозирча иккита йирик автомобиль заводи куриб ишга туширилди, - деб хабар қилади етакчи Россия матбуотларидан бири «Финансовые известия». Булар Елабуга (Татаристон) ва Асакадаги (Ўзбекистон) автомобиль заводидир... Кичик литражли «Тико» автомашинаси истикболли, деб топилди. Шубҳасиз, «Тико»нинг асосий харидори Россия, Украина, Қозғистон, шу жумладан, Латвия, Литва ва Эстония давлатлари ҳисобланади», деб изоҳлайди газета.¹³⁹

Мамлакатимиз автомобилсозлигининг қалдирғочи - «ЎзДЭУавто»нинг биринчи линияси ишга тушиши биланоқ қабул қилинган 1996 йилнинг 26 мартдаги Вазирлар Маҳкамасининг қарорига кўра, кўшма корхонада ишлаб чиқарилаётган автомобилларни биринчи навбатда фуқароларга нақд пулга сотиш, уларга бу масалада қулайликлар яратиш мақсадида «Асака» банки муассасалари томонидан кредитлар бериш тартиби белгиланди.¹⁴⁰ Фуқароларга қулайликлар яратиш мақсадида Андижон шаҳрида ва

республикаимизнинг бошқа шаҳарларида «Дамас», «Тико» ва «Нексия» русумли машиналар билан савдо қилувчи замонавий интосалонлар фойдаланишга топширилди.¹⁴¹

Асака шаҳрида курилган «ЎзДЭУавто» кўшма корхонаси Андижон вилоятидаги қатор корхоналар фаолиятини жонлантирди. Жумладан, Андижон электр аппаратлари заводи «ЎзДЭУавто»нинг 55 хил буюртмасини бажараётган бўлса, «Ўздонгжулеинт» компаниясида республика автомобил саноати учун лак-бўёқ ишлаб чиқарила бошланди. Бу янги кўшма корхонанинг таъсисчиси «Ўзавтосаноат» ва Кореянинг «Пип-жи-Донгжу» компаниясидир. Янги кўшма корхонада йилига 5700 тонна бўёқ тайёрланади. Шундан 3700 тоннаси «ЎзДЭУавто»га, 2000 тоннаси савдога, шунингдек, курилиш учун 2000 тонна бўёқ ишлаб чиқарилади.¹⁴²

Ўзбекистон мустақиллигининг бешинчи йили Асака саноат ишлаб чиқариши учун ғоятда муваффақиятли бўлди. 1996 йилда бу ерда «ЎзДЭУавто» билан бир қаторда очик турдаги Асака дон маҳсулотлари ҳиссдорлик жамияти қошида ташкил этилган «Федериги-Асакамакарон» (ФАМ) Ўзбекистон Италия кўшма корхонаси ҳам ўзининг дастлабки маҳсулотларини ишлаб чиқара бошлади. Бу корхонада бир кеча-кундузда 24 тонна аёло сифатли макарон маҳсулотлари ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Мазкур корхонада 50 нафар йигит-қизлар иш билан таъминланди. Уларнинг кўпчилиги Италия корхоналарида тажриба ўрганиб қайтган ёшлар бўлиб, бу даврда корхона ишлаб чиқариш қувватини икки баравар оширишга, маҳсулот турларини эса 22 тага етказишга эришди.¹⁴³

Умуман олганда, Андижон вилоятида давлат тасарруфидан чиқариш, мулкчиликнинг турли шаклларини вужудга келтириш, кўшма корхоналар ташкил қилиш юзасидан амалга оширилган ишлар натижасида 1997 йилга келиб вилоят шаҳарлари саноат ишлаб чиқаришида нодавлат секторининг салмоғи 95,1%га етди.¹⁴⁴

¹³⁶ Қаримов И.А. Янгица фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т. 5. Т. 1997. Б. 84.

¹³⁷ Ўзбекистон овози. 1999 йил 30 август.

¹³⁸ Андижоннома. 1996 йил 9 июль. Ўша жойда. 1996 йил 19 июль.

¹³⁹ Андижоннома. 1996 йил 6 август.

¹⁴⁰ Ўша жойда. 1996 йил 3 апрель.

¹⁴¹ Қаранг: Ишонт. 1996 йил 9 август; Ферганская правда. 1996 йил 23 октябрь.

¹⁴² Халқ сўзи. 1995 йил 31 октябрь; Андижоннома. 1996 йил 27 август; Ишонт. 1996 йил 13 февраль.

¹⁴³ Халқ сўзи. 1996 йил 15 май. Ўша жойда. 1996 йил 24 сентябрь.

¹⁴⁴ ЎзР МСВ ЖА. Статистика Давлат департаменти томонидан 13.05.1998 й. берган №14-06-02-117 маълумотномасидан. Б. 1.

Фаргона вилояти шаҳарларида ҳам 1994 йилда халқ ҳўжалигининг барча тармоқларидаги корхоналарни оммавий хусусийлаштириш жараёни бошланди. Бу тadbир Ўзбекистон Республикасида мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнини чуқурлаштиришга бағишланган Давлат дастури асосида олиб борилди. Шу ўринда вилоятда ишлаб чиқилган ва вилоят ҳокимининг махсус қарори билан қабул қилинган вилоят хусусийлаштириш дастурини ҳам айтиб ўтиш лозимдир¹⁴⁵. Юқоридаги дастурларга мувофиқ Фарғона шаҳрида мулкчиликнинг турли шакллари вужудга келтириш ва ривожлантиришга қаратилган тadbирлар ишлаб чиқилди. У давлат корхоналарини унинг тасарруфидан чиқариш йўли билан, яъни ҳиссадорлик, жамоа-ширкат ва хусусий корхоналар ташкил қилиш ҳамда қўшма корхоналар тузиш йўли билан амалга оширилди. 1994 йилнинг ўзида шаҳардаги 800 дан ортиқ корхона, савдо, умумий овқатланиш, маиший хизмат ва маҳаллий саноат корхона ва ташкилотларининг барчаси мулкчиликнинг турли шаклларига ўтказилди¹⁴⁶. Биргина 1995 йилнинг биринчи чорагида шаҳарда 115 га яқин кичик корхона, фирмалар очилди. Таъсис этилган қўшма корхоналар сони 22 тага етди¹⁴⁷. Шулардан жаҳон андозалари даражасида маҳсулот тайёрлаётган корхоналардан бири Фарғона мебель ижара корхонаси ва Санкт-Петербургда мебельсозлари ҳамкорлигида ташкил этилган «Ферпетромбель» қўшма корхонасидир. Бу корхонада янги намунадаги «Валдай» девор жавонлари ишлаб чиқариш йўлига қўйилди¹⁴⁸.

1995 йилда Фарғона шаҳрида ҳаммаси бўлиб 17 та хар хил турдаги кичик корхоналар хусусийлаштирилиб, уларнинг сотилиш баҳоси 5,1 миллион сўмни ташкил этди. Шу билан бирга, шаҳарда

¹⁴⁵ Ўзбекистон Республикаси давлат мулкни бошқариш ва тadbиркорлигини қўллаб-қувватлаш қўмитаси Фарғона вилояти бошқармасининг жорий архиви. (Бундан кейин – ЎзР ДМБТҚ ФВБ ЖА) Хусусийлаштириш (1992-1996 йиллар). Б. 2.

¹⁴⁶ ФШХ ЖА. Халқ депутатлари Фарғона шаҳар Кенгаши I чакриқ II сессиясининг материаллари. 1995 йил 7 июль. Б. 7.

¹⁴⁷ Ўша жойда. Фарғона вилояти феоалари йиғилишининг материаллари. 1995 йил 10 март. Б. 7.

¹⁴⁸ Халқ сўзи. 1994 йил 15 апрель.

ҳиссадорлик жамиятлари сони 58 тага етди, улардан 56 тасининг Низоми рўйхатга олинди¹⁴⁹.

1995 йил давомида чет эл инвестицияларини жалб қилиш, йирик чет эл фирмалари билан ҳамкорликда қўшма корхоналар ташкил этиш борасида ҳам катор ишлар амалга оширилди. Жумладан, Фарғона пойфазал фабрикаси Германиянинг «Саламандер» фирмаси билан ҳамкорликда йиллик қуввати 500 минг жуфт пойфазал етказиб бериш қувватига эга бўлган «Ўсаламан» қўшма корхонасини ташкил этилиб, замон талабига жавоб берадиган маҳсулот ишлаб чиқара бошлади¹⁵⁰.

Корхонанинг Низом фондига германияликлар 500 минг марка миқдорда маблағ ҳамда 2 миллион марка қийматдаги дастгоҳлар билан улуш қўшган бўлса, ҳукуматимиз томонидан қўшма корхона эҳтиёжлари учун 2 миллион 150 минг немис маркази ажратди. Умуман, корхонани ташкил этишга 6,5 миллион немис маркази сарфланди.

Бу корхонани барпо этиш ишлари жадаллик билан, яъни тўрт ой ичида бажарилди. Фарғоналиклар корхона цехларини барпо этишда бутун имкониятларини ишга солдилар. Республика енгил саноат ассоциацияси, вилоят ва шаҳар ҳокимликлари барча шароитларни яратиб беришди.

Қўшма корхона 1995 йилнинг 7 декабрида ишга туширилиб, 400 киши иш билан таъминланди. Корхонада бир кунда 1500 жуфт, 12 турдаги ва тўрт хил рангдаги пойфазалларни ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Корхонани керакли хомашё билан таъминлашни Германия томони ўз зиммасига олган. Бу ерда маҳсулот ишлаб чиқариш қуввати босқичма-босқич ошириб борилди¹⁵¹.

¹⁴⁹ ФШХ ЖА. Халқ депутатлари Фарғона шаҳар Кенгашининг 1995 йил 9 январдаги I/1.2-сонли қарорининг имзорилиши ҳақида маълумот. Б. 1.

¹⁵⁰ Ўша жойда. Халқ депутатлари Фарғона шаҳар Кенгаши I чакриқ IV сессиясининг материаллари. 1995 йил 27 декабрь. Б. 12.

¹⁵¹ Қўшма. Халқ сўзи. 1996 йил 1 февраль, Фарғона хабароти. 1996 йил 13 февраль. Ўзбекистон овози. 1996 йил 6 июль.

Фаргона шаҳрида мулкчиликнинг турли шакллари таркиб топтириш борасида амалга оширилган ишлар натижасида шаҳар корхоналарининг 85 % давлат тасарруфидан чиқарилди.¹⁵²

Фаргона шаҳри билан бир қаторда Қўқон шаҳрида ҳам 1995 йилга келиб 37 та корхона хиссадорлик жамиятига айлантирилди. Улардан 17 таси саноат, 7 таси транспорт, 6 таси қурилиш корхона ва ташкилотларидир.¹⁵³ Масалан, Қўқондаги «Ўзагрокимёсервис» корхонаси 1995 йилнинг бошларида ишчи ва хизматчиларнинг умумий йиғилиши қарорига қўра очик хиссадорлик жамиятига айлантирилди. Бу корхона жамоаси ҳаётида жиддий ижобий ўзгаришлар яшашга олиб келди. Аввало, моддий манфаатдорлик даражаси ортди. 1995 йилнинг биринчи январ ҳолатига қўра корхонанинг Низом фонди 1442.8 минг сўмни ташкил этганлигига асосланиб, 592 та акция, жумладан 37 та имтиёзли, 148 та давлатда сақланганидан, 206 та ишчи ва хизматчилар учун, шунингдек, 201 дон аркин сотувдаги оддий акциялар чиқарилди. Корхона жамоасининг 1995 йил якуни бўйича соф фойдаси қарийб 3,5 миллион сўмни ташкил этди ва ҳар бир хиссадор бир акция ҳисобига 5 минг 640 сўм дивидент олиш имкониятига эга бўлди.¹⁵⁴

Қўқон шаҳрида иқтисодий ислохотларнинг изчил амалга оширилиши, хусусийлаштиришнинг кенг камровли бўлишига эътиборнинг кучайтирилиши натижасида 1996 йилда нодавлат секторининг салмоғи саноат товар маҳсулоти ишлаб чиқаришда 91,9 %ни, савдо, пуллик хизматда 100 %ни ташкил этди.¹⁵⁵

Марғилон шаҳар ҳокимлигида ҳам саноат корхоналари ва қурилиш ташкилотлари, Соғлиқни сақлаш вазирлигига тегишли объектларни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш дастури ишлаб чиқилиб, амалга оширилди. Шаҳарда 1995 йил январига қадар маҳаллий ва енгил саноатда 8 та, қурилишда 5 та, транспорт ва темир йўлда 5 та, соғлиқни сақлашда 12 та, савдода 206 та, маиший хизматда 47 та, матбуот ва ширкат тайёрлов

¹⁵² ЎзР МСВ ЖА. Статистика Давлат департаменти томонидан 13.05.1998 й. берган №14-06-02-117 маълумотномасидан. Б. 2.

¹⁵³ ФВХ ЖА. Фаргона вилояти фаоллари йиғилишининг материаллари. 1995 йил 12 июль. Б. 6.

¹⁵⁴ Фаргона ҳақиқати. 1996 йил 29 октябрь.

¹⁵⁵ Ўша жойда. 3 август.

ушмаларида 81 та ва бошқа тармоқларда 12 та корхона ва муассаса давлат тасарруфидан чиқарилди. Булардан 205 та корхона ва муассаса мулкчиликнинг хусусий, 159 таси жамоа, 12 таси очик хиссадорлик жамияти шаклига ўтказилди.¹⁵⁶

Умуман олганда, Фарғона вилояти шаҳарларида хусусийлаштирилган корхоналарнинг салмоқли қисми самарали фаолият юрита бошлади. Жумладан, Қува шаҳридаги саноат компанияси 1993 йилнинг январь ойида хусусий корхонага айлантирилди. 128 минг сўмга сотиб олинган бу корхонада 23 киши ишлар эди. 1993-1994 йиллар давомида тadbиркорлик туфайли инкубчилик цехлари кенгайтирилди, янги иш ўринлари яратилди. 1995 йилга келиб бу ерда 400 дан ортик ишчи ўрни яратилди. Корхонада консерва цехи, пахтаи кайта ишлаш тармоғи ишга туширилди. Қисқа вақт ичида бу корхона замонавий тўқимачилик фабрикасига айланди.

Умуман, Фарғона вилояти шаҳарларида давлат тасарруфидан чиқариш, мулкчиликнинг турли шакллари таркиб топтириш борасида олиб борилган ишлар ўз самарасини берди. 1997 йил январига қадар вилоят шаҳарларидаги корхоналарнинг 87,4 % давлат тасарруфидан чиқарилди. Саноат товар маҳсулоти ишлаб чиқаришда нодавлат секторининг салмоғи 63,8 %ни, савдода 97,7 %ни, пулли амалида 50,6 %ни ташкил этди.¹⁵⁷

Наманган вилоятида ҳам бозор иқтисодиётига ўтишнинг иккинчи босқичида президент фармонлари ва ҳукумат қарорларини бажариш бўйича аниқ «Дастур»лар белгиланди.¹⁵⁸ Наманган шаҳрида хусусийлаштиришнинг биринчи босқичида, яъни 1994 йилнинг май ойида қадар 950 та корхона, ташкилот давлат тасарруфидан чиқарилиб, мулкчиликнинг хиссадорлик ва жамоа шаклларига айлантирилди. Бу даврга келиб шаҳарда 1000 тага яқин кичик корхона, ширкат, хусусий фирма фаолият кўрсатиб, уларнинг кучи ва

¹⁵⁶ ФВХ ЖА. Фарғона вилояти фаоллари йиғилишининг материаллари. 1995 йил 27 январь. Б. 10.

¹⁵⁷ ЎзР МСВ ЖА. Статистика Давлат департаменти томонидан 13.05.1998 й. берган № 14-06-02-117 маълумотномасидан. Б. 2.

¹⁵⁸ ФВХ ЖА. Наманган вилоят Кенгаши XXI чакриқ XV сессиясининг материаллари. 1994 йил 16 октябрь. Б. 7.

имконияти билан шу даврга қадар 18 миллиард сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилди ва аҳолига хизмат кўрсатилди.¹⁵⁹

Наманган нотўқимачлик корхонаси вилоятда биринчилардан бўлиб хиссасдорлик жамиятига айлантирилиб, ўз акцияларини чиқаришга эришди. Ушбу жамиятда тadbиркорлик, ишлаб чиқаришни оқилона ташкил этиш туфайли бозор иктисодиёти қийинчиликлари меҳнат жараёнига жиддий таъсир кўрсата олмади. Жамоа ишчи ва хизматчилари учун 1990 йил ўрталарига қадар корхона ҳисобидан бепул тушлик ташкил қилинган. Улар ойлик маошларини, шунингдек, чорак ва йиллик мукофотларини ўз вақтида олган. Корхона ишчи-хизматчилари ўзларини ҳақиқий мулк эгаси сифатида ҳис этишлари натижасида бу ютуқларга эришилди. Бунга мос равишда ишчиларнинг дунёқарashi ва малакасини такомиллаштириш борасида ҳам самарали ишлар амалга оширилди.

Фабрика шу даврда нафақат республикада, балки Марказий Осиё минтақасида ҳам ягона корхона бўлган. Корхонада 1996 йилда бир миллион погон метр сунъий мўйна ишлаб чиқарилди. Бу маҳсулотга талаб тобора ошиб бораётгани сабабли келгусида сунъий мўйна ишлаб чиқариш ҳажминини янада кўпайтириш кўзда тутилган.

Корхонада меҳнатга муносабат ўзгаргани, ишчи ва хизматчиларда мулкка эгаллик ҳисси шаклланаётгани туфайли моддий манфаатдорлик ҳам орта бошлади. Жумладан, 1995 йил якунига кўра сотилган акцияларнинг ҳар бир сўмига дивиденд миқдори 200 %ни ташкил этди. Корхона жамоаси ҳаммаси бўлиб 7 миллион сўмга яқин дивидент олган, яъни 1,5 минг нафар ишчи-хизматчи фабрика мулкнинг эгаси сифатида уларнинг ҳар бири ўрта ҳисобда 6000 сўмдан соф фойда олишга эришди. Масалан, 25 йилдан бери шу жамоада меҳнат қилган 2-ишлаб чиқариш цехи тўқувчиси Ҳабибхон Дадабоева ўзи сотиб олган 230 та юз сўмлик акцияга 46 минг сўм фойда олди. Юз сўмлик акцияларнинг нархи 450 сўмга кўтарилганининг боиси шунда. Акцияларни сотиб олаётган жамоа

инюлари хиссасдор сифатида корхонанинг ҳақиқий эгаларига айланди.¹⁶⁰

Мамлакатда олиб борилаётган ислохотларнинг тақдирини халқчилуви омили мулк шаклини ўзгартиришдан иборат бўлиб, бу мулкни ўзининг ҳақиқий эгасига топшириш демакдир. Мулкдор ўзини асл мулк соҳиби сифатида ҳис қилиши учун етарли даражада шарт-шароитни талаб қилади. Бирок бу масалани ечишда Наманган вилояти шахарларининг айрим корхоналарида расмийлаштирилган, бирарволик ва масъулиятсизликка йўл қўйилди. Ўрганилаётган давр мобайлида бир қатор янги ташкил этилган хиссасдорлик жамиятлари ўч номини ва шаклини ўзгартирганини, лекин аниқ бизнес режаларига эга бўлмаганини, акциядорлар жамиятнинг бошқарувида фюл иштирок этмаётганини кўрсатиб ўтиш мумкин. Масалан, тadbик ташкилланган даврнинг охириги йилларида Ҳаққулбод йигирув-тикув хиссасдорлик жамияти, Чуст «Чевар» хиссасдорлик жамияти¹⁶¹, Наманган шойи ишлаб чиқариш, «Атлас», «Шохи-сўзана» хиссасдорлик жамиятларини¹⁶² шулар жумласига қиритиш мумкин.

Дастлабки йилларда яхши натижаларга эришган ва 20 мингдан ортиқ киши ишлаб келган бу корхоналарда иш ҳажми ва ишловчиларнинг сони тенг ярмига қисқарди, кишлоқ жойларда очилган филиаллари тўхтаб қолди. Шунингдек, Чортоқ, Косонсой, Чуст ва Ҳаққулбод шахарларининг бир қатор хиссасдорлик жамиятларида акциялар чиқариш ва сотишга етарли эътибор берилмади. Натижада, юқорида қайд этилган шахарларда 1996 жорий йилида акция сотиш режаси 40 %га бажарилган, холос.¹⁶³

Наманган шаҳрида қўшма корхоналар ташкил этиш борасида ҳам бир қатор ишлар амалга оширилди. 1994 йилнинг май ойига қадар ишларда 16 та қўшма корхона рўйхатдан ўтказилди.¹⁶⁴ Масалан, «Наманган сайкелз лимитед» Ўзбекистон-Британия қўшма корхонасида болалар ва катталар велосипеди ҳамда жисмоний

¹⁶⁰ Халқ сўзи. 1996 йил 14 май.

¹⁶¹ Ушба жойда. 1996 йил 8 ноябрь.

¹⁶² Наманган халқсоти. 1997 йил 22 февраль. Халқ сўзи. 1996 йил 8 ноябрь.

¹⁶³ Халқ сўзи. 1996 йил 8 ноябрь.

¹⁶⁴ ИИХ ЖА. Халқ депутатлари Наманган вилояти Кенгаши XVI сессиясининг материаллари. 1994 йил 17 май.

¹⁵⁹ Ушба жойда. Халқ депутатлари Наманган вилояти Кенгаши XXI чакirik XVI сессиясининг материаллари. 1994 йил 17 май Б. 10.

машклар учун турли спорт анжомлари ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Ушбу қўшма корхона вилоят «Пахтасаноатсотиш» бирлашмаси ва Англиянинг «Галакс» компанияси ҳамкорлигида тузилди. Хорижлик ҳамкорлар Хиндистоннинг «Эвон» компанияси кўмагида велосипед ишлаб чиқариш учун зарур бўлган материал ва барча эҳтиёт қисмларни етказиб беришни ўз зиммасига олди.¹⁶⁵

Шунингдек, Наманган шаҳрининг Уйчи тумани ҳудудига туташган мавзеда Ўзбекистон ва Туркия республикалари ҳамкорлигида «Аснамтекстил» ил йигирув фабрикаси ўз маҳсулотларини ишлаб чиқара бошлади. Ушбу қўшма корхона Германиядан келтирилган замонавий асбоб-ускуналар билан жиҳозланган бўлиб, унда йилига маҳаллий пахта хомашёсидан 3020 тонна сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш режалаштирилган эди. Бу корхонада 300 нафардан зиёд йигит-қизлар 4 сменада меҳнат қила бошлади. Корхонада ишлаб чиқарилаётган 65-русумли трикотаж ипларнинг сифати халқаро стандартларга жавоб бергани сабабли бу маҳсулот юз фоиз жаҳон бозорида валютага сотилган. Келгусида корхонада ишчи ўринлари сонини 500 тага етказиш ва ишлаб чиқариш ҳажминини кенгайтириш режалаштирилган.¹⁶⁶

Наманган шаҳрида совуқ чанков босди ичимликлари комбинати базасида барпо этилган «Наманган-кока-кола» қўшма корхонаси 1996 йилнинг сентябрида шу ичимликнинг дастлабки туркумини истеъмолчиларга жўнатди. Янги корхонада Германиянинг «Крокес АГ» фирмасида тайёрланган ускуналар ёрдамида кунига тўрт минг шишадан ортиқ ичимлик ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Бу Фарғона водийси аҳолисининг эҳтиёжини қондириш учун етарлидир. Корхона цехларида 200 нафар киши ишлай бошлади. Корхона «Фанта» ва бошқа турдаги чанков босди ичимликларни ҳам ишлаб чиқара бошлади.¹⁶⁷

Умуман, Фарғона водийси шаҳарларида давлат тасарруфидан чиқариш ва мулкчиликнинг турли шакллари таркиб топтириш юзасидан амалга оширилган тадбирлар натижасида 45,1 мингта

¹⁶⁵ Халқ сўзи. 1996 йил 21 май.

¹⁶⁶ Ушбу жойда 1996 йил 8 июнь.

¹⁶⁷ Халқ сўзи. 1996 йил 18 сентябрь. Наманган хақиқати. 1997 йил 22 февраль.

корхона давлат тасарруфидан чиқарилди. Бу хусусийлаштириш амалга оширилгунга қадар давлат тасарруфида бўлган корхоналарнинг 86,4 % демакдир. 1997 йилга келиб Фарғона водийси шаҳарларида саноат товар маҳсулоти ишлаб чиқаришида нодавлат секторининг салмоғи 1995 йилдаги 50,9 %дан 63,8 %га, савдода 93,5 %дан 97,7 %га, пулли хизматда 27,5 %дан 50,6 %га ўсди.¹⁶⁸

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимики, 1992-1996 йилларда бозор иқтисодиётига ўтишнинг зарур шарти бўлган хусусийлаштириш ва мулкни давлат тасарруфидан чиқариш юзасидан амалга оширилган ишлар кўлами йилдан-йилга кенгайиб борди. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва аҳолига пуллик хизмат кўрсатишда нодавлат секторининг салмоғи ортиб борди.

Бозор муносабатларига ўтиш жараёнида ҳар қандай давлатда бозор инфраструктурасини яратиш ва ривожлантириш долзарб вазифалардан бири ҳисобланади. Зеро, бозор инфраструктурасини шакллантирмай туриб, ҳар томонлама ривожланган бозор иқтисодиётини барпо этиш, мулкдорлар тоифасини шакллантириш ва чет эл сармояларини жалб қилиш мумкин эмас. Бозор ҳўжалигининг асосий таянчи, албатта биржалар, уларнинг филиаллари, бўлимлари, брокерлик идоралари ҳамда агентликларидир. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан 11 ой кейинок «Биржалар ва биржа филияли тўғрисида» ги ЎзР Қонуни қабул қилинди.¹⁶⁹ Мазкур қонунга асосан, Республика Мол хомашё биржаси ўз фаолиятини бошлади. Биржалар мулк шаклининг такомиллашувида, мулкчиликнинг ривожланишида, мулкдорларнинг шаклланишида ва илбиркорликнинг юзага келишида муҳим омил сифатида хизмат қилиши керак эди.

Шу боисдан ҳам, барча ҳудудларда, жумладан, Фарғона водийсида ушбу биржанинг филиаллари ташкил этилди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Мол хомашё биржасининг Фарғона филиали 1995 йил 6 апрелда Адлия вазирлигида рўйхатидан ўтган

¹⁶⁸ У. Д. МСВ ЖА. Статистика Давлат департаменти томонидан 13.05.1998 й. берган № 14-06-02-117 шифрли маълумотидан. Б. 2.

¹⁶⁹ У. Д. Олий Қонуннинг ахборотномаси. Т. 1992. № 10. Б. 11-18.

бўлиб, унда 105 та брокерлик идоралари қайд қилинган¹⁷⁰. Филиал таркибида биржа савдоси бўлими, доимий харакатдаги ярмаркаларнинг Маргилон шаҳридаги бўлинмалари мавжуд. Филиалнинг доимий харакатдаги ярмаркасида тадбиркорлар ўз маҳсулотларини сотишлари ҳамда керакли хомашё ва маҳсулотларни сотиб олишлари мумкин. Филиал ташкил этилгандан то 1997 йилга қадар ўтган вақт мобайнида ўтказилган биржа ва ярмарка савдоларида 609,6 миллион сўмлик шартномалар имзоланди.¹⁷¹ Ўзбекистон Республикаси Мол хомашё биржасининг Андижон филиали томонидан ўтказилган дастлабки савдолар бу борада қатта имкониятлар яратилганини кўрсатиб берди. Биржа фаолияти натижасида 1995 минг сўмлик товар маҳсулотлари четдан келтирилиб, 2 миллион 162 минг сўмлик маҳсулот бартер йўли билан товар айирбошлаш учун четга чиқарилди.¹⁷²

Фарғона водийси бозор инфраструктурасида Республика кўчмас мулк биржасининг 1994 йилда ўз фаолиятини бошлаган Фарғона, Андижон, Наманган филиаллари хусусий ва жамоа мулкларининг юзага келишида алоҳида ўрин тутди. Бу филиаллар водийдаги давлат мулки бўлган объектларни рақобат асосида сотиш йўли билан мазкур ҳудудда кўчмас мулклар бозорини ривожлантириш мақсадида ташкил этилди. Бунда, биринчи навбатда, савдо, маиший ва коммунал хизмат, шунингдек, қурилиши тугалланмаган объектларнинг «Кимошди» савдоларини ўтказиш кўзда тутилди.

Фарғона водийси шаҳарларида ташкил этилган Республика Кўчмас мулк биржасининг филиаллари давлат ихтиёридаги кўчмас мулк объектларини ҳамда бошқа мулкларни эркин «Ким-ошди», «Танлов», «Биржа» савдолари орқали сотиш борасида бозорнинг ўзига хос тузилмаларини яратиш, бозор инфраструктурасининг ажралмас қисмига айланиб қолди. Масалан, Наманган филиали ташкил бўлган 1994 йилнинг ўзидаёқ тўрт марта мулкларнинг

«Кимошди» ва бир марта «Танлов» савдоси ўтказди¹⁷³. Республика Кўчмас мулк биржасининг Андижон филиали томонидан 1995 йилда биргина Андижон шаҳрида 9 марта «Кимошди» савдоси ўтказилиб, улардан 71 та объект сотилиб, 5,5 миллион сўм маблағ туширилди¹⁷⁴. Фарғона филиали орқали эса сотилган объектлар сони 1614 тага, баҳоси 164 миллион 482 минг сўмга етди. Шунингдек, филиал 1994-1996 йиллар мобайнида 23 та қурилиши тугалланмаган иншоот, 374 та Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ва «Ўзметазавотузмсаноат» тизимига қарашли объект, 847 та ер майдонларини сотишга эришди. Тадбиркорлар ушбу биржа орқали 49 та автомобилларга ёқилғи қўйиш шаҳобчалари ва 145 та транспорт воситаларини хусусий мулк сифатида сотиб олдилар¹⁷⁵.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Ўзбекистонда мулкдорлар тоифаси шаклланишида муҳим смил бўлган тадбиркорликни ривожлантириш ва уни қўллаб-қувватлашнинг ўзига хос, жаҳоннинг ҳеч бир мамлакатига учрамайдиган тизими вужудга келтирилди. Мазкур тизимга биноан, давлат мулкни хусусийлаштириш жараёнида тушган деярли барча маблағ иктисодиётнинг нодавлат кўринишини яратиш ҳамда ривожлантиришга сарфланади. Жумладан, хусусийлаштириш жараёнида тушган умумий маблағнинг 50 % кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш фонди – Бизнес фондга йўналтирилди. Сўнгра бу маблағлар фуқароларнинг шахсий жамғармалари эвазига ташкил қилинган, тадбиркорлик фаолиятини бошлаётганлар учун молиявий қўмакка мухтож бўлган, кичик ва ўрта бизнес билан шуғулланмоқчи бўлган тадбиркорларга ажратилди. Умумий маблағнинг 20 % Давлат мулк қўмитасининг махсус ҳисобига тушиб, ундан бозор талабларига мосланаётган, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот турларини жадаллик билан ўзгартираётган ҳамда сармоёга мухтожлик сезаётган хусусий корхоналарга кредит беришда фойдаланилади. 20 % маблағ муҳандислик иншоотларини қуриш, мактаб, шифоналарини

¹⁷⁰ АПХ ЖА. Халқ депутатлари Наманган вилояти Кенгаши XXI чакirik XV сессиясининг материаллари. 1994 йил 16-декабрь. Б. 11.

¹⁷¹ АПХ ЖА. Халқ депутатлари Андижон шаҳар Кенгаши I чакirik IV сессиясининг материаллари. 1995 йил 10-декабрь. Б. 7.

¹⁷² АПХ ЖА. Халқ депутатлари Андижон шаҳар Кенгаши I чакirik IV сессиясининг материаллари. 1995 йил 10-декабрь. Б. 7.

¹⁷³ ЎЗР ДМБТК ФВБ ЖА. Хусусийлаштириш (1992-1996). Б. 29.

¹⁷⁴ Ўша жойда.

¹⁷⁵ АПХ ЖА. Халқ депутатлари Андижон шаҳар Кенгаши I чакirik II сессиясининг материаллари. 1995 йил 8-ноябрь. Б. 17.

таъмирлаш каби мақсадларга сарфлаш учун ҳокимиятлар ихтиёрида қолдирилди. Қолган 10 % маблағ хусусийлаштириш Давлат дастурини амалга ошириш, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ва Давлат мулк қўмитаси ҳамда унинг бошқарма ва бўлимлари иш жараёнини компьютерлаштириш учун сарфланди.¹⁷⁶

Ўзбекистон ҳукумати томонидан белгиланган бу тадбирлар, асосан, хусусий ва жамоа мулкларининг ривожланиши, мулкдорлар тоифасининг шаклланиши ва жамиятимизда муносиб ўрин эгаллашида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Республика Президентининг 1995 йил 26 июлдаги фармонида асосан, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга қўмаклашиш фонди кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш фонди номи билан очик турдаги акционерлик жамиятига айлантирилди. «Бизнес-фонд»нинг бўлимлари ташкил қилиниб, улар жойларда хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ишига муносиб ҳисса қўшди. Масалан, биргина Фарғона вилояти «Бизнес-фонди» орқали ўтган дарв мобайнида 179 нафар тадбиркорга 128 миллион 950 минг сўм маблағ ажратилди.¹⁷⁷

Бозор инфраструктурасида асосий ўрин тутувчи кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш тизимининг яратилишини таъминлаш, мулкдорлар тоифасининг вужудга келишини жадаллаштириш, шунингдек, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва уларга ҳар томонлама қўмаклашиш мақсадида 1996 йилда Фарғона, Андижон, Наманган вилоятларида товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палаталари ўз фаолиятини бошлади. Барча таъҳар ва туманларда уларнинг бўлимлари очилди.¹⁷⁸

Ўзбекистонда қимматли қоғозлар бозори аҳолининг кенг қатлами учун мулкка ўз улушига яраша эгаллик қилиш имкониятини яратди, чет эл сармояларини жалб қилди, пул муомаласини бошқариш усулларини такомиллаштирди. Қимматли қоғозлар бозори фаолиятининг асосий қонун-қоидалари Ўзбекистон Республикасининг «Қимматли қоғозлар ва фонд биржалари

хақида»ги, «Акционерлик жамиятлари ва акционерлар ҳуқуқларини ҳимоялаш хақида»ги қонунларида, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1995 йил 12 июндаги «Давлат корхоналарини акциялаштиришни жадаллаштириш ва қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш чора-тадбирлари ҳақида»ги фармонида белгиланган бўлди. Бундан ташқари, давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш Қўмитаси вилоят бошқармалари ҳузурида қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш на назорат қилиш бўлими ҳам ташкил этилди.

Айтиш мумкинки, 1990 йиллар ўрталарига келиб мамлакатимизда бозор иқтисодиётига ўтиши учун зарур бўлган қимматли қоғозлар бозори инфраструктураси яратилди. Унинг маркази Фарғона водийсида ўз филиалларига эга бўлган Республика «Тошкент фонд биржаси»дир. Республика «Тошкент фонд биржаси» на унинг Фарғона, Наманган, Андижон ҳудудий бўлимлари қимматли қоғозлар бир маромда муомалада бўлишининг зарур шарт-шароитларини таъминлаш, уларнинг бозор баҳосини белгилаш ва уларга доир маълумотларни тарқатиш, қимматли қоғозлар бозори қатнашчиларининг касб маҳоратларини юқори даражада сақлаш борасида иш олиб борди. Масалан, биргина Фарғона ҳудудий бўлими томонидан 1995 йилда ҳиссадорлик жамиятларининг эркин сотувдаги 200 минг 890 дон ақцияси 205 млн 469 минг сўмга сотилган.¹⁷⁹

Бозор инфраструктураси институтлари орасида инвестиция компаниялари алоҳида ўрин тутди. Фарғона водийсида ташкил қилинган «Фарғона», «Азия Консалтинг групп», «Истикбол инвест», «Секюринвест» каби инвестицион ташкилотлар водийдаги қимматли қоғозлар бозорини ривожлантириш, чет эл сармояларини жалб қилиш, илғор хорижий технологияларни ишлаб чиқаришга жорий қилиш орқали иқтисодий ислохотларни амалга ошириш йўлида меҳнат қилмоқдалар. Жумладан, «Фарғона» инвестиция компанияси ишловта қимматли қоғозларнинг бир маромда муомалада бўлишини таъминлади. Компанияга аъзо бўлган 194 та ҳиссадорлик жамиятлари

¹⁷⁶ Ў.Р. ДМБТК ФВБ ЖА. Хусусийлаштириш (1992-1996 йиллар) Б. 30.

¹⁷⁶ Ў.Р. ДМБТК ФВБ ЖА. Хусусийлаштириш (1992-1996 йиллар) Б. 14.

¹⁷⁷ Ўша жойда. Б. 9

¹⁷⁸ Андижоннома. 1996 йил 24 декабр.

ва тадбиркорларга 1995-1996 йиллар давомида ана шу йўналишлар бўйича амалий ёрдам кўрсатилди.¹⁸⁰

Бунинг натижасида 1997 йилда умумий инвестицияларнинг 67,7% давлат мулкига киритилган бўлса, 32,3 % нодавлат мулкни ривожлантиришга йўналтирилди. Улардан хусусий мулк учун 10,1 %, хиссдорлик мулк учун 8,1 %, қўшма мулк учун 9,9 %, мулкчиликнинг бошқа шакли учун 4,2 % сарфланди.¹⁸¹ Кейинги йилларда инвестициялар киритиш нодавлат мулкки фойдасига ортиб борди.

Умуман, Фарғона водийси шаҳарларида бозор иқтисодиётига ўтишнинг биринчи ва иккинчи босқичларида мулкчиликнинг турли шакллари таркиб топти ва бозор инфраструктураси асослари барпо этилди. Буларнинг ҳаммаси давлат дастури асосида амалга оширилди. Дастурга мувофиқ бозор муносабатларига ўтишнинг иккинчи босқичида водий шаҳарларида ишлаб чиқариш корхоналари ва ёпиқ турдаги хиссдорлик жамиятлари очик турдаги хиссдорлик корхоналарига айлантирилди ва қимматли қоғозлар бозори шакллантирилди.

Умуман, 1991-1996 йилларда Фарғона водийси шаҳарларида туб иқтисодий ўзгаришлар амалга оширилиши натижасида 1997 йилга келиб 45,1 мингта хар хил турдаги корхоналар давлат тасарруфидан чиқарилди, бу хусусийлаштириш амалга оширилгунга қадар давлат тасарруфида бўлган корхоналарнинг 86,4 % ни ташкил қилди.¹⁸² Шу билан бирга, 1997 йилга келиб Фарғона водийси шаҳарларида саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда нодавлат секторининг салмоғи 1995 йилдаги 50,9 %дан 63,8 %га, савдода 93,5 %дан 97,7 %га, аҳолига пулли хизмат кўрсатишда эса 27,5 %дан 50,6 %га ошди.¹⁸³

Мулкчилик шаклининг ўзгариб бориши ва нодавлат тармоғининг ривожланиши натижасида иқтисодиётда банд бўлган ишчи ва хизматчиларнинг салмоғи ҳам нодавлат секторида ортиб борди. Масалан, 1997 йил охирига келиб Ўзбекистон иқтисодиётида жами

¹⁸⁰ Уша манаб. Б. 27.

¹⁸¹ Ўзбекистон Республикасининг 1998 йилда иқтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. Қўшма стат. тўплам. Т. 1999. Б. 42.

¹⁸² ЎЗР МСВ ЖА. Статистика Давлат департаменти маълумоти. 1998 йил 13 май.

¹⁸³ Уша жойда.

8,8 миллион киши банд бўлган бўлса, ундан 25,8 % давлат секторида, 74,2 % нодавлат секторида фаолият кўрсатди. Агар биз бу рақамларни Фарғона водийси вилоятлари мисолида кўрадиган бўлсак: Андижонда жами 814 минг киши иқтисодиётда банд бўлгани ҳолда, улардан 18,7 % давлат секторида, 81,3 % нодавлат секторида, Наманганда жами 590 минг киши иқтисодиётда банд бўлиб, улардан 22,4 % давлат, 77,6 % нодавлат секторида, Фарғонада эса 1009 минг киши иқтисодиётда банд бўлгани ҳолда, улардан 20,5 % давлат, 79,5 % нодавлат сектори тармоқларида фаолият кўрсатдилар.¹⁸⁴ Фарғона водийси вилоятлари бўйича ўртача, иқтисодиётда банд бўлган аҳолининг 79,5 % нодавлат секторида меҳнат қилган.

«Шуни таъкидлаш керакки, — деган эди Ислоҳ Каримов, — ўтказилаётган ислохотларнинг асосий, энг катта мақсади, устувор бўлиши Ўзбекистонда ҳақиқий мулкдорлар синфини шакллантиришдан иборатдир. Бизнинг қабул қилган барча фармону қарорларимиз, қонунларимиз, ҳамма ишимиз ана шу мақсадга қаратилгандир. Бу вазифаларни ҳал этмасдан қутилган натижага, ҳаётимизда, иқтисодиётимизда исталган ўзгаришларга эришиб бўлмайди»¹⁸⁵.

Шундай қилиб, иқтимоий-иқтисодий ислохотларнинг дастлабки босқичида Ўзбекистонда мулкчилик шакллариининг ўзгариши натижасида 1,3 миллионга яқин фуқаролар хусусийлаштирилган ҳонадонлар эгаси, меҳнат жамоаларининг 2 миллион вакили акциялар эгаси, 3 миллион оила мулкчилигининг бошқа шаклига эга бўлди.¹⁸⁶ 1992 йилдан бошланган давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш амалиёти мамлакат, шу жумладан, воқидий шакллари иқтисодиётда трансформацион жараёнларнинг қучқилишига сабаб бўлди. Халқ ҳўжалиги таркибида хусусий, иқтисонерлик, давлат аралаш мулк шакллари фаолият қила бошлади. Мухими, иқтисодиётнинг бир қатор соҳаларида мулк ўз эгасини

¹⁸⁴ Ўзбекистон Республикасининг 1998 йилда иқтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. Қўшма стат. тўплам. Т. 1999. Б. 29.

¹⁸⁵ Каримов И. Янгица фикрлаш ва ишлаш — давр талаби. Т. 5. Т. 1997. Б. 335.

¹⁸⁶ Хусусийлаштириш рақам ва фактларда / Бозор. пул ва кредит. 1998. №9. Б. 70.

топди. Одамлар онгида эгалик қилиш ҳисси пайдо бўлди, мулкка бўлган муносабат ўзгарди.

III БОБ. ИҚТИСОДИЙ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖАРАЁНИНИНГ ИЖТИМОЙ ЖИХАТЛАРИ

3.1. Мустақилликнинг дастлабки йилларида Фарғона волийси шаҳарлари аҳолисининг ижтимоий-демографик ҳолати

Ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган бозор иқтисодиётини яратиш Ўзбекистон Республикаси ички сиёсатининг негизини ташкил қилади. Сабаби, республикаимиз мустақилликка эришган дастлабки йилларида совет мустабид тузумидан қолган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий инкироз аломатлари ўз акс-садосини бера бошлади. Бу айниқса ўтиш даврига келиб, янги ёш давлатимиз келажаги ва тараққиётига хавф солувчи омилга айланиши, мамлакатдаги миллий ҳавфсизлик ва барқарорлик масалаларига, фуқароларнинг тинч оқибатига кун кечиришига таҳдид солиши табиий эди. Агар ўзига ҳос ҳуқуқиятлари ва муаммолари билан ажралиб турган Фарғона волийси, унинг шаҳарларини шу даврдаги ҳолатини ҳисобга оладиган бўлсак, ижтимоий соҳадаги барқарорликни таъминлашга қаратилган чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш нақадар муҳим аҳамият касб этишини англаб етиш қийин эмас.

Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.А. Каримов ушбу масалани ҳар томонлама чуқур ўрганиб, ўтиш даврида ижтимоий муаммоларни келтириб чиқарадиган сабаблари нималардан иборат, деган саволга қўйидагича жавоб берган эди: «Ижтимоий зиддиятлар ўз моҳиятига кўра ҳамиша сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришларнинг ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб хизмат қилади. Ўзгаришларнинг қай тарзда ё изчил, тадрижий йўл билан бериши, ё бўлмаса, кескин шаклларга кириши; ижтимоий порозиликлар, стихияли портлашлар, ҳатто фуқаролар урушлари ва инкилоблар тусини олиши тўлланиб қолган ижтимоий муаммоларнинг қай даражада кескинлигига, ҳукмрон тузилмаларнинг бу муаммоларни ҳал қила олиши ёки ҳал қила олмаслигига боғлиқ. Шу сабабли тараққиётнинг ҳамма босқичларида одамларнинг ижтимоий қайфиятларини, ижтимоий муаммоларни назар-писанд

қилмаслик барқарорликка ва миллий хавфсизликка катта хавф туғдиради»¹⁸⁷.

СССР парчаланиб, унинг ҳудудида пайдо бўлган янги мустақил давлатлар босиб ўтган қисқа давр тарихий жараёнларнинг таҳлили Ислом Каримовнинг фикрини тасдиқлади. Чунончи, бир қатор мустақил тараққиёт йўлини танлаган янги давлатлар бозор муносабатларига ўтиш жараёнини узоқ, давомли жараён сифатида тан олмадилар, янги жамиятни қисқа муддат ичида барпо қилиш йўлидан бориб, жиддий ҳатоларга йўл қўйди.

Афсуски, юкорида кўрсатиб ўтилган муаммолар ва ижтимоий зиддиятлар, МДХ давлатларига хос ўтиш даврининг умумий хусусиятлари бўлгани сабабли Ўзбекистонни, шу жумладан, Фарғона водийси региони, унинг шаҳарларини ҳам четлаб ўтмади. У ёки бу даражада республикада кечаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнларда ўз аксини топди. Лекин кучли ижтимоий силкинишларнинг юқори нуқтаси мустабид тузумнинг охириги йилларига, яъни 1989-1990 йилларга, Фарғона водийси шаҳарларида ижтимоий муаммоларнинг кескинлашган даврига тўғри келди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Ислом Каримов Ўзбекистон КП МКнинг биринчи котиби лавозимига, сўнгра Республикамиз Президентини эгиб сайланган дастлабки даврданок ўзининг диққат-эътиборини, мамлакатда, жумладан, Фарғона водийсида тўпланиб қолган ижтимоий-иқтисодий муаммоларни ҳал қилишга қаратди, уларни бартараф қилиш чора-тадбирларини ишлаб чиқди¹⁸⁸.

Айни вақтда ижтимоий соҳадаги муаммоларни қисқа вақт давомида ҳал қилиб бўлмас эди. Чунки республиканинг собиқ сиёсий раҳбарлари ижтимоий-иқтисодий соҳада юзага келган оғир аҳволга эътиборсизлик ва масъулиятсизлик билан қараши, шунингдек, «марказнинг мустамлакачилик сиёсати тобора кучайиши оқибатида ижтимоий соҳадаги муаммолар янада чигаллашиб кетган эди. Шунинг учун ҳам истиқлолнинг дастлабки йилларида Ўзбекистонда

¹⁸⁷ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қарорлари. Т., 1997. Б. 211.

¹⁸⁸ И.А. Каримов нутқлари: Совет Ўзбекистони. 1989 йил 23 август; Тошкент ҳақиқати. 1989 йил 25 ноябрь; Совет Ўзбекистони. 1990 йил 25 март; Тошкент ҳақиқати. 1990 йил 5 июни; Совет Ўзбекистони. 1990 йил 23 июнь ва бошқалар.

ижтимоий соҳа ўта оғир аҳволга тушиб қолганлиги билан характерланади.

Бунинг асосий сабабларидан бири шундаки, (аввалги бобларда кўриб этилгандек) республика умумий ер майдонининг атиги 4 %ни эгаллаган Фарғона водийси вилоятларида республика аҳолисининг деярли 30 %и жамланган. Аҳолининг зич жойлашганлиги, оилаларнинг кўп болалилиги, миграцион ҳаракатнинг суъстлиги энг шимало ушбу ҳудудда истикомат қиладиган ҳар бир инсоннинг муносиб турмуш кечириши, жамият ҳаётида фаол иштирок этишига, шунингдек водий аҳолисининг учдан бир қисми яшайдиган шаҳарлар ҳаётига, яъни уларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига салбий таъсир кўрсатди.

Фарғона водийсининг муҳим хусусиятларидан яна бири, бу урғанизация кўрсаткичининг пастлиги, яъни республиканинг бошқа ҳудудларига қараганда шаҳар аҳолисининг қишлоқ аҳолиси қилимидан камлигидир. Бу кўрсаткич мустақиллик йилларида янада пастлайди. Масалан, 1993 йил бошида республика бўйича 39,4 % аҳоли шаҳарларда истикомат қилган бўлса, водий бўйича бу кўрсаткич ўртача 33,3 %га тенг бўлган, ўз навбатида Андижон вилояти шаҳарларида 31,0 %; Наманган вилояти шаҳарларида 38,3 % ва Фарғона вилояти шаҳарларида 30,7 %ни ташкил қилди. Бу даврда вилоятнинг мавжуд 5 миллион 889 минг аҳолисидан 1 миллион 940 минг киши шаҳарларда истикомат қилди¹⁸⁹.

Аҳолини табиий ўсиши демографик жараёнининг муҳим белгиси ҳисобланади. Маълумки, Ўзбекистонда аҳоли собиқ Иттифоқдагига нисбатан 3 баробар тез ўсган ва тўб аҳоли деярли қўчмаган. Бирок республикадаги ўзиға хос бу демографик ҳолат ҳисобга олинмасдан, кўпмисал маблаглар ва ижтимоий таъминот фондлари бундай ўсишга мослаб тақсимланмади.¹⁹⁰ Натижада, аҳоли табиий ўсиши юқорилиги билан ажралиб турадиган республикада кескин ва зиддиятли демографик вазият вужудга келди. Масалан, республика аҳолиси 1979 йил бошида 15391 минг кишини ташкил қилган бўлса, 1991

¹⁸⁹ Ушбу маълумот Б. 24-25.

¹⁹⁰ Ахил су.и. 1993 йил 8 апрель.

йилга келиб бу кўрсаткич 20708,2 минг кишига тенг бўлди,¹⁹¹ яъни республика аҳолиси 25,8 %га ўсди, шундан шаҳар аҳолиси 24 %га ўсди. Бу давр мобайнида Фарғона водийси аҳолиси 4138,8 минг кишидан 5579,3 минг кишига етди,¹⁹² яъни қарийб 26 %га ўсди, шундан шаҳар аҳолиси 29 %га ўсди.

1991-1996 йилларда ҳам республикада, шу жумладан, Фарғона водийси региониди аҳолининг тинимсиз ўсиши кузатилди, 1997 йилга келиб республика аҳолиси 23443,7 минг кишига етди,¹⁹³ ва 1991 йилга нисбатан 11,7 %га ўсди, бу даврда шаҳар аҳолиси фақат 6,5 %га ўсди. Водий бўйича бу кўрсаткичлар қуйидагича бўлди, умумий аҳоли сони 13,6 %га ўсди ва 6460 минг кишини ташкил қилди,¹⁹⁴ шаҳар аҳолиси эса 9,4 %га ўсди.

Умумий демографик аҳволнинг тавсифи Фарғона водийси ва унинг шаҳарларида кечган миграцион жараёнларнинг тахлилсиз тўлиқ бўлмайди. Аслида, миграция жараёни ўта мураккаб ва турли хил кўринишларга эга бўлиб, алоҳида тадқиқотни талаб қилади. Шунинг учун тадқиқот вазифаларидан келиб чиқиб ўрганилаётган даврнинг дастлабки йилларидаги миграция жараёнининг асосий хусусиятларини кўрсатиб ўтиш лозим.

Миграция аҳоли сони, унинг жойлашуви ва меҳнат ресурсларини қайта тақсимлаш жараёнига таъсир қилиб, мамлакат ичидаги ижтимоий ривожланишнинг асосий белгиларидан биридир. Аввало, Ўзбекистонда туб аҳолининг кам қўчиши ва миграциянинг сустигини ҳисобга олиш керак. Шунингдек, шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг миграцияси ўртасида катта тафовут мавжуд, чунки шаҳар аҳолиси бу жараёнда фаолроқ қатнашади ва миграция шаҳар аҳолиси табиий ўсишига салмоқли ҳисса қўшади. 1990 йилларгача бўлган даврда Фарғона водийси шаҳарларидаги аҳолининг табиий миграцион ҳаракатида бу жараённи кузатиш мумкин.

Шу ўринда шунини алоҳида қайд этиш жоизки, шаҳар аҳолисининг таркибида туб аҳоли салмоғи қишлоққа нисбатан камроқ бўлган ва

шаҳарларда истиқомат қиладиган бошқа миллат вакиллари (асосан европаликларга мансуб) миграцияси юқорилиги билан ажралиб турган. Бундан ташқари, қишлоқ аҳолиси ҳисобига шаҳар аҳолисининг ўсиши ҳам кузатилган.

Миграциядаги бундай жараёнларни совет тузуми даврида ҳам кузатиш мумкин. Айниқса, 1970-1980 йилларнинг ўрталаригача бўлган даврда миграция жараёни республикада янги шаҳарлар бунёд этилиши, завод ва фабрикалар қурилиши ҳамда уларни малакали ишчи кадрлар билан таъминлаш мақсадида СССРнинг марказий районларидан «мутахассислар»ни кўллаб қўчириб келтирилиши билан ифодаланди.¹⁹⁵

Марказнинг бундай сиёсати оқибатида республика аҳолисининг таркибида политэтик хусусият борган сари кучайди. 1989 йил аҳоли рўйхатида кўра Ўзбекистонда 127 та миллат вакиллари истиқомат қилганлиги қайд этилди.¹⁹⁶

1980 йилларнинг ўрталаридан республикага келатганлар сони камайиб, Ўзбекистондан ташқарига (асосан тарихий ватанларига) кўчиб кетатганларнинг салмоғи орта бошлади. Бунга сабаб, республикада ижтимоий иқтисодий аҳволнинг ёмонлашгани, республиканинг айрим ҳудудларида миллатлараро муносабатларда шиддатли аҳвол юзага келгани бўлди.

Ўзбекистоннинг иқтисодий жиҳатдан ривожланган ҳудуди ҳисобланган Фарғона водийсида бу даврдаги миграцион жараёнлар республика кўрсаткичларидан катта фарқ қилмади. Лекин водий шлоятлари бўйича миграция жараёнида бир-биридан фарқли кўрсаткичларни кузатиш мумкин. Саноати ривожланган Фарғона шлоятда миграция водий бўйича энг юқори бўлди. Чунки бу ерда сони жиҳатидан водийга келганларнинг энг катта қисми (54 %дан ортиги) ва кетганларнинг асосий қисми шу вилоятда қайд этилди.¹⁹⁷ Водий бўйича миграциянинг умумий ҳажмидан 60 % Фарғона шлоятига тўғри келди. Наманган вилоятига миграцион ҳаракат энг

¹⁹¹ Ўзбекистонда иқтисодий-иқтисодий муносабатлар (70-80 йиллар мисолида). Т., 1999. Б. 123.

¹⁹² Ушш жойда. Б. 112.

¹⁹³ Аниқсирини Н.М., Голдфарб Б.Я., Эргашев А. Размещение населения Ферганской... С. 46.

¹⁹⁴ Численность населения РУз. 1998. Стат. сборник. Т., 1998. С. 6-12.

¹⁹⁵ Ушш жойда.

¹⁹⁶ Ушш жойда. С. 12-15.

¹⁹⁷ Ушш жойда.

йилга келиб бу кўрсаткич 20708,2 минг кишига тенг бўлди,¹⁹¹ яъни республика аҳолиси 25,8 %га ўсди, шундан шаҳар аҳолиси 24 %га ўсди. Бу давр мобайнида Фарғона водийси аҳолиси 4138,8 минг кишидан 5579,3 минг кишига етди,¹⁹² яъни қарийб 26 %га ўсди, шундан шаҳар аҳолиси 29 %га ўсди.

1991-1996 йилларда ҳам республикада, шу жумладан, Фарғона водийси регионидан аҳолининг тинимсиз ўсиши кузатилди, 1997 йилга келиб республика аҳолиси 23443,7 минг кишига етди¹⁹³ ва 1991 йилга нисбатан 11,7 %га ўсди, бу даврда шаҳар аҳолиси фақат 6,5 %га ўсди. Водий бўйича бу кўрсаткичлар қуйидагича бўлди, умумий аҳоли сони 13,6 %га ўсди ва 6460 минг кишини ташкил қилди,¹⁹⁴ шаҳар аҳолиси эса 9,4 %га ўсди.

Умумий демографик аҳволнинг тавсифи Фарғона водийси ва унинг шаҳарларида кечган миграцион жараёнларнинг таҳлилисиз тўлиқ бўлмайди. Аслида, миграция жараёни ўта мураккаб ва турли хил кўринишларга эга бўлиб, алоҳида талқиқотни талаб қилади. Шунинг учун тадқиқот вазифаларидан келиб чиқиб ўрганилаётган даврнинг дастлабки йилларидаги миграция жараёнининг асосий хусусиятларини кўрсатиб ўтиш лозим.

Миграция аҳоли сони, унинг жойлашуви ва меҳнат ресурсларини қайта тақсимлаш жараёнига таъсир қилиб, мамлакат ичидаги ижтимоий ривожланишнинг асосий белгиларидан биридир. Аввало, Ўзбекистонда туб аҳолининг кам кўчиши ва миграциянинг сустлигини ҳисобга олиш керак. Шунингдек, шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг миграцияси ўртасида катта тафовут мавжуд, чунки шаҳар аҳолиси бу жараёнда фаолроқ қатнашади ва миграция шаҳар аҳолиси табиий ўсишига салмоқли ҳисса қўшади. 1990 йилларгача бўлган даврда Фарғона водийси шаҳарларидаги аҳолининг табиий миграцион ҳаракатида бу жараёни кузатиш мумкин.

Шу ўринда шунини алоҳида қайд этиш жоизки, шаҳар аҳолисининг таркибида туб аҳоли салмоғи қишлоққа нисбатан камроқ бўлган ва

¹⁹¹ Численность населения РУз, 1998. Стат. сборник. Т. 1998. С. 6-12.
¹⁹² Ўша жойда.

¹⁹³ Ўша жойда. С. 12-15.

¹⁹⁴ Ўша жойда.

шаҳарларда истиқомат қиладиган бошқа миллат вакиллари (асосан европаликларга мансуб) миграцияси юқорилиги билан ажралиб турган. Бундан ташқари, қишлоқ аҳолиси ҳисобига шаҳар аҳолисининг ўсиши ҳам кузатилган.

Миграциядаги бундай жараёнларни совет тузуми даврида ҳам кузатиш мумкин. Айниқса, 1970-1980 йилларнинг ўрталаригача бўлган даврда миграция жараёни республикада янги шаҳарлар бунёд этилиши, завод ва фабрикалар қурилиши ҳамда уларни малакали ишчи кадрлар билан таъминлаш мақсадида СССРнинг марказий районларидан «мутахассислар»ни кўпплаб кўчириб келтирилиши билан ифодаланди¹⁹⁵.

Марказнинг бундай сиёсати оқибатида республика аҳолисининг таркибида полиэтник хусусият борган сари кучайди. 1989 йил аҳоли рўйхатига кўра Ўзбекистонда 127 та миллат вакиллари истиқомат қилганлиги қайд этилди.¹⁹⁶

1980 йилларнинг ўрталаридан республикага келаётганлар сони кўпайиб, Ўзбекистондан ташқарига (асосан тарихий ватанларига) кўчиб кетаётганларнинг салмоғи орта бошлади. Бунга сабаб, республикада ижтимоий иқтисодий аҳволнинг ёмонлашгани, республиканинг айрим ҳудудларида миллатлараро муносабатларда шиддатли аҳвол юзага келгани бўлди.

Ўзбекистоннинг иқтисодий жиҳатдан ривожланган ҳудуди ҳисобланган Фарғона водийсида бу даврдаги миграцион жараёнлар республика кўрсаткичларидан катта фарқ қилмади. Лекин водий шлоятлари бўйича миграция жараёнида бир-биридан фарқли кўрсаткичларни кузатиш мумкин. Саноати ривожланган Фарғона шлоятда миграция водий бўйича энг юқори бўлди. Чунки бу ерда сони жиҳатидан водийга келганларнинг энг катта қисми (54 %дан ортиги) ва кетганларнинг асосий қисми шу вилоятда қайд этилди¹⁹⁷. Водий бўйича миграциянинг умумий ҳажмидан 60 % Фарғона шлоятга тўғри келди. Наманган вилоятига миграцион ҳаракат энг

¹⁹⁵ Ибнқонова Д. Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар (70-80 йиллар мисолида). Т. 1999. Б. 123.

¹⁹⁶ Ўша жойда. Б. 112.

¹⁹⁷ Аминқерова Н.М., Гольдфарб Б.Я., Эргашев А. Размещение населения Ферганской... С. 46.

кам кўрсаткичларга эга бўлди.¹⁹⁸ Бунга сабаб, Наманган вилояти шаҳарлари аҳолиси таркиби, Фарғона вилояти шаҳарларидан фарқли равишда асосан маҳаллий миллат вакилларидан иборат бўлганидир. Чунончи, марказдан келган миллат вакиллари Фарғона вилоятида Наманган вилоятига нисбатан 4,7 марта ортиқ эди.¹⁹⁹ Фарғона шаҳрининг биргина Қирғули тумани аҳолисининг 80 %и марказдан келган аҳолидан иборат бўлган. Умуман олганда, 1980-йилларнинг охирида Фарғона водийси шаҳарларида қўзғатилган миграция жараёнига республикада вужудга келган айна вақтда бутун мамлакатга хос бекорор вазият ҳам кўп жihatдан таъсир килди.

Мустанкилликнинг дастлабки йилларига келиб миграция жараёнида ўзгариш қўзғатилди. Расмий маълумотларга қараганда, бу даврда миграция асосан республикадан ташқарига йўналтирилгани билан ажралиб турди. Чунончи, 1991-1994 йилларда Ўзбекистонда аҳоли миграцияси (кетиш) 1995-1997 йилларга нисбатан икки баробар тез кечди.²⁰⁰ Масалан, миграцион ўсиш натижасида республикадан 1991 йилда 95,9 минг киши кўчиб кетган бўлса, 1994 йилда бу кўрсаткич энг юқори нуктасига етиб, 138,9 минг кишига тенг бўлди.²⁰¹ Бу йилларда аҳолининг миграция ҳисобидан умумий ўсиши 1991 йилдаги 16 %дан 1994 йилда 30 %га қисқарди.

Фарғона водийси бўйича миграцион ҳаракатларнинг энг юқори кўрсаткичлари бу даврда ҳам Фарғона вилояти ҳиссасига тўғри келди ва у водий миграциясининг ўртача 47 %ни ташкил қилди. Миграциядаги энг паст кўрсаткич Наманган вилоятига тўғри келиб, у ўртача 17,5 %га тенг бўлди.²⁰²

Бундан ташқари, миграцион ўсишда ҳам водий вилоятлари кўрсаткичлари турли хил характерга эга бўлди. Агар Фарғона вилоятида миграция сальдоси фақат салбий хусусиятга эга бўлиб, 1991-1994 йилларда вилоят аҳолисининг умумий ўсиши миграция ҳисобидан 30,3 минг кишига қисқарган бўлса, Андижон вилояти

¹⁹⁸ Ўша жойда.

¹⁹⁹ Бобонова Д. Ўзбекистонда иқтисодий-иқтисодий муносабатлар. Б. 128.

²⁰⁰ Доклад о человеческом развитии. Узбекистан 1998. Т. Центр экономических исследований. 1998. С. 52.

²⁰¹ Доклад о человеческом развитии. Узбекистан 1998. Т. Центр экономических исследований. 1998. С. 52.

²⁰² Ўша жойда. Б. 15.

Аҳолисининг умумий ўсиши миграция ҳисобидан атиги 0,4 минг кишини ташкил қилди.²⁰³

1991-1994 йилларда Фарғона водийси вилоятларидаги миграция таъсирини қуйидаги жадвалдан кўриш мумкин.

7-жадвал

Аҳоли миграцияси (киши ҳисобида)²⁰⁴

Вилоятлар	Шаҳар аҳолиси	
	Келганлар	Кетганлар
Андижон		
1991	10828	13181
1992	13444	19123
1993	7195	11195
1994	5373	9307
Наманган		
1991	9339	6347
1992	7658	7619
1993	5258	6906
1994	3803	7264
Фарғона		
1991	19422	23573
1992	15488	23996
1993	15805	19933
1994	12038	24849
Умумий	125651	174593
		-48942

Жадвалда кўрсатилганидек, водийда бўйича миграцион таъсирнинг асосий қисми, яъни келганларнинг 50 %и, кетганларнинг 41 %и ҳамда миграцион ўсишда салбий сальдосининг 60,2 %и Фарғона вилояти шаҳарлари ҳиссасига тўғри келган.

Ўзбекистонда, шу жумладан, Фарғона водийси шаҳарларида мушаккиллик арафасида ва унинг дастлабки йилларида ижтимоий ҳаётнинг юзага келишига фақат демографик ва миграция таъсирлари салбий таъсир қилиши билан бирга шу даврларда юз берган иқтисодий тушқунлик натижасида аҳоли даромадларининг

²⁰³ Ушар М. 11 ЖА. Статистика Давлат департаментининг «Жамлаштирувчи» бўлими берган маълумотнома. Б.

²⁰⁴ Ушар М. 11 ЖА. Статистика Давлат департаментининг «Жамлаштирувчи» бўлими берган маълумотнома. Б.

кискариб бориши ҳам жидий таъсир килди. Маълумотларга караганда, 1991-1995 йиллар мобайнида ҳар бир кишига тўғри келадиган аҳоли даромадлари ўрта ҳисобда деярли икки баробарга кискарди.²⁰⁵ Натижада Ўзбекистон аҳолисининг озик-овқат маҳсулотларини истеъмол қилиш имконияти ҳам СССРнинг марказий ҳудудларига нисбатан камайиб кетди. Масалан, Ўзбекистон бўйича аҳолининг гўшт маҳсулоти истеъмол қилишда умумиттифок даражасидан 2 баробар кам бўлган бўлса, водий шаҳарларида бу кўрсаткич умумиттифок даражасидан 6 баробар кам бўлган, кишлоқларда эса аҳвол бундан ҳам огир эди.²⁰⁶ Оқибатда шаҳар аҳолиси бошқа жойлардан даромади юқорирак бўлган иш қилиришга, кишлоқ аҳолиси эса, яқинроқ шаҳарларга иш қидириб келишга мажбур бўлди.

Бундай шароитда ишчи кучига талабдан кўра тақриф орта борди ва мигрантлар таркибининг деярли 70 %и меҳнатга лаёқатли ёшдаги кишилардан иборат бўлишига сабаб бўлди.²⁰⁷ Амалда аҳоли миграциясидаги ушбу хусусиятлар бандлик масаласидаги кескинликни биров бўлса-да пасайтириши керак эди. Лекин аҳолининг кўчиб кетиши асосан саноати ривожланган ҳудудларга тўғри келгани сабабли, шаҳарларда жойлашган йирик саноат корхоналарида малакали, етук мутахассисларга талабни қучайтириб юборди. Бу жараён эса, ўз навбатида, янги ишчи кучи ва мутахассисларни тайёрлашга бўлган эҳтиёжни қучайтирди ва иқтисодий имкониятлар чекланган даврда республикада кадрлар муаммосини келтириб чиқарди.

Ўтиш даврининг ўзига хос муаммо ва зиддиятларидан бири бандлик муаммоси эканини алоҳида таъкидлаш керак. Умуман олганда, ишсизлик бозор иқтисодиёти шароитида табиий жараён ҳисобланади. Лекин айнан Ўзбекистон шароитида, яъни собиқ Иттифок давридан мерос бўлиб қолган мажруҳ иқтисодиёт, муаммоларга тўла ижтимоий соҳа ва ўтқир демографик аҳвол ишсизлик масаласига жиддий эътибор билан қарашни, муаммонинг

²⁰⁵ Доклад о человеческом развитии... С. 61.

²⁰⁶ Алиакберова Н.М., Гольдфарб Б.Я., Эрташев А. Размещение населения Ферганской... С. 4.

²⁰⁷ Доклад о человеческом развитии... С. 52.

қисмини топишни талаб қилади. Чунки, айнан бир тизимдан иккинчи оғир тизимга ўтиш даврида ижтимоий муаммолар йиғиндиси асосан бандликда ўз аксини топиб, у давлат ва жамият келажагига хавф солувчи, барқарорликни издан чиқарувчи омилга айланиши мумкин.

Совет даврида ишсизлик факат капитализмга хос иллат деб қаралди. Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятлари, республикага хос демографик жараёнлар чуқур таҳлил қилинмади. Натижада, 1980-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб муаммо кўзга ташлана бошлади. Бир томондан, меҳнат ресурслари тизимининг ўсиши тезлашди. Иккинчи томондан, янги иш жойлари шакл қилиш деярли тўхтаб қолди.²⁰⁸ Аҳолининг иш билан бандлиги муаммоси муҳим ва ўтқир тус олди. Боз устига, 1980 йилларнинг охирига келиб демографик ҳолат янада оғирлашди.

Айрим маълумотларга караганда, республикада меҳнатга лойик бўлган 1 млн 680 минг киши халқ хўжалигига жалб қилинмади. Улардан 780 минг меҳнатга лойик бўлган аҳоли ортиқча ишчи кучи шифатида ишлаб чиқаришдан четда қолди.²⁰⁹ Аҳоли ўта зич жойлашган Фарғона водийсида ишсизлик масаласи янада ўтқир тус олди. Баъзи маълумотларга кўра, фақатгина Фарғона водийсининг умумиёна 1,5 миллион киши нормал иш билан таъминланмаган эди.²¹⁰ Мана шундай қийин шароитда марказ республикадаги ижтимоий-демографик аҳволни ҳисобга олманган ҳолда ташқаридан (масалан, РСФСРдан) 125 мингга яқин ишчи ва мутахассислар Ўзбекистонга олиб келинди.²¹¹

Шундай қилиб, аҳоли бандлигини таъминлашда, уларга иш жойларини етарли даражада ташкил қилишда демографик омилни ишчи-ишанд қилмаслик мустақиллик арафасида республикада меҳнат ресурсларининг ўсишига ва ишсизликнинг йилдан-йилга ортишига олиб келди. Меҳнат ресурсларини жойлаштиришдаги ишчилик, Ўзбекистон иқтисодиёти номуносиб, бир томонлама

²⁰⁸ Алиев А. Меҳнат бозори муаммо ва ечимлар // Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. 1999. № 8. Б. 8.

²⁰⁹ Раҳимов Р.И. Илмунная конференция на тему «Вопросы социального развития Узбекистана в процессе реформирования». // Общественные науки в Узбекистане. 1989. № 1. С. 52.

²¹⁰ Раҳимов Р.И. Д. Ўзбекистонда иқтисодий-иқтисодий муносабатлар... Б. 108.

²¹¹ Ушба У. Ўзбекистон миллий ишчи кадрлар тайёрлаш таърибасидан // Ўзбекистонда иқтисодий фаилар. 1997. № 1.4. б. 6.

ривожланганлиги, меҳнатга лаёқатли аҳолининг бир қисмининг ижтимоий ишлаб чиқаришдан четда қолишига объектив шарт-шароитлар аратди. Шу билан бирга, 1991-1995 йилларда мамлакатда юз берган иқтисодий танглик²¹² ва йиллар давомида ўрнатилган анъанавий алоқаларнинг узилиши оқибатида, шаҳарларда корхоналарнинг салмоқли қисми ёпилишига ёки фаолиятининг чекланишига олиқ келди. Оқибатда, айниқса водийда ишсизлик янада авж олди.

Айни вақтда, Ўзбекистонда 1990-1995 йилларда меҳнат ресурсларининг ўртача ўсиш суръатлари 2 %ни ташкил этди.²¹³ Бу даврда меҳнат ресурсларининг қарийб 50 %и аҳолининг 3/1 қисмининг яшайдиган шаҳарларга тўғри келар эди. Кишлоқдан шаҳарга миграцион оқимларнинг юқорилиги ва миграцияда қатнашаётган қишлоқ аҳолиси таркибида меҳнатга лаёқатли аҳолининг кўпчилиги (қарийб 80 %) ²¹⁴ ҳамда аҳоли сонининг ўсгани сари қишлоқ аҳоли пунктларига шаҳар мақомининг берилиши, шаҳарларда меҳнатга лаёқатли аҳолини иш билан таъминлаш муаммосини келтириб чиқарди. Фарғона водийсида кичик ва ўрта шаҳарларнинг кўпчилиги уларда шаҳарга хос бўлган инфраструктуранинг етарли даражада шаклланмагани, ишлаб чиқариш корхоналарининг камлиги, хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланмагани оқибатида, аввало ёшлар (айниқса, оилалилар) ишсиз қола бошлади. Демак, республика меҳнат ресурсларининг сони кўпчилиги, унинг тез суръатлар билан ўсиб келаётгани ва улар асосан шаҳарларда жойлашгани билан характерланади. Лекин меҳнатга лаёқатли аҳолини иш билан таъминлаш учун янги иш жойларини ташкил қилиш катта маблағни талаб қилади. Чунончи, мустақилликнинг ilk йилларида Ўзбекистоннинг молиявий-иқтисодий аҳоли анча мураккаб эди.

Шунга қарамасдан, айнан шу йиллардан ишсизлик давлат томонидан расмий тан олинди, ишсизлик мақоми берила бошланди. Улар рўйхатга олиниб, меҳнат биржалари орқали уларга иш кидирилди, агар иш топилмаса, уларга вақтинчалик нафақалар белгиланди. Лекин муаммо шундаки, Фарғона водийсида, унинг

²¹² Доклад о человеческом развитии... С. 52.

²¹³ Ўзбекистон республикаси иқтисодиёти. Т., 1998. Б. 164.

²¹⁴ Максимова Л. П. Демографические проблемы занятости в Узбекской ССР. Т., Узбекистан, 1989. С. 22.

шаҳарларида расмий рўйхатга олинган ва рўйхатга олинмаган ишсизлар (норасмий ишсизлик) сонига катта фарқ мавжуд бўлган. Шунинг учун Фарғона водийси шаҳарларида ишсизлик даражаси бўйича аниқ маълумот бериш қийин. Шу билан бирга, таъкидлаш жоизки, дунёнинг ҳеч бир мамлакатида ишсизликни тўла-тўқис асқ етирувчи аниқ статистик маълумот йўқ.²¹⁵

Фарғона водийси ҳудудида, умуман, республикада ишсизлар сонининг ошиб бориши ҳақида қисман бўлса ҳам тасаввурга эга бўлиш учун, мустақилликнинг дастлабки йилларида корхона ва таъкилотларда ишчи, хизматчиларнинг сони қисқариб бориши ҳақида маълумотни қуйидаги жадвалдан кўришимиз мумкин.

8-жадвал

Ишчи ва хизматчиларнинг йиллик ўртача сони (минг киши)²¹⁶

	1991 й.	1992 й.	1993 й.	1991-1993 йиллар ўртасидаги тофовут
Республика бўйича	5343,5	5249,0	4903,3	-440,2
Вилоятлар:				
Андижон	399,9	389,9	381,4	-18,5
Наманган	344,6	340,7	313,9	-30,7
Фарғона	545,3	543,8	495,0	-50,3
Вилоятлар бўйича умумий кўрсаткич	1289,8	1274,4	1190,3	-99,5

Юқоридаги жадвалдан республикада ва Фарғона водийси вилоятларида ишлаётган ишчи ва хизматчиларнинг йиллик ўртача сони йилдан-йилга қисқариб бораётганини кузатиш мумкин. Ишчи ва хизматчилар сонининг қисқариши 1992 йилдан бошланган бўлиб, моддий бўйича қисқарган 84,1 минг киши айнан 1992-93 йилларга тўғри келган. Бу йилларда ишчи-хизматчилар сонининг қисқариши Фўнчча республика кўрсаткичи юқори бўлса ҳам, лекин водий кўрсаткичидан пастроқ ва 78,5 %ни ташкил қилганини кўриш

²¹⁵ Ўшнинг тефрий мародонаселения / Под. ред. Д. И. Валентова. - М.: Высшая школа, 1986. С. 104.

²¹⁶ 1991 йили У-р халқ ҳўжалити. Б. 46.

мумкин. Умуман олганда, юкорида кайд этилган ҳолат, биринчи навбатда, ишсизлар сафининг ортиб боришидан далолат берган.

Рўйхатга олинган ишсизлик даражаси расмий маълумотларга кўра, бу даврда энг паст бўлган ва 1992 йилда 0,2 %, 1993 йилда 0,3 %га тенг бўлди,²¹⁷ 1994 йилдан бошлаб хозирги кунгача 0,4-0,5 %дан²¹⁸ ортмади. Аммо бу рақамлар асосан ишсиз қолиб, меҳнат биржаларига мурожаат қилганлар сонидан келиб чиқиб ташкил қилинган. Агар мустақиллик арафасида меҳнатга лаёқатли аҳолининг иш билан бандлиги кўрсаткичларини ва тадқиқотимизда бу даврда ишсизлик масаласида келтирилган баъзи рақамларни эътиборга оладиган бўлсак, ишсизлик даражаси ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Халқаро методология асосида ҳисобланадиган бўлса, 1990 йиллар ўрталарида Ўзбекистонда ишсизлик даражаси ўртача 10 %²¹⁹ атрофидалиги кайд этилган. Аҳоли зич жойлашган, ўзига хос хусусиятларга эга бўлган Фарғона водийсида, шунингдек, унинг шаҳарларида бу кўрсаткич янада юқорироқ бўлиши табиийдир. Чунки ўтиш даврининг дастлабки йилларида совет тузумидан мерос бўлиб қолган бандлик тизимининг такомиллашмагани, меҳнат ресурсларининг халқ хўжалиги тармоқлари бўйича номуносиб тақсимлангани, бандлик муаммосининг жиддий тус олишига олиб келди. Масалан, ривожланган давлатларда меҳнатга лаёқатли аҳолининг 50-60 %и хизмат кўрсатиш соҳаларида ишлагани кайд этилган, Ўзбекистонда эса 1990 йиллар бошида бу кўрсаткич 9 %дан²²⁰ ошмаган.

Бирок шунини айтиш керакки, ишсизлик даражаси иқтисодий жиҳатдан ривожланган давлатларда ҳам 5-10 % ташкил қилмоқда. Масалан, 1990-йиллар ўрталарида Европа Иттифоқида аъзо давлатлар орасида энг юқори кўрсаткич (Испанияда) 22,2 %ни ташкил қилди.²²¹

Иқтисодий адабиётларда, ишсизлик – ихтиёрӣ, таркибий ва даврий ишсизлик шаклларида иборат бўлиши кайд этилган.

²¹⁷ Доклад о человеческом развитии... С. 95.

²¹⁸ Ўша жойда С. 35.

²¹⁹ Ўша жойда С. 55.

²²⁰ Соликов А. Меҳнат бозори: муаммо ва ечимлар / Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. 1999, № 8, Б. 9-10.

²²¹ Ўша жойда

Албатта, фанда ишсизлик зиддиятли ҳодиса сифатида эътироф этилади. Аммо шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ҳар қандай ишсизлик ҳам иқтисодий ривожланишга салбий таъсир қилмайди. Хусусан, агар ишсизлик меҳнатга лаёқатли аҳолининг 6-7%ни ташкил этиб, асосан ихтиёрӣ ва таркибий ишсизлик кенг тарқалган бўлса, иқтисодий самарали ривожланиш хусусиятларини йўқотмайди. Ва бу ишсизлик табиий ишсизлик деб аталади.

Бу ҳолат аксар ҳолларда иқтисодий жиҳатдан ривожланган давлатларда кузатилади. Сабаби, Фарғ давлатларининг аксариятида аҳоли бандлик тизими шаклланган, ишсизларга яшаш учун етадиган инфоақалар белгиланган ва х.к. Ёш Ўзбекистон давлатида эса бу тизим инди шаклланиш жараёнида турган бўлиб, унга эътиборсизлик билан қаралганда, жиддий муаммо келиб чиқишига сабаб бўлар эди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида республикада, шу жумладан, Фарғона водийсида келиб чиқиб сабаблари жиҳатидан ишсизликни қуйидаги туркумларга ажратиш мумкин:

- ишлаб чиқаришнинг қисқариши, корхоналарнинг ёпилиши ёки иқтисослигининг ўзгариши натижасида иш жойларини йўқотган шахслар;

- ўз ихтиёрӣ билан иш жойидан бўшаб муайян вақт давомида ўнчарига боғлиқ бўлмаган ҳолда янги иш жойини тополмаган шахслар;

- ишчи кучи бозорига биринчи бор кириб келадиган шахслар – ёшлар, ўқув муассасаларини битирганлар, ишламаган аёллар ва бошқалар;

- узоқ муддатли танаффусдан сўнг ишчи кучи бозорига қайтиб келган шахслар (асосан, бир неча йил бола тарбияси билан машғул бўлган аёллар, озодликдан маҳрум этилганларнинг қамок муддати тугиб озодликка чиққан қисми).

Юқорида қайд этилган ҳолатларни комплекс баҳолаганда Ўзбекистонда 1980 йиллар охири ва 1990 йиллар бошларида ишсизликнинг хавфли тури – даврий шакли ҳукм сурганидан далолат берилди.

кискариб бориши ҳам жиддий таъсир килди. Маълумотларга караганда, 1991-1995 йиллар мобайнида хар бир кишига тўғри келадиган аҳоли даромадлари ўрта ҳисобда деярли икки баробарга кискарди²⁰⁵. Натижада Ўзбекистон аҳолисининг озик-овқат маҳсулотларини истеъмол қилиш имконияти ҳам СССРнинг марказий ҳудудларига нисбатан камайиб кетди. Масалан, Ўзбекистон бўйича аҳолининг гўшт маҳсулоти истеъмол қилишда умумиттифок даражасидан 2 баробар кам бўлган бўлса, водий шаҳарларида бу кўрсаткич умумиттифок даражасидан 6 баробар кам бўлган, қишлоқларда эса аҳвол бундан ҳам огир эди.²⁰⁶ Оқибатда шаҳар аҳолиси бошқа жойлардан даромади юқорирак бўлган иш қидиришга, қишлоқ аҳолиси эса, яқинроқ шаҳарларга иш қидириб келишга мажбур бўлди.

Бундай шароитда ишчи кучига талабдан кўра таклиф орта борди ва мигрантлар таркибининг деярли 70 %и меҳнатга лаёқатли ёшдаги кишилардан иборат бўлишига сабаб бўлди.²⁰⁷ Амалда аҳоли миграциясидаги ушбу хусусиятлар бандлик масаласидаги кескинликни бироз бўлса-да пасайтириши керак эди. Лекин аҳолининг кўчиб кетиши асосан саноати ривожланган ҳудудларга тўғри келгани сабабли, шаҳарларда жойлашган йирик саноат корхоналарида малакали, етук мутахассисларга талабни кучайтириб юборди. Бу жараён эса, ўз навбатида, янги ишчи кучи ва мутахассисларни тайёрлашга бўлган эҳтиёжни кучайтирди ва иқтисодий имкониятлар чекланган даврда республикада кадрлар муаммосини келтириб чиқарди.

Ўтиш даврининг ўзига хос муаммо ва зиддиятларидан бири бандлик муаммоси эканини алоҳида таъкидлаш керак. Умуман олганда, ишсизлик бозор иқтисодиёти шароитида табиий жараён ҳисобланади. Лекин айнан Ўзбекистон шароитида, яъни собик Иттифок давридан мерос бўлиб қолган мажруҳ иқтисодиёт, муаммоларга тўла ижтимоий соҳа ва ўтқир демографик аҳвол ишсизлик масаласига жиддий эътибор билан қарашни, муаммонинг

²⁰⁵ Доклад о человеческом развитии... С. 61.

²⁰⁶ Алякберова Н.М., Гольдфарб Б.Я., Эрташев А. Размещение населения Ферганской...

²⁰⁷ Доклад о человеческом развитии... С. 52.

ишсини топишни талаб қилади. Чунки, айнан бир тизимдан иккинчи оғир тизимга ўтиш даврида ижтимоий муаммолар йиғинди си асосан бандликда ўз аксини топиб, у давлат ва жамият келажакига хавф солиши, барқарорликни издан чиқарувчи омилга айланиши мумкин.

Совет даврида ишсизлик фақат капитализмга хос иллат деб қаралди. Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш хусусиятлари, республикага хос демографик жараёнлар чуқур таҳлил қилинмади. Натижада, 1980-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб муаммо кўзга ташлана бошлади. Бир томондан, меҳнат ресурслари сонининг ўсиши тезлашди. Иккинчи томондан, янги иш жойлари

ишқил қилиш деярли тўхтаб қолди²⁰⁸. Аҳолининг иш билан бандлиги муаммоси муҳим ва ўтқир тус олди. Боз устига, 1980 йилларнинг охирига келиб демографик ҳолат янада оғирлашди.

Айрим маълумотларга караганда, республикада меҳнатга лойик бўлган 1 млн 680 минг киши халқ хўжалигига жалб қилинмади. Улардан 780 минг меҳнатга лойик бўлган аҳоли ортиқча ишчи кучи сифатида ишлаб чиқаришдан четда қолди²⁰⁹. Аҳоли ўта зич жойлашган Фарғона vodiysida ишсизлик масаласи янада ўтқир тус олди. Баъзи маълумотларга кўра, факатгина Фарғона vodiysining ўзидагина 1,5 миллион киши шароитда марказ республикадаги эди²¹⁰. Мана шундай аҳволни ҳисобга олмаган ҳолда ташқаридан ижтимоий-демографик 125 мингга яқин ишчи ва мутахассислар (асосан, РСФСРдан) Ўзбекистонга олиб келинди²¹¹.

Шундай қилиб, аҳоли бандлигини таъминлашда, уларга иш жойларини етарли даражада ташқил қилишда демографик омилни назар-писанд қилмас-лик мустақиллик арафасида республикада меҳнат ресурсларининг ўсишига ва ишсизликнинг йилдан-йилга ортишига олиб келди. Меҳнат ресурсларини жойлаштиришдаги иқтисодиёти номутоаносиб, бир томонлама хатолар, Ўзбекистон

²⁰⁸ Соликов А. Меҳнат бозори муаммолари... Маммо ва ечимлар // Ўзбекистон иқтисодий ахборотида 1999 № 8 Б. 8.

²⁰⁹ Рабич Р.Г. Научная конференция... из жизни на тему «Вопросы социального развития Узбекистана в процессе перестройки» // Общественные науки в Узбекистане. 1989 № 1. С. 52.

²¹⁰ Бобожонова Д. Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар... Б. 108.

²¹¹ Ўшда: Ўзбекистон миний ишчи кучи кадрлар тайёрлаш тажрибасидан // Ўзбекистонда ижтимоий фаилар. 1997 № 3-4. Б. 36.

ривожланганлиги, меҳнатга лаёқатли аҳолининг бир қисмини ижтимоий ишлаб чиқаришдан четда қолишига объектив шарт-шароит яратди. Шу билан бирга, 1991-1995 йилларда мамлакатда юз берган иқтисодий танглик²¹² ва йиллар давомида ўрнатилган анъанавий алоқаларнинг узилиши оқибатида, шаҳарларда корхоналарнинг салмоқли қисми ёпилишига ёки фаолиятнинг чекланишига олиб келди. Оқибатда, айниқса водийда ишсизлик янада авж олди.

Айни вақтда, Ўзбекистонда 1990-1995 йилларда меҳнат ресурсларининг ўртача ўсиш суръатлари 2 %ни ташкил этди²¹³. Бу даврда меҳнат ресурсларининг қарийб 50 %и аҳолининг 3/1 қисми яшайдиган шаҳарларга тўғри келар эди. Қишлоқдан шаҳарга миграцион оқимларнинг юқорилиги ва миграцияда қатнашаётган қишлоқ аҳолиси таркибида меҳнатга лаёқатли аҳолининг кўпчилиги (қарийб 80 %) ²¹⁴ ҳамда аҳоли сонининг ўсгани сари қишлоқ аҳоли пунктларига шаҳар макомининг берилиши, шаҳарларда меҳнатга лаёқатли аҳолини иш билан таъминлаш муаммосини келтириб чиқарди. Фарғона водийсида кичик ва ўрта шаҳарларнинг кўпчилиги, уларда шаҳарга хос бўлган инфраструктуранинг старли даражада шаклланмагани, ишлаб чиқариш корхоналарининг камлиги, хизмат кўрсатиш соҳасининг ривожланмагани оқибатида, аввало ёшлар (айниқса, оилалилар) ишсиз қола бошлади. Демак, республика меҳнат ресурсларининг сони кўпчилиги, унинг тез суръатлар билан ўсиб келаётгани ва улар асосан шаҳарларда жойлашгани билан характерланади. Лекин меҳнатга лаёқатли аҳолини иш билан таъминлаш учун янги иш жойларини ташкил қилиш катта маблағни талаб қилади. Чунончи, мустақилликнинг илк йилларида Ўзбекистоннинг молиявий-иқтисодий аҳволи анча мураккаб эди.

Шунга қарамадан, айнан шу йиллардан ишсизлик давлат томонидан расмий тан олинди, ишсизлик мақоми берилди бошланди. Улар рўйхатга олиниб, меҳнат биржалари орқали уларга иш қидирилди, агар иш топилмаса, уларга вақтинчалик нафақалар белгиланди. Лекин муаммо шундаки, Фарғона водийсида, унинг

²¹² Доклад о человеческом развитии. С. 52.

²¹³ Ўзбекистон республикаси иқтисодиёти. Т. 1998. Б. 164.

²¹⁴ Максимова Л.П. Демографические проблемы занятости в Узбекской ССР. Т. Узбекистан, 1989. С. 22.

шаҳарларида расмий рўйхатга олинган ва рўйхатга олинмаган ишсизлар (норасмий ишсизлик) сонига катта фарқ мавжуд бўлган. Шунинг учун Фарғона водийси шаҳарларида ишсизлик даражаси бўйича аниқ маълумот бериш қийин. Шу билан бирга, таъкидлаш жоизки, дунёнинг ҳеч бир мамлакатда ишсизликни тўла-тўқис асқлтирувчи аниқ статистик маълумот йўқ²¹⁵.

Фарғона водийси ҳудудида, умуман, республикада ишсизлар сонининг ошиб бориши ҳақида қисман бўлса ҳам тасаввурга эга бўлиш учун, мустақилликнинг дастлабки йилларида корхона ва ташкилотларда ишчи, хизматчиларнинг сони қисқариб бориши ҳақида маълумотни қуйидаги жадвалдан кўришимиз мумкин.

8-жадвал

Ишчи ва хизматчиларнинг йиллик ўртача сони (минг киши)²¹⁶

	1991 й.	1992 й.	1993 й.	1991-1993 йиллар ўртасидаги тофовут
Республика бўйича	5343,5	5249,0	4903,3	-440,2
Вилоятлар:				
Андижон	399,9	389,9	381,4	-18,5
Наманган	344,6	340,7	313,9	-30,7
Фарғона	545,3	543,8	495,0	-50,3
Вилоятлар бўйича умумий кўрсаткич	1289,8	1274,4	1190,3	-99,5

Юқоридаги жадвалдан республикада ва Фарғона водийси вилоятларида ишлаётган ишчи ва хизматчиларнинг йиллик ўртача сони йилдан-йилга қисқариб бораётганини кузатиш мумкин. Ишчи ва хизматчилар сонининг қисқариши 1992 йилдан бошланган бўлиб, водий бўйича қисқарган 84,1 минг киши айнан 1992-93 йилларга тўғри келган. Бу йилларда ишчи-хизматчилар сонининг қисқариши бўйича республика кўрсаткичи юқори бўлса ҳам, лекин водий кўрсаткичидан пастроқ ва 78,5 %ни ташкил қилганини кўриш

²¹⁵ Основы теории народонаселения / Под ред. Д.И. Валентова. - М.: Высшая школа, 1986. С. 104.

²¹⁶ 1993 йилда ЎзР халқ ҳужайити. Б. 46.

мумкин. Умуман олганда, юқорида кайд этилган ҳолат, биринчи навбатда, ишсизлар сафининг ортиб боришидан далолат берган.

Рўйхатга олинган ишсизлик даражаси расмий маълумотларга кўра, бу даврда энг паст бўлган ва 1992 йилда 0,2 %, 1993 йилда 0,3 %га тенг бўлди,²¹⁷ 1994 йилдан бошлаб ҳозирги кунгача 0,4-0,5 %дан²¹⁸ ортмади. Аммо бу рақамлар асосан ишсиз қолиб, меҳнат биржаларига мурожаат қилганлар сонидан келиб чиқиб ташкил қилинган. Агар мустақиллик арафасида меҳнатга лаёқатли аҳолининг иш билан бандлиги кўрсаткичларини ва тадқиқотимизда бу даврда ишсизлик масаласида келтирилган баъзи рақамларни эътиборга оладиган бўлсак, ишсизлик даражаси ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Халқаро методология асосида ҳисобланадиган бўлса, 1990 йиллар ўрталарида Ўзбекистонда ишсизлик даражаси ўртача 10 %²¹⁹ атрофидалиги кайд этилган. Аҳоли зич жойлашган, ўзига хос хусусиятларга эга бўлган Фарғона vodiysida, шунингдек, унинг шаҳарларида бу кўрсаткич янада юқорироқ бўлиши табиийдир. Чунки ўтиш даврининг дастлабки йилларида совет тузумидан мерос бўлиб қолган бандлик тизимининг такомиллашмагани, меҳнат ресурсларининг халқ хўжалиги тармоқлари бўйича номутоаносиб тақсимлангани, бандлик муаммосининг жиддий тус олишига олиб келди. Масалан, ривожланган давлатларда меҳнатга лаёқатли аҳолининг 50-60 %и хизмат кўрсатиш соҳаларида ишлагани кайд этилган, Ўзбекистонда эса 1990 йиллар бошида бу кўрсаткич 9 %дан ошмаган²²⁰.

Бирок шунини айтиш керакки, ишсизлик даражаси иқтисодий жиҳатдан ривожланган давлатларда ҳам 5-10 % ташкил қилмоқда. Масалан, 1990-йиллар ўрталарида Европа Иттифоқида аъзо давлатлар орасида энг юқори кўрсаткич (Испанияда) 22,2 %ни ташкил қилди.²²¹

Иқтисодий адабиётларда, ишсизлик – иштиёрий, таркибий ва даврий ишсизлик шаклларида иборат бўлиши кайд этилган.

²¹⁷ Доклад о человеческом развитии. С. 95.

²¹⁸ Ўша жойда С. 35.

²¹⁹ Ўша жойда С. 55.

²²⁰ Содиков А. Меҳнат бозори: муаммо ва ечимлар // Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. 1999, № 8. Б. 9-10.

²²¹ Ўша жойда

Албатта, фанда ишсизлик зиддиятли ҳодиса сифатида эътироф этилади. Аммо шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ҳар қандай ишсизлик ҳам иқтисодий ривожланишга салбий таъсир қилмайди. Хусусан, агар ишсизлик меҳнатга лаёқатли аҳолининг 6-7%ни ташкил этиб, асосан иштиёрий ва таркибий ишсизлик кенг тарқалган бўлса, иқтисодиёт самарали ривожланиш хусусиятларини йўқотмайди. Ва бу ишсизлик табиий ишсизлик деб аталади.

Бу ҳолат аксар ҳолларда иқтисодий жиҳатдан ривожланган давлатларда кузатилади. Сабаби, Фарғона давлатларининг аксариятида аҳоли бандлик тизими шаклланган, ишсизларга яшаш учун етадиган нафақалар белгиланган ва ҳ.к. Ёш Ўзбекистон давлатида эса бу тизим энди шаклланиш жараёнида турган бўлиб, унга эътиборсизлик билан қараганда, жиддий муаммо келиб чиқишига сабаб бўлар эди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида республикада, шу жумладан, Фарғона vodiysida келиб чиқиб сабаблари жиҳатдан ишсизликни қуйидаги туркумларга ажратиш мумкин:

- ишлаб чиқаришнинг қисқариши, корхоналарнинг ёпилиши ёки иштисослигининг ўзгариши натижасида иш жойларини йўқотган шахслар;

- ўз иштиёри билан иш жойидан бўшаб муайян вақт давомида ўзларига боғлиқ бўлмаган ҳолда янги иш жойини тополмаган шахслар;

- иштиёрий кучи бозорига биринчи бор кириб келадиган шахслар – ёшлар, ўқув муассасаларини битирганлар, ишламаган аёллар ва бошқалар;

- узок муддатли танаффусдан сўнг иштиёрий кучи бозорига қайтиб келган шахслар (асосан, бир неча йил бола тарбияси билан машғул бўлган аёллар, озодликдан маҳрум этилганларнинг қамок муддати тугаб озодликка чиққан қисми).

Юқорида кайд этилган ҳолатларни комплекс баҳолаганда Ўзбекистонда 1980 йиллар охири ва 1990 йиллар бошларида ишсизликнинг хавфли тури – даврий шакли ҳукм сурганидан далолат беради.

Меҳнат ресурслари каторидан чиққан ишсизларнинг ижтимоий таркиби ҳам турлича. 1993 йилнинг биринчи ярмида Ўзбекистон Давлат статистика қўмитаси рўйхатидан ўтган ва ишсиз макomini олган 15123 киши таркибида 47,1 %ни ўрта маълумотлилар ташкил қилади. Бандлик муаммосининг салбий томони шундаки, бу даврда ишсизларнинг 52,8 %ни 30 ёшгача бўлган ёшлар ташкил қилган²²². Меҳнат ресурсларининг банд бўлмаган қисмида ёшларнинг қўллиги, биринчи навбатда, демографик жараёнларнинг бориши билан бевосита боғлиқ бўлса, иккинчидан, иқтисодиётда юзага келган қийинчиликлар натижасида халқ хўжалиги тармоқларига кириб келаётган янги ишчи кучига талабнинг камлигидан ва халқ хўжалигининг ишчи кучини ўзига жалб қилиш қуввати сусайганидан далолат беради. Бундай шароитда ишсизликнинг келиб чиқиши, унинг ўсиб бориши учун салбий омиллар юзага келиши мумкин.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, ишсизликнинг ўсиши жамият тараққиётига халф солувчи, барқарорликни издан чиқарувчи омилга айланиши мумкин экан. Жумладан, ишсизликнинг 1 %га ўсиши камокларда сақланаётган жиноятчилар сонининг 1 %га ўсишига олиб келиши, шунингдек, ўз жонига суиқасд қилиш – 4,1 %га, бировнинг жонига суиқасд қилиш – 5,7 %га ва жиноятчиликнинг – 4 %га ортишига олиб келиши мумкин экан²²³.

Экспертларнинг ишсизликни ўсиши кримноген вазиятга салбий таъсири ҳақидаги таҳминини мустақилликнинг илк йилларида водий шаҳарларида кечган жараёнлар тасдиқлади. Масалан, 1992 йилнинг дастлабки 3 ойида 1991 йилнинг шу даврига нисбатан Андижон шаҳрида жиноятчилик 30 %га, айниқса оғир жиноятлар ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 64 %га ўсгани кайд этилди.²²⁴ Ўтиш даврининг дастлабки йилларида жиноятчилик соҳасидаги бундай аҳволни нафакат Фарғона водийси шаҳарлари, балки республика бўйича ҳам кузатиш мумкин эди.

Совет даврининг охириги йилларида аҳолининг кўпайиши, саноат корхоналарининг қурилиши ва бир неча кишлоқларнинг бир-бирига

кўчиб шаҳар макomini берилиши натижасида ташкил қилинган шаҳарлар сони ортди. Аммо уларнинг аксариятида шаҳарга хос бўлган инфратузилма яратилмади. Канализация, марказлаштирилган сув тармоқлари билан таъминлаш ва газлаштириш масалаларига жиддий эътибор берилмади. Натижада, шаҳар хўжалигига хос параметрлар жиҳатидан водий шаҳарлари нафакат собик Иттифок кўрсаткичидан, балки республика кўрсаткичидан ҳам анча ортда қолган эди. Масалан, 1991 йилда СССР бўйича шаҳарларнинг 93 %и сув тармоқлари билан, 91 %и марказлаштирилган иситиш тармоқлари билан, 90 %и канализация билан, 77 %и газ билан таъминланган эди²²⁵. Ўзбекистон бўйича шаҳарларнинг 48,5 %и канализация, 56,2 %и марказий иссиқлик таъминоти билан,²²⁶ шунингдек, шаҳарлар уй-жой фондларининг фақат 64,5 %и сув билан ва 76 %и газ билан²²⁷ жиҳозланган эди, холос.

Фарғона водийси шаҳарларида бу кўрсаткичлар янада аянчли ахволда эди. Масалан, марказлаштирилган сув тармоқлари билан таъминланиш даражаси водий бўйича ўртача 44,8 %га тенг бўлган, шундан тегишли равишда Андижон вилояти шаҳарларида – 33,4 %га, Наманган вилояти шаҳарларида – 36,1 %га, Фарғона вилояти шаҳарларида – 64,9 %га тенг бўлган. Газлаштириш соҳасида ҳам водий шаҳарлари республика шаҳарларининг умумий кўрсаткичидан 10 %га кам бўлган, яъни 66,6 %ни ташкил қилган. Бу нисбат Андижон вилояти шаҳарларида – 64,3 %, Наманганда – 58 % ва Фарғонада – 77,6 %га тенг бўлган.²²⁸ Водий бўйича фақат Фарғона вилояти шаҳарлари юқоридаги хўжалик соҳалари билан таъминланишида республикамикимиз кўрсаткичидан катта фарқ қилмаган. Умуман, мустақилликнинг дастлабки йилларида водий шаҳарларида сув ва газ таъминотида ижобий натижаларга эришилмаган. Марказлаштирилган сув тармоқлари билан таъминланиш даражаси

²²⁵ Гурьев В. И. Основы социальной статистики: методы, система показателей, анализ. М., 1991. С. 142.

²²⁶ ЎзР МСВ ЖА. Статистика Давлат департаментининг «Жамлаштирувчи бўлими» берган маълумотнома Б. 10.

²²⁷ ЎзР МСВ ЖА. Статистика Давлат департаменти томонидан 13.05.1998 й. берган №14-06-02-117 маълумотномасидан Б. 1.

²²⁸ Ўшш жойла.

1993 йилда водий бўйича умумий кўрсаткич — 44,2 %га ва газлаштиришда эса — 67,6 %га тенг бўлган.²²⁹

Бундан ташқари, водий шаҳарларининг канализация ва иссиқлик билан таъминланиши ҳам республика кўрсаткичларидан анча паст бўлган. Масалан, 1991 йилда Фарғона водийси шаҳарлари квартираларининг канализация билан таъминланиш даражаси ўртача — 31,2 %ни, иссиқлик билан таъминланиши — 35 %ни ташкил қилган бўлса, тегишли равишда бу кўрсаткич Андижон вилояти шаҳарларида — 24,7 % ва 22,9 %, Наманганда — 24,6 % ва 29,8 %, Фарғонада эса — 44,2 % ва 52,2 %га тенг бўлган.²³⁰

1993 йилга келиб водий шаҳарларининг канализация ва марказлаштирилган иссиқлик таъминоти билан таъминланиш даражасида бироз бўлса ҳам ўзгариш кузатилса-да, лекин 1991 йил кўрсаткичидан катта фарқ қилмайди ва тегишли равишда водий шаҳарлари бўйича умумий ўртача кўрсаткичлар 34,8 %, 37,7 %ни ташкил қилди.

Шаҳар ва шаҳарликлар учун доимо муаммо бўлган, улар ҳаёт даражаси ва моддий аҳолини акс эттирадиган масала уй-жой билан таъминланиш муаммосидир. Бинобарин, Ўзбекистон аҳолисининг ярмидан кўпроғини ёшлар ташкил қилиши ва республикада аҳолисининг ёши ўртача 23,9 га²³¹ тенг бўлиши ҳамда аҳолининг тез суръатлар билан ўсишини эътиборга олсак, бу масала янада жиддий тус олади. Чунки бу муҳим хусусият, биринчидан, янги ёш оилаларнинг вужудга келишини тезлаштиради, иккинчидан, бу ёш оилаларни уй-жой билан таъминлаш муаммосини ечишда қийинчилик туғдиради. Натижада, шаҳарлардаги хонадонларда бир нечта оилалар истиқомат қилишга мажбур бўладилар. Бу эса, ўз навбатида, ҳар бир кишига тўғри келадиган уй-жой фонддини кискарттиради. Масалан, 1991 йилда Ўзбекистон Республикаси бўйича уй-жой билан ўртача таъминланиш даражаси ҳар бир кишига 12,8 м²га тўғри келган бўлса, водий вилояти шаҳарларида бу кўрсаткич: Андижонда 10,3 квадрат метрни, Наманганда 8,3 квадрат метрни ва

Фарғонада 13,6 квадрат метрни ташкил қилган.²³² Давлатнинг иқтисодий имкониятлари кискарган мустақилликнинг дастлабки 2 йили давомида ҳар бир кишининг уй-жой билан таъминланиш даражасида республикада бўйича +0,8 квадрат метрга ўзгариш кузатилган бўлса, Андижон вилояти шаҳарларида -0,2 квадрат метрга, Фарғонада -0,1 квадрат метрга ва фақат Наманган вилояти шаҳарларида +1,3 квадрат метрга ўзгариш кузатилган. Ваҳоланки, бу даврда Хоразм вилояти шаҳарларида ҳар бир кишига 22,9 квадрат метр уй-жой фонди тўғри келган.²³³

Шунингдек, республика, унинг айрим вилоятлари ва водий регионидagi шаҳарлар ўртасида уй-жой фонди таркиби жиҳатидан ҳам жиддий тафовутлар мавжуд. Масалан, республикада бўйича шаҳар аҳолисининг 18,5 %и бир хонада, 32,3 %и икки хонада ва 49,2 %и уч ва ундан ортиқ хонада уйларда истиқомат қилса, водий вилоят шаҳарлари бўйича қуйидаги кўрсаткичларни кўришимиз мумкин: Андижон вилояти шаҳарларида, тегишли равишда 38,2 %, 36,8 %, ва 25 %, Наманганда — 65,1 %, 17,8 % ва 17,1 %, Фарғонада — 22,4 %, 36,6 % ва 41 % ташкил қилган.²³⁴

Бу рақамлар шундан далolat берадики, Фарғона водийси шаҳарларининг уй-жой фонди таркибида бир ва икки хонада уйлар асосий ўрин эгаллайди, улар уй-жой фонднинг 72,3 %ни ташкил қилади. Республика бўйича эса бу кўрсаткич қарийб 51 %га тенг. Айниқса, Наманган вилояти шаҳарлари уй-жой фонди таркибида бир хонада уйлар асосий ўрин эгаллайди ва 65,1 %ни ташкил қилади. Ваҳоланки, республикада шунинг айрим ҳудудларида, хусусан, Бухоро, Қашқадарё ва Хоразм вилояти шаҳарлари уй-жой фондларида уч ва ундан ортиқ хонага эга бўлган квартиралар асосий ўрин эгаллайди ва тегишли равишда 68,5 %, 70,9 % ва 70 %ни ташкил қилади.²³⁵

Хуллас, юқорида кўрсатиб ўтилган ҳудудлар ўртасидаги хусусиятлар ва тафовутлар, ижтимоий соҳада йўл қўйилган жиддий

²²⁹ 1993 йилда ЎзР халқ ҳўжалиги... Б. 174.

²³⁰ 1993 йилда ЎзР халқ ҳўжалиги... Б. 175.

²³¹ Жилишнинг фонд Республикаси Ўзбекистон. 1996. Стат. сборник. Т. 1998. С. 26.

²³² Ушга жойда.

камчиликлар мустабид тузум даврида шаклланган ва ўтиш даврининг таъсирида 1990-йилларда янада зиддиятли тус олган.

Мустабид тузум ўзининг ҳукмронлик қилган даврида мамлакат миқёсида нуксонларга тўла, бир томонлама, бузилган иқтисодий-ижтимоий механизм шаклланишига олиб келди. Натижада, аҳоли жон бошига истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқаришда ва товар-пул мунособатларини йўлга қўйишда жиддий хатоларга йўл қўйилди. Баланс ҳисоб-китобларга кўра, 1989 йилда аҳолининг пул жамғармалари ўсиш суръати маҳсулотлар сотиб олиш ва хизмат учун тўлов харажатларидан 1,4 маротаба кўп бўлган.²³⁶ Ваҳоланки, давлат нархларни тартибга солиш тизгинини ўз кўлида ушлаб туришга уринса ҳам, вужудга келган етишмовчилик (дефицит) натижасида инфляция жараёни кучая борди. Масалан, 1991 йил апрел ойидаги нарх-наволар 1990 йил шу даврдаги нархлардан ўртача 1,95 марта юқори бўлгани кузатилди.²³⁷

Ўзбекистон Республикасида хом ашёга йўналтирилган бир ёклама, мажрух иқтисодиёт шаклланиши натижасида унинг таркибида тайёр маҳсулотнинг улуши камлигига ва истеъмол молларининг асосан четдан олиб келишга ихтисослашди. Масалан, 1980-йилларнинг ўрталарига келганда Ўзбекистонга четдан олиб келинган маҳсулотларнинг 50 %и истеъмол моллари бўлган.²³⁸

1980-йиллар охириларидаги кучли иқтисодий-ижтимоий инкироз натижасида фуқароларнинг моддий аҳоли тобора ёмонлашиб борди. Айниқса, иқтисодий имкониятлари чекланган Ўзбекистон шароитида ижтимоий муаммолар юзага чиқа бошлади. Тўғрироғи, аҳоли учун энг зарур бўлган истеъмол моллари таъминотида қийинчиликлар вужудга келди. 1990 йилда ЎзССР Статистика давлат қўмитаси томонидан республикада ижтимоий-маданий соҳалардаги қайта қуриш ҳақида аҳоли фикри тўғрисида социологик тадқиқот ўтказилиб, унинг натижалари республикада озик-овқат ва саноат маҳсулотлари таъминоти ёмонлашганидан ва нарх-навоининг ўсиб бораётганидан далолат берарди.

²³⁶ Гуриса В. И. Основы социальной статистики. С. 112.

²³⁷ Ушбаева С. 117.

²³⁸ Бобожонова Д. Ўзбекистонда иқтисодий-иқтисодий муносабатлар (70-80 йиллар миқолида). Т., 1999. Б. 89.

Масалан, республика бўйича умумий сўровдан ўтказилганларнинг 64 % озик-овқат маҳсулотлари ва 62,8 % саноат маҳсулотлари таъминоти ёмонлашди ва ёмонлашиб бормоқда, деб жавоб беришган. Фаргона водийси бўйича бу кўрсаткичлар янада юқорироқ, тегишли равишда Андижон вилоятида сўралганларнинг 86,6 % ва 91,3 %, Фаргона вилоятида 66,8 % ва 68,7 %, Наманганда 75,2 % ва 74,8 % озик-овқат ва саноат маҳсулотлари таъминоти ёмонлашди ва ёмонлашиб бормоқда, деб жавоб берганлар.²³⁹ Бундан шу нарсга маълум бўладики, истиқлол арафасида товар дефицити, айниқса, истеъмол моллари дефицити юзага келган. Одатда товар дефицити истеъмол маҳсулотларига ўхтовсиз талабни кучайтиради ва аҳоли ўз эҳтиёжларидан бир неча бор ортиқ ҳажмда озик-овқат ва саноат маҳсулотларини сотиб олади. Натижада, аксарият истеъмол маҳсулотлари «қизил империя»нинг охириги йилларида магазин пештахталаридан йўқолиб кетди, савдо дўконлари бўшаб қолди. Истеъмол маҳсулотларининг дефицити, яъни уларга бўлган умумий талабнинг умумий тақлифдан ошиб кетиши пул бирлиги харид қувватининг тушиб кетишига – инфляциянинг кучайишига олиб келди. Бу ҳолатни Ислом Каримов шундай таърифлаган эди: «...илгариги бир томонлама қарорларга кўра қабул қилинган қайта қуриш тажрибаси барбод бўлгани эҳбатидеда Иттифокнинг барча собиқ республикалари узоқ иқтисодий инкирозга учради. Ёппасига пулнинг қадрсизланиши, турмушнинг қимматлашуви, бир вақтлар ягона бўлган молия, пул-кредит тизимининг барбод бўлиши, таркиб топган хўжалик алоқаларининг бузилиши Ўзбекистонни оғир аҳволга солиб қўйди»²⁴⁰.

Дарҳақиқат, мустақиллик арафасидаги оғир ижтимоий-иқтисодий аҳвол, истиқлолга эришилганидан сўнг бир тузумдан иккинчи тузумга ўтиш даврининг дастлабки йилларида ижтимоий соҳага, аҳолининг яшаш даражасига салбий таъсир кўрсатди, шунингдек, аҳолининг даромадлари, маиший турмуш даражаси пасайиб, зиддиятли аҳволнинг юзага келишига сабаб бўлди. Бинобарин,

²³⁹ Социально-культурная сфера (Бюро социалогических исследований) / Мнение населения об актуальных вопросах. Т., 1990. С. 26-39.

²⁴⁰ Каримов И. А. Ўзбекистон миллий иқтисоди, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. I. Т., 1996. Б. 61-62.

СССРнинг парчаланиши натижасида анъанвий алоқаларнинг узилиши товар ва пул муносабатида номутаносиблик ва тартибсизликни келтириб чикарди. Пулнинг истеъмол маҳсулотлари билан қоплаш даражаси энг куйи нуктасига етди. Айниқса, 1992-1994 йилларда инфляция жараёни энг юқори нуктага етди, яъни 1992 йилда 900 %, 1993 йилда 880 % ва 1994 йилда 1280 %ни ташкил қилди.²⁴¹

Йиллик ўртача кўрсаткичда эса бу рақамлар янада ошганини кузатиш мумкин. Масалан, 1993 йилда инфляция даражаси ўртача 534 % га, 1994 йилда эса 1522,5 % га тенг бўлди.²⁴² Ижтимоий-иқтисодий ҳолатни кескинлаштирувчи инфляцияни бу даражада тез суръатлар билан ўсишининг объектив ва субъектив сабаблари ҳам мавжуд. Ўзбекистоннинг ўта оғир иқтисодий аҳволда мустақилликка эришгани объектив сабаб ҳисобланса, республика бу даврда ўз миллий валютасига эга эмаслигини субъектив сабаб сифатида эътироф этиш мумкин.

Миллий модель концепциясида инобатга олинган, кучли макроиқтисодий барқарорликни таъминлашга қаратилган амалий ишлар – миллий валютанинг 1994 йил 1 июлдан жорий этилиши натижасида ўсиб бораётган инфляция жиловланиб, унинг даражаси 1995 йил охирига келиб 1994 йилга нисбатан қарийб 11 марта, 1996 йил охирига келиб эса 20 мартага қамайтиришга эришилди.

Инфляция жараёнидаги салбий ўзгаришларни нарх-навоининг ўсиши орқали ҳам кузатиш мумкин. Андижон вилояти ва шаҳарларида давлат савдоси орқали аҳолига сотилган молларнинг ўртача йиллик баҳосида 1991 ва 1993 йиллар ўртасида қатта фарқларни кўриш мумкин. Масалан, аҳоли учун энг зарур бўлган озиқ-овқат маҳсулотларидан (йиллик ўртача нархлари) мол гўшти 1991 йилдаги 7,50 рубльдан 1993 йилда 632 сўм-купонга етди; 1-навли ун (1 кг) 0,28 рубльдан 37,50 сўм-купонга; картошка (1 кг) 1,80 рубльдан 173 сўм-купонга; тухум (10 дона) 2,55 рубльдан 528 сўм-

купонга етди ва х.к.²⁴³ Шунга ўхшаш ҳолатни республиканинг бошқа ҳудудларида ҳам кузатиш мумкин.

Иқтисодий таназзулнинг кучайиши, инфляциянинг авж олиши ва нарх-навоининг ошиб бориши натижасида аҳоли даромадлари қарийб икки мартага қискарди. Айниқса, қатъий белгиланган асосда иш хақи олаётган аҳоли қатламларининг иқтисодий имкониятлари чегараланди. Улар пул даромадларининг асосий қисмини озиқ-овқат маҳсулотларини сотиб олишга сарфлашга мажбур бўлдилар. Масалан, 1992 йил 1 чорагида оиғалар бюджетини ўрганадиган бўлсак, ишчи ва хизматчилар оиғларида пул даромадларидан фойдаланиш таркибида республика бўйича ўртача олиб қараганда, даромадларнинг деярли ярми, яъни 48 % озиқ-овқат маҳсулотлари сотиб олишга сарфланганини кўриш мумкин.²⁴⁴

Бу ҳолат воқидийда қуйидагича бўлди. Андижон вилоятида истиқомат қиладиган ишчи ва хизматчилар оилалари даромадларидан 50,4 %ни, шунингдек, Фарғона вилояти ишчи ва хизматчилар оилалари даромадларидан 45,1 %ни озиқ-овқат маҳсулотларини сотиб олишга сарфлаган.²⁴⁵ Юқорида кўрсатилган пул даромадларини сарфлаш инфляция эндигина кучайиб келаётган давр хисобидан олинган эди. Агар инфляцияон жараёнлар юқори палласига чиққан даврни олиб кўрадиган бўлсак, ишчи ва хизматчиларнинг иш хақи озиқ-овқат маҳсулотларини сотиб олиш учун ҳам етмайдиган даражага тушганини кузатиш мумкин.

Ижтимоий соҳадаги ҳолатнинг мураккаблашишига қисман экологик муаммолар ҳам таъсир қилди. Чунки совет даврида ишлаб чиқаришни ривожлантириш агроф-муҳитни муҳофаза қилиш билан ҳамроҳанг олиб борилмади, экологик мувозанатнинг тикланишини таъминлайдиган воситаларни барпо қилишга етарли эътибор қилинмади. Шунингдек, режалаштириш ва бошқаришнинг юқори даражада марказлашгани ҳам мамлакатнинг чекка ҳудудларидан бири

²⁴¹ Андижон вилояти иқтисодий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари 1990-1993 йиллар стат. тўплан. Андижон, 1994. Б. 35.

²⁴² Ўзбекистон Республикасининг саноат, қишлоқ ва ҳаракат режаси (ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 1 апрелдаги 139-сон қарори билан тасдиқланган). Т., 1998. Б. 13.

²⁴³ Ўша жойда.

хисобланган Фарғона водийси вилоятларида экологик муаммоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлди.

Аҳолиси ўта zichлиги ва табиий тез ўсиши билан ажралиб турадиган Фарғона водийси шаҳарларида саноат корхоналарининг жойлаштирилиши, айниқса, атроф-мухитни ифлослантирувчи кимё, қурилиш материаллари, тўқимачилик, нефтни қайта ишлаш ва рангли металллар саноатининг мавжудлиги, водий шаҳарларида экологик муаммонинг жиддий тус олишига сабаб бўлди. Бу ахвол, айниқса, сув манбаларининг экологик ҳолатини ёмонлашишига олиб келди. Масалан, 1993-1995 йиллар кўрсаткичларининг далолат беришича, республикада 30 %дан ортик ифлосланган сувлар тозаланмасдан сув манбаларига ташланган. Бунда саноатнинг хиссаси 90 %га яқинини ташкил қилган бўлса, бунда кимё саноати корхоналари хиссаси 86 %га тенг бўлган²⁴⁶. Бунинг сабаби, кимё корхоналарида тозалаш иншоотлари тўла қувват билан ишламаганлиги ёки тозалаш иншоотлари бутунлай ўрнатилмаганлиги эди. Ушбу ҳолат Фарғона водийси шаҳарларида жойлашган корхоналарига ҳам хос бўлган.

Шу каби қамчиликлар шаҳар инфратузилмаси етарли даражада ривожланмаган кичик шаҳарлар мисолида ҳам кузатилган. Масалан, ишлаб чиқариш объектларини тозалаш иншоотлари билан таъминланиш даражаси Андижон вилоятининг Охунбобоев ва Қўрғонтепа шаҳарларида 8 %ни, Қорасувда эса атиги 4 %ни ташкил қилган эди²⁴⁷.

Айрим шаҳарларда эса мавжуд тозалаш иншоотларидан унумли фойдаланилмаган. Масалан, Хонобод шаҳар тозалаш иншооти бир кунда 2,5 минг куб сувни тозалаш қувватига эга бўлган ҳолда, келаётган сув ҳажми 7-8 минг кубометрни ташкил қилади. Айни вақтда шу шаҳарда жойлашган «Андижонкабель»га қарашли иншоот заводи 7 минг куб сув тозалаш қувватига эга бўлиб, у фақат 20 % қувват билан ишлаган эди, холос²⁴⁸.

Юқоридаги ҳолат водийнинг бошқа шаҳарларига ҳам хос бўлган. Шаҳарларда жойлашган саноат корхоналарининг аксарияти ўта қирқили чикиндилари билан атроф-мухитни тинимсиз ифлослантирган. Водий вилоятлари орасида асосан саноат корхоналари жамланган Фарғона вилояти бу масалада салмоқли ўринга эга бўлган. Масалан, Фарғона вилоятидаги муҳим стационар манбалардан 1992 йили 277,8 минг тонна ва 1993 йили 182,3 минг тонна зарарли чикиндилар чиқарилган бўлса, шу йилларда Андижон вилоятидаги стационар манбалардан тегишли равишда — 19,7 ва 12,3 минг тонна, Наманганда — 16,0 ва 25,2 минг тонна зарарли моддалар чиқарилган²⁴⁹.

Атроф-мухитни ифлослантиришда асосан йирик шаҳарлар, унда жойлашган йирик саноат корхоналари ўз “нуфузи” билан ажралиб турган. Хусусан, водийнинг бешта йирик шаҳридан асосан 4 таси, яъни Фарғона, Андижон, Қўқон ва Наманган шаҳарларидаги корхоналар катта миқдорда атмосферага зарарли моддалар чиқаришда “етақчилик” қилган. Масалан, 1993 йилда Фарғона шаҳри 84,5 минг тонна, Андижон 10,3 минг тонна, Наманган 6,3 минг тонна ва Қўқон шаҳри 5,1 минг тонна зарарли чикиндилар билан ҳаво ҳавзасини ифлослантирган эди²⁵⁰. Айниқса, Наманган шаҳридаги 3-пахта тозалаш корхонаси, ёғ-экстрактция, кимё корхоналари, шаҳар атрофида жойлашган асфальт ва арзик цехларидан чиққан чикиндилар вилоят атмосфера ҳавзасини ифлослантириш билан бирга аҳоли пунктларида жиддий экологик муаммоларни ҳам юзага келтирган²⁵¹.

Атмосферага чиқарилаётган чикиндиларнинг асосий қисми тозаланмаганининг сабаби водий шаҳарларидаги саноат корхоналари ишлаб чиқариш фондларининг деярли ярми эскирган ва замон талабига жавоб бермаган. Тозалаш иншоотларининг аҳоли эса бундан ҳам аянчли бўлган. Натижада, ҳавога соғлиқ учун ўта зарарли хисобланган сульфид ангидриди, азот оксиди, карбон оксиди, углеводород ва бошқа шу каби зарарли газсимон ва суюқ ҳолдаги

²⁴⁶ Абдуллаев А. Экологические проблемы водопользования // Экономика и статистика. 1997 № 2. С. 43.
²⁴⁷ Зокиров С. Кичик шаҳарларнинг муаммолари. (Андижон вилояти мисолида) // Иқтисод ва ҳисобот. 1996. № 12. Б. 68.
²⁴⁸ Ушв жойла.

²⁴⁹ 1993 йилда ЎзР халқ нўжалари... Б. 285-286.
²⁵⁰ Доклад о человеческом развитии... С. 113.
²⁵¹ Иқтисод ва ҳисобот. 1996. № 12. Б. 66.

моддалар чиқарилган. Шаҳарлардаги аксарият корхоналар совет даврида қурилиб, шаҳарнинг ўзида (айрим ҳолларда марказида) жойлаштирилиши уларда экологик вазиятнинг ёмонлашишига сабаб бўлди. Турли хил касалликлар билан хасталаниш кўпайди ва шаҳарларда ўлим кўрсаткичининг кишлоққа нисбатан юқори бўлишини таъминлади.

Касалликка чалинган кишилар орасида овқат ҳазм қилиш, нафас олиш, кон ва кон-томир системаси органлари хасталиги билан касалланганлар асосий ўрин эгаллайди.²⁵² Саноати ривожланган ҳудудларда, асосан шаҳарларда онкологик касалликлар билан хасталаниш ўсиб борди.²⁵³

Шундай қилиб, мустақиллик арафасида ва унинг дастлабки йилларида Фарғона водийси шаҳарларидаги ижтимоий аҳволнинг таҳлили шундан далolat берадики, собиқ Иттифок даврида бир ёқлама иқтисодий ва ижтимоий сиёсат амалга оширилгани оқибатида ҳамда бозор муносабатларига ўтишнинг илк даври – 1980 йиллар охири 1990 йиллар бошида Ўзбекистонда, айниқса, аҳоли зич жойлашган Фарғона водийси ҳудудида ўта кескин ижтимоий вазият юзага келди. Айни вақтда, водий шаҳарларининг ўзига хос демографик ва миграцион жараёнлари хусусияти эътиборга олинмаслиги натижасида бандлик муаммоси ҳам ўткир тус олди. СССРнинг парчаланиши билан йиллар давомида шаклланган анъанавий иқтисодий алоқаларнинг узилиши натижасида шаҳарларидаги саноат корхоналарининг салмоқли қисми фаолиятини тўхтатди ёки чеклади. Натижада, иш жойлари қисқариб борди, шаҳар корхона ва ташкилотларида фаолият олиб борган ишчи-хизматчилар ишсизлар сафига қўшилди. Аҳолининг даромадлари қисқариши, озиқ-овқат ва саноат маҳсулотларининг танқислигининг авж олиши, пул қадрсизланиши ва инфляция кучайиши иқтисодий инқироз аломатларининг мантикий давоми бўлди. Юзага келган носоглом экологик вазият эса мавжуд ижтимоий вазиятни янада мураккаблаштирди.

²⁵² Доклад о человеческом развитии. С. 21.
²⁵³ Ўша жойда.

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида ижтимоий соҳада юзага келган мураккаб аҳволдан чиқишнинг бирдан-бир йўли – Ўзбекистоннинг барча ҳудудлари хусусиятларини инобатга олган миллий ислохотлар стратегиясининг узвий қисми бўлган фаол ижтимоий сиёсатни ишлаб чиқиб, ушбу амалиётга жорий этиш эди. Яъни халқ ҳўжалигидаги ислохотларни аҳолини ижтимоий жиҳатдан ҳимоялаш билан ҳамоҳанг тарзда олиб бориш керак эди.

3.2. Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида шаҳарлар аҳолисини ижтимоий ҳимоялаш

Иқтисодий жиҳатдан ривожланган фуқаролик жамиятга илк кадам қўя бошлаган Ўзбекистон Республикаси учун ижтимоий соҳа устувор йўналиш деб қаралди. Чунки совет давридан қолган мерос, оғир демографик вазият, ўтиш даврининг дастлабки йилларидаги қийинчиликлар ва аҳоли ҳаёт даражасининг кескин пасайиб кетиши, туб ислохотлар даврида ижтимоий соҳага алоҳида эътибор берилишини талаб қилар эди.

Шунинг учун ҳам, мавжуд иқтисодий имкониятлардан келиб чиқиб, бозор муносабатларига ўтиш шароитида аҳолининг кам даромадли қисми ва муҳтож оилаларни кучли ижтимоий ҳимоялашни таъминлашга алоҳида эътибор қаратилди.

Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, Ўзбекистон ҳукумати ўтиш даври зиддиятлари ва муаммоларини тўғри баҳолаган ҳолда, республикамызнинг иқтисодий имкониятидан келиб чиқиб, аҳоли ҳаёт даражасининг кескин пасайишини олдини олиш мақсадида, уни ижтимоий ҳимоялаш чора-тадбирларини ишлаб чиқди²⁵⁴ ва босқичма-босқич амалга ошириб борди:

Биринчи босқич 1991-1994 йилларни қамраб олган бўлиб, унда собиқ тузумдан мерос бўлган ижтимоий тизим бозор иқтисодиёти шароитига мослаштирилиб, дастлабки йиллардаги ижтимоий соҳадаги муаммо ва қийинчиликларни юмшатишга, уларни хал

²⁵⁴ Каримов И.А. Ўзбекистон, миллий иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. I. Т., 1996. Б. 47-48.

етишга қолдир бўлган мутлақо янги ижтимоий тизимга асос солинди. Иқтисодий ислохотлар чуқурлашгани сари ижтимоий тизим ҳам такомиллашиб борди ҳамда аҳолини ижтимоий химоялашга қаратилган харажатлар ва ўз муддатини ўтаб бўлган ижтимоий химоя чоралари мувофиқлаштирилди ёки бартараф қилиб борилди.

Бундан асосий мақсад нархларни эркинлаштириш шароитида аҳоли даромадлари ва биринчи навбатда зарур истеъмол маҳсулотларини истеъмол қилиш пасайиб кетишининг олдини олиш эди.

Иккинчи босқич 1995 йилдан бошланди. Бунда оммавий ижтимоий химоя тизимидан бутунлай ўзгача, мақсадли ва манзилли характерга эга бўлган химоя тизимига ўтиш амалга оширила борди. Бу даврда иқтисодий ўсиш бошланиши билан аҳолининг янги эркин бозор иқтисодиётига кўникма ҳосил қилиши ва унда бевосита иштирок этиши кузатилади. Аҳолининг яхши яшаши учун шарт-шароитлар яратилиши ва барқарорлаштириши бу даврнинг ўзига хос хусусиятларига айланиб борди.

Бозор муносабатларига ўтишнинг дастлабки даврдан республика ҳукумати ва президенти томонидан бир қатор ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. 1991-1996 йиллар давомида аҳолини ижтимоий химоялашга қаратилган республика Қонунлари, ҳукумат қарорлари ва Президент Фармонлари қабул қилинди. Масалан, Президентнинг аҳолини ижтимоий химоялашга қаратилган: иш ҳақи, пенсиялар, стипендиялар, нафақаларни ошириш истеъмолчилар ҳуқуқларини химоя қилиш ва кўп фарзандли oilаларга моддий ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги бир қатор Фармонлари қабул қилинди.

1992-1996 йиллар мобайнида фақатгина иш ҳақи, пенсия, нафақа ва стипендияларни оширишга қаратилган 10 дан ортиқ Президент Фармонлари ва 5 та республика ҳукумати қарори қабул қилинди²⁵⁵. Масалан, 1992-1994 йиллар мобайнида иш ҳақи ва пенсияларнинг энг кам миқдори бир неча бор оширилди, уларнинг миқдорлари бу даврда тегишли равишда 428 баравар ва 1230 баравар кўпайтирилди²⁵⁶.

²⁵⁵ Акрамов Э. А., Таиров А. Э. Экономические реформы Республики Узбекистан. М., 1998. С. 61.

²⁵⁶ Қаримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. Т., Ўзбекистон, 1996. Б. 262.

Шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 26 декабрдаги «1991 йил 1 январдан бошлаб меҳнатга ҳақ тўлашнинг ягона тариф ставкасини жорий этиш тўғрисида»²⁵⁷ қарорининг ҳаётга жорий қилиниши ҳамда давлат томонидан белгиланган иш ҳақи ва пенсияларнинг энг кам миқдоридан олиқ олинмаслигининг жорий қилиниши, аҳолини ижтимоий химоялашда муҳим аҳамият касб этди. Умуман, қабул қилинган бу юридик ҳужжатлар ўтиш даврининг энг оғир саналган дастлабки йилларида мамлакат Президенти ва ҳукумати кучли ижтимоий сиёсат юр: изганидан далолат беради.

Шунингдек, Республика Президентининг 1991 йил 29 декабрда «Эркин нарх белгилаш муносабати билан аҳолини ижтимоий химоя қилишга доир тадбирлар тўғрисида»²⁵⁸ Фармонининг қабул қилиниши бозор иқтисодиётига ўтиш даврида нарх-навоининг эркинлаштирилиши муносабати билан аҳолини ижтимоий химоя қилиш, уни энг керакли маҳсулотлар билан таъминлаш ва зарур хўжалик моллари нархларини давлат томонидан белгилашда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Масалан, 1992-1994 йилларда нон ва ун маҳсулотлари, гўшт ва гўшт маҳсулотлари, сут, қанд-шакар, ўсимлик мойи, кир совун, болаларга керакли айрим моллар, коммунал ва транспорт хизматлари учун давлат дотациялари қисман сақлаб турилди.

Шу нарса эътиборга лойикки, республика халқ хўжалиги асосан хомашё етиштиришга мўлжаллангани ва аксарият маҳсулотлар четдан келтирилишига қарамасдан аҳолига истеъмол моллари арзон нархда сотилди. Ҳужжатли манбаларнинг далолат беришича, 1992 йилда республикада ишлаб чиқарилган 100 минг тонна, четдан келтирилган 350 минг тонна гўштининг ҳар бир килоси аҳолига 400 сўмдан сотилди. Ваҳоланки, унинг ҳақиқий харид нархи 750 сўмни ташкил этган эди. Бундан ташқари, олиб келинган шакарнинг ҳар бир килоси 315 сўмдан тушгани ҳолда, 200 сўмга, бугдойнинг ҳар бир килоси 105 сўм бўлгани ҳолда 1 кг ун 30 сўмга ва 1 кг чой 650 сўмга олиниб, аҳолига 250 сўмга сотилди²⁵⁹. Ўртадаги тафовут давлат

²⁵⁷ ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари 1992 йил декабрь. Т., 1992. Б. 49-52.

²⁵⁸ ЎзР Олий Кенгашининг ахборотномаси. Т., 1992. № 2. Б. 89-90.

²⁵⁹ Наманган вилояти фаоллари йиғилиши // Наманган ҳақиқати. 1993 йил 12 авг. ст.

томонидан қолланиб борилди ва бу аҳолига ижтимоий жиҳатдан катта ёрдам бўлди. Аҳоли даромадлари кескин кискарган даврда республика ҳукумати томонидан ана шундай чоралар қўлланилмаганда, ижтимоий аҳволнинг кескинлашишига, айниқса, ижтимоий муаммолар ҳал этилмаган Фарғона водийси ва унинг шаҳарларида зиддиятли ҳолат вужудга келиши табиий эди.

Шунинг учун водий шаҳарларида ҳам меёрлаштирилган озиқ-овқат ва саноат маҳсулотлари аҳолига савдо ташкилотлари томонидан арзон нархда етказиб бериб турилди. Масалан, Андижон шаҳар савдо ташкилотлари томонидан 1993 йилнинг дастлабки 3 ойида 300 миллион сўмдан ортиқ озиқ-овқат маҳсулотлари олиб келиб, аҳолига сотилди²⁶⁰.

Аммо Ўзбекистон Республикаси бу даврда ўз валютасига эга эмаслиги, 1961-1992 йилларда чиқарилган рублнинг муомалада бўлгани, айрим озиқ-овқат ва саноат маҳсулотларига ўзининг таннархига қараганда арзон нарх белгилангани учун уларни республикадан ташқарига олиб чиқиб кетиш авж ола бошлади ва мамлакатимизда аҳолини асосий истеъмол маҳсулотлари билан таъминлашда қийинчиликлар юзага келди.

Шунинг учун бундай камчиликларга барҳам бериш мақсадида 1991 йил 16 ноябрда «Республиканинг давлат таъминотидаги аҳолини турмуш даражасига мадад бериш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Президент Фармони²⁶¹ шунингдек, 1993 йил 12 ноябрда «Ўзбекистон Республикаси ҳудудида баравар тўлов воситаси сифатида «сўм-купонлар»ни муомалага киритиш тўғрисида»ги²⁶², 1993 йил 22 ноябрда «Республика истеъмол бозорини химоя қилиш ва пул муомаласини мустаҳкамлаш борасидаги қўшимча чоралар тўғрисида»ги²⁶³ ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари қабул қилинди. Бундан ташқари, истеъмол молларини сотиб олиш учун мўлжалланган «бир марталик ва кўп марталик» купонларнинг муомалага киритилиши ички бозорни химоя қилиб, барча зарур озиқ-

²⁶⁰ АШХ ЖА. Халқ депутатлари Андижон шаҳар Кенгаши XXIV сессиясининг №127 қарори. Андижон, 1993 йил июль. Б. 4-5.

²⁶¹ ЎзР Олий Кенгашнинг ахборотномаси. Т., 1991. № 1. Б. 13.

²⁶² ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари. 1993 йил ноябрь. Т., 1993. Б. 24-27.

²⁶³ Ўша жойда. Б. 48-49.

овқат маҳсулотлари ва кундалик харид молларини савдо тармоғига чиқариб туришни таъминлади ҳамда уларни истеъмол қилиш ҳажмларини кескин камайтирмаслик имконини берди.

Лекин айрим маҳаллий ҳокимият органларининг бу ишга масъулиятсизлик билан қараши, савдо ташкилотлари ва савдо ходимлари томонидан меёрлаштирилган истеъмол маҳсулотларидан ўз манфаатлари йўлида фойдаланиши натижасида аҳолига истеъмол маҳсулотлари етказиб беришда катор қийинчиликларга дуч келинди. Масалан, 1992 йилда Наманган шаҳрида аҳолига таллонлар орқали тарқатишга мўлжалланган озиқ-овқат маҳсулотлари, айниқса, республикамиз ташқарисидан харид қилинадиган ёғ, чой, шакар каби маҳсулотлар тақсиротида йўл қўйилган камчиликлар сабабли аҳолига баъзида уч-тўрт ой давомида бундай маҳсулотларни етиб бормаган²⁶⁴. Бошқа маълумотларга қараганда, Андижон вилоятида аҳолига тарқатиладиган меёрлаштирилган озиқ-овқат маҳсулотларининг камида 10 %и чайқовчилар қўлига ўтиб кетгани²⁶⁵, Қирғизистон чегарасидан четга олиб чиқиб кетилаётган 500 тонна ун қайтарилгани²⁶⁶ каби ҳолатлар ҳам кузатишган. Бундай ҳолат республиканинг бошқа ҳудудларида ҳам ҳам қайд этилган.

Юзага келган “ноҳуш амалиёт”га ислохотларнинг иккинчи босқичида барҳам берилди. Чунки 1993 йилдан бошлаб озиқ-овқат маҳсулотларини меёрланган тарзда сотишдан воз кечилди ва эркин нархларга ўтилди. Бунда ислохотларнинг биринчи босқичида тўпланган тажриба ва кейинги босқичга ўтиш учун шарт шароит яратилиши муҳим аҳамият касб этди.

Ижтимоий соҳада ислохотларнинг иккинчи босқичи ЎзР Президентининг 1994 йил 23 августда қабул қилган «Кам таъминланган оилаларни ижтимоий химоялашни кучайтиришга оид тадбирлар тўғрисида»ги Фармони²⁶⁷ билан бошланди. Фармонга асосан 1994 йил 1 октябрдан аҳолини давлат томонидан ижтимоий

²⁶⁴ НВХ ЖА. Халқ депутатлари XXI чакirik XII сессиясининг материаллари. 1992 йил 28 декабрь. Б. 6.

²⁶⁵ АШХ ЖА. Андижон шаҳар фаоллари йиғилишининг материаллари. 1993 йил 28 январь. Б. 2.

²⁶⁶ Ўша жойда.

²⁶⁷ ЎзР Олий Кенгашнинг ахборотномаси. Т., 1994. № 8-9. Б. 10-12.

химоялашнинг бутунлай янги — кам таъминланган оилаларга ҳар ойда бериладиган моддий ёрдам тури жорий этилди.

Унинг янгилиги яна шундаки, кам таъминланган оилаларга давлат томонидан бериладиган моддий ёрдам, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ҳисобланган маҳалла қўмиталари орқали амалга ошириш кўзда тутилди. Кам таъминланган оилаларни аниқлаш ва уларга моддий ёрдам тайинлаш маҳалла йиғинларига юклатилди. Бу вазифа ижтимоий адолат ва инсонпарварлик қоидалари асосда олиб борилишига асос бўлди. Бериладиган моддий ёрдамнинг ҳажми энг кам иш ҳақининг бир яримдан уч бараваригача миқдорда қилиб белгиланди. Натижада, 1994 йилнинг IV чорагидаёқ Фарғона шаҳри фуқаролар йиғинлари томонидан кам таъминланган оилаларга 1 миллион 862 минг 985 сўмлик моддий ёрдам кўрсатилди²⁶⁸.

Шунингдек, ЎЗР Президентининг 1995 йил 20 ноябрда «Болали оилаларга давлатнинг ижтимоий ёрдамини кучайтириш тўғрисида»ги Фармони аҳолининг заиф қатламга моддий ёрдам кўрсатишда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Фармонда 1996 йилнинг I январидан бошлаб 16 ёшгача болалари бўлган барча оилаларга бериладиган ҳар ойлик нафақалар қўпайтирилиб, бу нафақалар болаларнинг сонига қараб, қуйидаги миқдорда белгиланди: бир болали оилаларга энг кам иш ҳақининг 30 %; икки болали оилаларга энг кам иш ҳақининг 60 %; уч болали оилаларга энг кам иш ҳақининг 80 %; тўрт болали оилаларга энг кам иш ҳақининг 100 %; беш ва ундан кўп бўлган болали оилаларга — энг кам иш ҳақининг 120 %.

Бу Фармоннинг жорий қилиниши натижасида 1996 йили республикаимизнинг 15 % оилалари давлат томонидан белгиланган моддий ёрдам туридан фойдаланди²⁶⁹. Президентнинг ушбу Фармони болалар, ёш оилалар моддий таъминотини яхшилашга қаратилган изчил ижтимоий сиёсатнинг узвий давоми бўлди.

Умуман, ушбу фармонларнинг яна бир муҳим аҳамияти шундаки, у ўзини-ўзи бошқариш органларининг давлат тизимидаги мавқеини

инда мустаҳкамлаб, жамиятимизни демократиялаш жараёнини жалаллаштирди ва аҳолини ижтимоий химоялаш учун ажратилган маблағлардан мақсадли, янада самарали фойдаланишга эришиш имкониятини яратди.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси учун энг оғир саналган муштакилликнинг дастлабки йиллари аҳолини ўтиш даврида ижтимоий химоялашга қаратилган норматив ҳужжатлар етарлича қабул қилиниб, амалда тадбиқ этилди. Улар республикаимизда, шу жумладан, ижтимоий соҳаси энг оғир ҳисобланган Фарғона водийси шаҳарларида туб ислохотлар даврини кучли ижтимоий сиқилишларсиз ўтишини таъминлади.

Иқтисодий ислохотлар чуқурлашиб, кенгайиб боргани сари халқ ҳўжалигида ижобий ўзгаришлар рўй бера бошлади ва у, албатта, биринчи навбатда, ижтимоий соҳада ўз аксини топди. Давлатнинг иқтисодий ва молиявий имкониятлари мустаҳкамланиб, барқарор иқтисодий ўсиш таъминланганидан сўнг мамлакат раҳбари томонидан халқ фаровонлигини оширишга қара-илган яна бир муҳим ҳўжжат, яъни 1995 йил 20 декабрдаги «Аҳолининг омонатлардаги ва давлат сўғуртаси бўйича пул маблағларини индексация қилиш тўғрисида»ги Фармони²⁷⁰ қабул қилинди. Бу фармон билан аҳолининг йўқотилган жамғармаларини индексация қилиб тўлашни давлат ўз зиммасига олди. 1992 йил январига қадар жамғарма банкига қўйилган миллионлаб фуқароларнинг маблағлари қайта кўриб чиқилди ва қадри 4000 мартага қўпайтирилиб,²⁷¹ шаҳар ва туман банк бўлимлари томонидан аҳолига берилди. Масалан, халқ банки Андижон шаҳар бўлимининг 244/080 шохобчасида 1996 йилнинг дастлабки тўрт ярим ой давомида 1000 га яқин омонат дафтарчалари индексация қилиниб, тегишли пул жамғармалари аҳолига қайтарилди²⁷².

Умуман олганда, республика бўйича 5 миллиондан ортиқ омонатчилар ўз пулларини қайтариб олди. Демак, давлатимизнинг халқчил сиёсати амалда яна бир бор ўз ифодасини топди ва

²⁷⁰ Фарғона ҳақиқати. 1996. 18 июль.

²⁷¹ Акрамов Э.А., Таиров А.Э. Экономические реформы Республики Узбекистан. Б. 68.

²⁷² Андижоннома. 1996. 2 июль.

²⁶⁸ ФШХ ЖА. 1994 йил 29 июлдаги шаҳар ёлларни йиғилиши қарорининг баёнларидаги маълумот. Б. 1.

²⁶⁹ Акрамов Э.А., Таиров А.Э. Экономические реформы Республики Узбекистан. С. 62.

республика ҳукумати томонидан олиб борилаётган аҳолини қучли ижтимоий ҳимоялаш тизими янада мустаҳкамланди.

Аҳолининг кам даромадли табақаларига, ногиронлар, нафақахўрлар, кўп болали oilаларга амалий ёрдам кўрсатиш, уларни ижтимоий ҳимоялаш Фаргона водийси шаҳарлари ҳокимликлари фаолиятининг асосий йўналишларидан бири бўлиб қолди. Масалан, 1996 йил 1 январда Андижон шаҳрида 312,3 минг киши истиқомат қилиб, шундан 40150 нафари нафақахўр ва 9000 га яқини ишламаётган кўп болали аёллар бўлиб, уларга 1995 йилнинг ҳар ойида 23 миллион сўмга яқин миқдорда пенсия ва нафақа тўланди.²⁷³

Фаргона шаҳар ижтимоий таъминот бўлимида 1995 йилга келиб 26 минг 187 нафар нафақахўр ҳисобга олинди.²⁷⁴ Бўлим томонидан биргина 1992 йил давомида нафақалар миқдори беш марта қайта кўриб чиқилди. Наманган шаҳрида эса 370 мингга яқин аҳоли яшаб, улардан 45810 нафари ижтимоий таъминот бўлимига қарашли бўлиб, улардан 24960 нафари нафақахўрлар, 20950 нафари бошқа турдаги нафақа олувчилар эди.²⁷⁵ Шаҳар ҳокимлигининг ёрдами билан биргина 1995 йил давомида моддий ёрдамга муҳтож нафақахўрлардан 15 нафарининг уйлари таъмирланди. 22 нафарига телефон алоқалари ўрнатиб берилди. 19 нафари уй қуриш учун ер майдонлари билан таъминланди, 43 нафарига эса сихатгоҳларда даволашни учун йўланмалар берилди. 270 кишига 286 минг 100 сўм миқдорида моддий ёрдам кўрсатилди.²⁷⁶

Шунингдек, ЎзР Президенти Фармонида асосан Фаргона шаҳрида 496 нафар нафақахўр учун қўшимча имтиёзлар белгиланди. Улар квартира хақи, коммунал тўловлардан озод этилдилар, доридармонларни бепул олиш, шаҳар транспортларида бепул юриш ҳуқуқига эга бўлишди.²⁷⁷

²⁷³ Андижон вилояти паспорти. Андижон, 1996. Б. 11; АШХ ЖА. Халқ депутатлари Андижон шаҳар Кенгаши I чакирик V сессиясининг материаллари. 1996 йил 27 июль. Б. 9-10.

²⁷⁴ ФВХ ЖА. Фаргона шаҳрида фан, маориф, соғлиқни сақлаш, аҳолини иқтисодий ҳимоя қилиш йўналишларида олиб борилаётган ишлар ҳусусида маълумотнома (1991-1994 й.). Б. 7.

²⁷⁵ НШХ ЖА. Умумий бўлим маълумотномаси. Б. 1-2.

²⁷⁶ Ўша жойда.

²⁷⁷ ФВХ ЖА. Фаргона шаҳрида фан, маориф, соғлиқни сақлаш, аҳолини иқтисодий ҳимоя қилиш йўналишларида олиб борилаётган ишлар ҳусусида маълумотнома (1991-1994 й.). Б. 7.

Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш вазифаси фақат давлат зиммасига тушмади, бу масала билан иқтисодий жihatдан мустаҳкам корхоналар, ҳиссдорлик жамиятлари ва бошқа нодавлат муассасалари ҳам шуғулланди. Корхона ва ташкилотлар ўз иқтисодий ва молиявий имкониятларидан келиб чиққан ҳолда турли кўринишда турли ижтимоий ҳимоя усулларини қўллади.

Жумладан, Андижон шаҳридаги бир қатор корхона, ташкилот, муассасалар меҳнат жамоаларида ишлаб пенсияга чиққан ишчи-хўрлардан мунтазам хабар олиб туриши йўлга қўйилди. Шунинга 1995 йилнинг биринчи ярмида бу мақсадларга 270 минг сўм маблағ сарфланди.²⁷⁸ Шаҳардаги ип-газлама ишлаб чиқариш ҳиссдорлик жамияти 30 нафар ёлғиз қарияни оталиққа олиб, уларга амалий ёрдам бериб келди.²⁷⁹ «Семурғ» трикотаж ишлаб чиқариш ҳиссдорлик жамиятида 1992 йилнинг август ойидан бошлаб барча ишчи-хўрларга бепул тушлик овқат ташкил этилди. Ишчиларнинг кўпчилиги аёллар бўлгани учун 6 соатли иш куни жорий этилди. Корхонага қарашли 3 та болалар боғчасида корхона ишчи-хўрларнинг 755 нафар фарзандлари бепул тарбияланди. Бундан ташқари, корхона ишчи-хўрларига бепул транспорт хизмати йўлга қўйилди. 1995 йил Наврўз байрамида корхона ишчиларидан икки нафар ёшларнинг никоҳ тўйлари бўлиб, барча тўй харажатлари корхона ҳисобидан қопланди. Шу йили биринчи синфга бораётган болча тарбияланувчиларига корхона номидан юз минг сўмлик портфель ва мактаб анжомлари совға қилинди.²⁸⁰ Корхонада 80 нафар ногирон ва нафақахўрга бепул акция берилди. Шунингдек, 13 йил ва ундан ортиқ муддат корхонада меҳнат қилганлар бепул акция олиш ҳуқуқига эга бўлди. Ишчи-хўрларни ижтимоий ҳимоялаш бўйича бундай чора-тадбирлар «Чинор», «Хумо» ҳиссдорлик жамиятлари, «Электроаппарат» заводи сингари қатор корхона ва ташкилотларда ҳам амалга оширилди.²⁸¹

²⁷⁸ АШХ ЖА. Андижон шаҳар Кенгаши I чакирик II сессиясининг материаллари. 1995 йил 8 июль. Б. 9.

²⁷⁹ АШХ ЖА. Андижон шаҳар Кенгаши I чакирик II сессиясининг материаллари. 1995 йил 8 июль. Б. 45.

²⁸⁰ Ўша жойда. Б. 10-11.

²⁸¹ Ўша жойда. Б. 11.

Фаргона нефтни кайта ишлаш заводида 1993 йилда жами бир миллиард рубль маблағ тежалиб, улар асосан ишчи-хизматчиларни ижтимоий муҳофаза қилишга сарфланди. Натижада, 250 дан зиёд оила янги уйли бўлди, яқка тартибда уй қураётганларга 18 миллион рубль имтиёзли қарз берилди.²⁸²

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида аҳолининг кам таъминланган муҳтож табақалари – ногиронлар, боқувчисини йўқотган оилаларни ижтимоий химоялашга Фарғона водийси шаҳарларида алоҳида эътибор берилди. Масалан, Андижон шаҳри қорхона, ташкилотлари томонидан қтор йиллар давомида Наврўз байрами, Ғалаба байрами, Қурбон ва Рамазон хайитлари, Мустақиллик байрамларида фахрийлар, ногиронлар, муҳтож оилалар, ёлғиз қариялар, афгончиларни йўқланди, уларга моддий ёрдам кўрсатилди.

Чуст шаҳрида 1993 йили 264 нафар уруш қатнашчилари ва ногиронлари, 92 нафар боқувчисини йўқотганлар, 92 нафар ёлғизлар, 84 нафар Чернобыль ҳалокати қатнашчилари истикомат қилган бўлиб, уларни ижтимоий химоялашга 5 миллион 875 минг рубль сарфланди. Шу йили шаҳар ҳокимлиги ва қорхоналар томонидан 24 нафар оиланинг уйи газлаштирилди, 5 та уй таъмирланди, икки оила янги уйга кўчиб ўтди. Қисқа вақт ичида ногирон Миразамов Алижонга умумий қиймати 600 минг рубль сарфланиб, янги уй қуриб берилди.²⁸³

Қувасой шаҳрида ҳам шаҳар хотин-қизлар қўмитаси ва шаҳар «Тадбиркор аёллар» уюшмаси ташаббуси билан 1 июнь – халқаро болалар куни етим болалар, шунингдек, ижтимоий кам таъминланган оилалар фарзандларининг хайрия тўйи ўтказилди. Бу тадбирда ўз улушлари билан шаҳар ҳокимлиги, қорхона, ташкилот, хўжалик, муассасалар ҳам қатнашди. Халқ банкининг шаҳар бўлими томонидан тўйболаларнинг барчаси мақсадли омонат дафтарчалари билан таъминланди.²⁸⁴

²⁸² Халқ сўзи. 1994 йил 3 январь.

²⁸³ НВХ ЖА. Халқ депутатлари Наманган вилояти Кенгаши XXI чакirik XIV сессиясининг материаллари. 1993 йил 25 декабрь. Б. 15.

²⁸⁴ Фарғона ҳақиқати. 1996 йил 4 июнь.

Аҳолининг ижтимоий таъминотида пенсия ва нафақалар асосий ўринни эгаллайди, лекин бозор муносабатларига ўтиш давридаги иқтисодий қийинчиликлар ижтимоий соҳага ҳам таъсир кўрсатди. Масалан, Андижон шаҳридаги айрим қорхона ва ташкилотларнинг пенсия жамғармасига ажратилган маблағларни ўз вақтида ўтказмагани туфайли 1993 йил июль ойигача шаҳар бўйича 8 мингдан ортиқ пенсионер, жами 140 миллион рубль миқдордаги нафақаларини ўз вақтида олмади.²⁸⁵ Шаҳардаги айрим қорхона ва ташкилотларнинг пенсия жамғармасига ажратилган маблағларни ўз вақтида ўтказмагани натижасида 60 дан ортиқ жамоа шаҳар пенсия жамғармасидан 190 миллион рублга яқин қарз бўлиб қолди.²⁸⁶

Бундан ташқари, Марғилондаги «Хонатлас» хиссадорлик жамиятининг молиявий ахvoli ёмонлашгани натижасида иш ҳақини ўз вақтида тўламаслик, фойдадан 2 етгача тўланадиган нафақаларни бермаслик ва бошқа шу каби нуқсонлар кузатилди.²⁸⁷ Шунингдек, Наманган вилоятида, шу жумладан, шаҳарларида ҳам ижтимоий таъминот соҳасида йўл қўйилган ҳато ва камчиликлар натижасида 1997 йилга келиб Наманган шаҳрида тўлаш муддати ўтган иш ҳақи фақат бюджет ташкилотларидан 56 миллион 469 минг сўмни ташкил этган. 1996 йил октябрь ойи учун нафақалардан ҳам 6 миллион 560 минг сўм қарз борлиги қайд этилган.²⁸⁸

Албатта, юқорида зикр этилган камчиликлар давлат газнасига нақд пул тушумининг ёмонлашгани, қорхона ва ташкилотларнинг молиявий шароити оғирлашгани сабабли ижтимоий суғурта жамғармасига маблағ ўтказишнинг сустлиги ва бошқа шу каби қатор муаммолар билан боғлиқ эди.

Фарғона водийсининг ижтимоий соҳасида ўз ечимини қутаётган муҳим муаммолардан яна бири ортиқча меҳнат ресурсларини иш билан таъминлаш масаласидир. Бинобарин, аҳолини иш билан таъминлаш, янги иш жойларини яратиш аҳолини ижтимоий химоялашнинг муҳим шартларидан биридир. Шунинг учун 1992 йил

²⁸⁵ АШХ ЖА. Андижон шаҳар ҳокимияти ҳузуридаги Президент Фармонларини бажарилишини назорат қилиш ишчи комиссиясининг йиғилиш баёни. 1993 йил 12 июль. Б. 2.

²⁸⁶ Ула жойда.

²⁸⁷ ФВХ ЖА. Фарғона вилояти фаоллари йиғилишининг материаллари. 1996 йил 22 апрель. Б. 13.

²⁸⁸ Наманган ҳақиқати. 1997 йил 22 февраль.

13 январда «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида» ЎЗР Қонуни қабул қилинди²⁸⁹ ва амалиётга киритилди. Ушбу ҳужжат республикада ишсизликнинг салбий таъсирининг олдини олиш, бозор муносабатларига ўтиш жараёнида фуқороларнинг иш ўринларига эга бўлишларини ҳукукий, ташкилий ва ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан кафолатлашда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Шу ўринда Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 31 декабрда қабул қилган «Иш билан таъминлашга кўмаклашиш республика жамғармасини ташкил этиш тўғрисидаги қарорини»²⁹⁰ ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

Ўтиш даврининг илк йилларида ҳукумат қонуни ва қарорларини ҳаётга тadbик қилиш учун жойларда яъни туман, шаҳар ва вилоятлар ҳамда республика бўйича 2010 йилгача даврга мўлжалланган аҳоли бандлигини таъминловчи дастур ишлаб чиқилган эди²⁹¹. Қўрилган тадбирлар ва турли манбалар ҳисобидан иқтисодиётнинг нодавлат секторига ҳар йили (1990 йиллар ўрталаридан бошлаб) 200 мингга яқин иш ўринлари ташкил қилина бошланди²⁹².

Мустақиллик йилларида ташкил этилган бандлик хизмати, яъни меҳнат биржалари ишсизлик муаммосини қисман ҳал этишда муҳим роль ўйнади. Республиканинг туман ва шаҳарларида 1991 йилдан бошлаб 1996 йилгача 210 дан зиёд меҳнат биржаларининг кенг тармоқли тизими ташкил этилди. Меҳнат биржалари ишсизларни рўйхатга олиш, уларни янги касбга йўллаш ва ўқитиш, ишсизлик бўйича нафақа тўлаш, иш излаётган фуқароларни ҳақ тўланадиган вақтинча жамоат ишлари билан таъминлаш каби мураккаб ишларни бажариб келди²⁹³.

Агар меҳнат биржаси томонидан рўйхатга олинган ишсизлар 10 кун давомида ишга жойлаштирилмаган бўлса, улар ишсиз ҳисобланиб, рўйхатга олинган кундан ярим йилгача уларга комиссия томонидан нафақа белгиланди. Нафақалар эса қуйидаги миқдорда белгиланди: биринчи бор иш кидираётганларга энг кам иш ҳақининг — 75 %, бир йилдан ортқ вақт давомида иш кидираётганларга энг

²⁸⁹ ЎЗР Олий Кенгашининг ажбортномаси. Т., 1992. №4. Б. 10-23.

²⁹⁰ ЎЗР Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари. 1992 йил декабрь. Т., 1992. Б. 86-88.

²⁹¹ Акрамов Э.А., Тайров А.Э. Экономические реформы Республики Узбекистан. Б. 63.

²⁹² Тухсиев Н. Узбекистон Республикаси иқтисодиёти. Т., 1998. Б. 167.

²⁹³ Ўша жойда.

кам иш ҳақининг — 100 %; меҳнат қилишдаги танаффус бир йилдан кам бўлса, бир ойлик ўртача иш ҳақининг — 50 %; камокларда ўз маълумотини ўтаб келганлар учун энг кам иш ҳақининг — 100 %; харбий хизматдан қайтганлар учун энг кам иш ҳақининг — 100 %; касби билан боғлиқ ишсизлар учун энг кам иш ҳақининг — 75 %²⁹⁴.

Тадқиқ этилган даврнинг дастлабки йилларидан водий шаҳарлари ҳокимликлари, меҳнат биржалари билан ҳамкорликда аҳолини иш билан таъминлаш масаласига жиддий эътибор қарата бошлади. Масалан, Фарғона шаҳрида 1993 йилда 3460 киши ишга жойлаштирилди. Бу миқдор иш кидириб мурожаат этганларнинг 85 % ни ташкил қилиб, 60 кишига ишсизлик нафақаси белгиланди²⁹⁵.

Марғилон шаҳар ҳокимлиги ҳам аҳолини ижтимоий ҳимоя этиш, жумладан, уларни иш билан таъминлашга қаратилган чоралар кўрилди. Шу мақсадда «Хонатлас» хиссдорлик жамоаси, «Ёдгорлик» фабрикаси, ёғочни қайта ишлаш заводи, «Нодир» хусусий фирмалари базасида 300 дан зиёд ишчи ўринлари яратилди. 1993 йили «Ёдгорлик» фабрикасида 150 нафар аёл уй меҳнатига жалб этилган бўлиб, улар 2 миллион 200 минг рубллик кийимлар тайёрлаб, аҳоли истеъмолига чиқарди. «Хонатлас» хиссдорлик жамоасига қарашли «Келачи» участкаси, «Қизил косиб» маҳалласида тикувчилик цехи ишга туширилди. 50 дан зиёд маҳалла аёллари иш билан таъминланди²⁹⁶.

Андижон шаҳрида ҳокимлиги ўз ҳудудий ваколати доирасида «Аҳолини иш билан таъминлаш» дастурини қабул қилди. Ушбу дастур асосида 1996 йилда «Бўш иш ўринлари ярмаркалари» ўтказилди. Мазкур тадбирда шаҳардаги барча йирик саноат корхоналари, қурилиш, транспорт, маиший хизмат, тиббиёт ташкилотлари, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари, жами 100 дан ортқ бўш иш ўринлари билан иштирок этдилар. Натижада, ўн ой давомида меҳнат ярмаркалари орқали 9309 киши, иш излаб меҳнат биржасига мурожаат қилганлардан 1324 киши ишга жойлаштирилди, 235 киши ҳақ тўланадиган вақтинчалик жамоат ишларига жалб

²⁹⁴ Қаранг' Акрамов Э.А., Тайров А.Э. Экономические реформы Республики Узбекистан... Б. 63.

²⁹⁵ ОШХ ЖА. Халқ депутатлари Фарғона шаҳар Кенгашининг №124/13-XXI Қарори. 1993 йил 23 декабрь. Б. 3.

²⁹⁶ ОШХ ЖА. Халқ депутатлари Фарғона шаҳар Кенгашининг №124/13-XXI Қарори. 1993 йил 23 декабрь. Б. 3.

килинди. 1750 ўринли янги иш жойлари барпо этилди. 608 кишига эса ишсизлик мақоми берилди ва 140 кишига касб хунар ўргатилди.²⁹⁷

Шаҳарда ишсиз аёлларни ишга жойлаштиришда тadbиркорликни қўллаб-қувватлаш, мақсадли кичик корхоналар фаолиятини ривожлантиришга катта эътибор берилди. Шаҳардаги «Намуна», «Маданият», «Бўстон» маҳалла фуқаролар йиғинларида тикувчилик, савдо-ишлаб чиқариш, зардўзлик корхоналари ташкил этилиб, ҳар бирида 30-35 нафардан аёл ишга жалб этилди. «Хумо» ишлаб чиқариш жамияти томонидан шаҳарнинг Боғишамол даҳасида 400 ўринли фабрика қуриб ишга туширилди.²⁹⁸

Амалга оширилган бу тadbирлар водий шаҳарлари аҳолисининг кам таъминланган қатламларини ижтимоий ҳимоя қилишда ижобий натижаларга олиб келди.

Шу билан бирга, аҳолини иш билан таъминлашда бир қатор муаммо ва зиддиятларга дуч келинди. Хусусан, водийнинг демографик хусусиятини ҳисобга олиб, шуни айтиш мумкинки, аҳолининг тез суръатлар билан ўсиши «ортиқча ишчи кучларининг ва норасмий ишсизликнинг ўсишига олиб келди»²⁹⁹. Масалан, меҳнат ресурслари йилига 2-2,5 % га ўсаётган Андижон шаҳрида ишсизлик йил сайин ортиб бораётгани кайд этилган.³⁰⁰ Маълумки, республиканинг бошқа ҳудудларига қараганда Фарғона водийсида кишлоқ аҳолиси салмоғи шаҳар аҳолисига нисбатан кўпроқ бўлиб, кишлоқда меҳнат ресурсларининг ортиқча бўлишига, кишлоқдан шаҳарларга ортиқча ишчи кучи келиб, мардикорлар бозори пайдо бўлишига сабабчи бўла бошлади ва шаҳарларда ишсизлик муаммосини янада мураккаблаштирди.

Оила қуришда маҳаллий аҳолига хос бўлган хусусият, яъни эрта оила қуриш урф бўлгани ушбу муаммони янада кескинлаштиришга сабаб бўлиб борди. Биринчи бор иш истаб келаётган ёшларнинг 3/1 қисми оилали эканлиги³⁰¹ бу фикрнинг яққол исботидир. Бу эса, ўз

²⁹⁷ Андижоннома. 1996 йил 22 ноябрь.

²⁹⁸ Ушга жойла. 1996 йил 11 октябрь.

²⁹⁹ Тўхтчиев Н. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти... Б. 167.

³⁰⁰ Андижоннома. 1996 йил 22 ноябрь.

³⁰¹ Доклад о человеческом развитии... С. 55.

наибатида, уларнинг зиммасига оила боқиш билан боғлиқ қўшимча мазбуриятларни юклайди.

Ишсизлик кўрсаткичининг юқори бўлишига таъсир қилувчи яна бир муҳим омил таркибий ишсизликнинг, яъни ишсизлар бўла туриб, бўш иш ўринлари мавжудлигидир. Масалан, 1994 йил бошида Фарғона вилояти корхона ва ташкилотларида 2 мингга яқин бўш иш жойлари борлиги кайд этилган.³⁰² Бундай ҳолатнинг вужудга келишига, бир томондан, ишчи кучига бўлган талабда маълумоти ва малакаси билан боғлиқ номутоаносиблик сабаб бўлган бўлса, бошқа томондан айтиш мумкинки, корхона ва ташкилотлар томонидан берилаётган иш ҳақининг камлиги, иқтисодий қийинчиликлар ва парх-наво ошган даврда уй-рўзгор, оила боқиш учун берилаётган маошнинг етарли эмаслиги бўш иш ўринларининг вужудга келишига асосий сабаблардан биридир.

Бундан ташқари, ишсизликнинг ўсишига, иш ўринларини яратишда салмоқли ҳисса қўиши мумкин бўлган кичик ва ўрта бизнеснинг етарли даражада ривожланмагани ҳам муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда. Жаҳоннинг ривожланган давлатлари амалиёти шундан далолат берадики, бозор иқтисодиётига ўтиш даврида иқтисодиётдаги ўзгаришларга, ўзаро рақобатга, асосан кичик ва ўрта тadbиркорлик бардош бера олади ҳамда улар мамлакат иқтисодиётининг ривожланишида муҳим роль ўйнайди. Лекин бу даврда жойлардаги бюрократик аппарат, дунёқараш ўзгармаган ва боқимандалик кайфиятида юрган айрим раҳбарлар, шунингдек, турли текширувчи ва назорат қилувчи ташкилотлар тadbиркорликнинг кенг кулоч ёзишига тўсқинлик қила бошлади. Натижада, тadbиркорлар ишлаб чиқариш ўрнига кўпроқ савдо-сотиқ ишлари билан шуғулланмоқда ёки тазйик натижасида уларнинг айримлари ўз фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлган. Бундай вазият олиб борилаётган ислохотлар мазмунига путур етказиб, ортиқча меҳнат ресурсларини иш билан таъминлаш муаммосини ҳал этишга тўсқинлик қилган.

Аммо бандлик муаммоси билан бирга, давлат рўйхатидан ўтмаган, норасмий меҳнат фаолияти билан машғул бўлиш республикада, шу жумладан, Фарғона водийсида кенг ёйилган. Улар шуғулланаётган ана шу меҳнат фаолияти (савдо-сотик, маиший хизмат, хунармандчилик, томорқа орқали топилган даромад, вақтинча ёлланиш ва бошқалар) қонун томонидан таъқиқланмаган бўлса-да, фукараларнинг ушбу меҳнат фаолиятини тегishли муттасадди ташкилотлар томонидан рўйхатга олиш тўғри йўлга қўйилмаган. Оқибатда, фукараларнинг бу норасмий фаолиятидан олинган даромаддан давлат хазинасига солиқ тушириш ҳам тўғри йўлга қўйилмаган. Масалан, 1997 йил июнь-июль ойларида савдо-сотик ва пулли хизмат кўрсатиш билан шуғулланаётган 82 мингта жисмоний шахслар ўртасида республика бўйича ўтказилган сўровлар натижаси кўйидагича кўриниш ҳосил қилди: сўралганларнинг 30 % дан ортиги республика солиқ кўмиталари рўйхатидан ўтмаган. Айрим ҳудудларда бу кўрсаткич ўртача кўрсаткичдан анча юқори (Хоразм вилояти — 40,4 %; Тошкент шаҳри — 38,8 %; Фарғона вилояти — 37,9 %) ³⁰³.

Банк соҳасидаги муомаладан ташқарида бўлган пул массасини ўрганиш орқали чиқарилган экспертлар ҳулосасига кўра, ҳисобга олинмаган аҳоли бандлиги Ўзбекистонда 2,3 миллион кишини ³⁰⁴ ташкил қилиши мумкин экан, яъни бу рақам республика аҳолисининг қарийб 10 % ига тенг бўлади. Агар юқоридаги рақамлардан келиб чиқкан ҳолда рўйхатдан ўтмаган бандлик тизими ривожланганини ҳисобга олиб, тахлил қилинса, Фарғона водийсида бу кўрсаткич ўртача 700 минг кишига тенг бўлиши шаҳарларида эса рўйхатдан ўтмаган бандлик деярли 200 минг кишини қамраб олиши мумкин ³⁰⁵. Бундай фаолият натижасида аҳолининг ўртача даромодлари расмий кўрсаткичдан 1,6 мартагача юқори бўлиши ва аҳоли бандлиги меҳнат ёшидаги аҳолининг 90 % дан ошиши мумкин ³⁰⁶.

Умуман олганда, давлат рўйхатидан ўтмаган аҳоли бандлиги республикаимиз иқтисодиётига, унинг ғазнасига фойда келтирмаса-да,

³⁰³ Доклад о человеческом развитии... С. 56.
³⁰⁴ Ушга жойла.

³⁰⁵ Муаллифнинг ҳисоб-қисқабларидан келиб чиққан рақамлар.
³⁰⁶ Доклад о человеческом развитии... С. Доклад о человеческом развитии... С. 56.

ишсизлик муаммосини юмшатишга ва аҳолининг бир қатор қатламларига асосий ҳаёт эҳтиёжларини қондира оладиган даражада даромад топишга ёрдам берган.

Шундай қилиб айтиш мумкинки, 1990 йилларда Фарғона водийси ва унинг шаҳарларида бандлик муаммоси даврий ишсизлик шаклига эга бўлиб, зиддиятчи тус олди.

Ижтимоий соҳанинг муҳим таркибий қисми бўлган аҳолининг маиший турмуш даражасини ошириш масаласи республика ҳукумати, Фарғона водийси шаҳарлари ҳокимликлари, қорхона ва ташкилотлар эътиборидан четда қолмади. Мустақилликка эришгач, аҳолини табиий газ ва ичимлик суви билан таъминлаш ишлари жонланди.

1990–1996 йиллар давомида Президентнинг 1990 йил 28 июлдаги «Қишлоқ аҳолисини табиий газ ва ичимлик суви билан таъминлаш тўғрисида»ги Фармонини бажара бориб Қувасой, Қўқон, Маргилон, Фарғона, Андижон каби бир қатор шаҳарларида қатта ишлар амалга оширилди. Масалан, Фарғона шаҳрига 1990 йилда қўшилган Бешбола, Ёрмозор ва Оқариқ қашлоқларини газлаштириш ва ичимлик суви билан таъминлаш учун шаҳар ҳокимлиги шаҳар қорхоналари маблағларини шу мақсадга йўналтирди. Натижада, Фарғона шаҳрининг ана шу қисмини газлаштириш даражаси 1991–1992 йилларда 97 % га, ичимлик суви билан таъминлаш даражаси 96 % га етказилди ³⁰⁷.

1993–1994 йилларда шаҳарда 36,6 км янги газ қувури тортилиб, 1315 та хонадон газлаштирилди. Фарғона аҳолисини ичимлик суви билан таъминлашни яхшилаш учун Пакани-Догон сув иншоотидан шаҳарга сув келтириш ишлари олиб борилди. Қорхоналар маблағи ҳисобига бу сув йўлининг биринчи навбати ўтказилиб, фойдаланишга топширилди. 14 та сув қудуғи ишга туширилиб, аҳолининг 97 % ичимлик суви билан таъминланди ³⁰⁸. 1995 йилга келиб шаҳар аҳолисининг 95 %и табиий газ билан, 99,0 %и ичимлик суви билан таъминланди ³⁰⁹.

³⁰⁷ ФВХ ЖА. Фарғона вилояти фаоллари йиғилишининг материаллари. 1995 йил 27 январь. Б. 6.

³⁰⁸ ФШХ ЖА. Фарғона шаҳар ҳокимлигида 1993 йил 12 август куни ўтказилган шаҳар фаоллари йиғилишида қабул қилинган қарорнинг баҳарлиши тўғрисида маълумот. Б. 1–2.

³⁰⁹ ФВХ ЖА. Фарғона вилояти фаоллари йиғилишининг материаллари. 1995 йил 27 январь. Б. 8–9.

Куvasой шахрида ҳам бу соҳада катта ишлар амалга оширилди. Агар шаҳарнинг ичимлик суви билан таъминланиш даражаси 1990 йилда 73,6 %ни ташкил этган бўлса, 1995 йилга келиб бу миқдор 88,0 %ни, газлаштириш даражаси эса 91,1 %ни ташкил этди.³¹⁰

Андижон шаҳар аҳолисини йиллар давомида кийнаб келган ичимлик суви муаммосини ҳал қилиш мақсадида Андижон шаҳар ижроия комитети томонидан 1991 йил 21 июнда «Андижон шаҳрини ичимлик суви билан таъминлашни яхшилаш ҳақида» қарор қабул қилинди.³¹¹ Қарорга биноан шаҳарга ичимлик сувини «Кампиробод» сув омборидан «Хонобод-Андижон» сув тармоғи орқали келтириш мўлжалланди.³¹²

Қўрилган чора-тадбирлар натижасида «Хонобод-Андижон» сув тармоғининг биринчи навбати 1994 йилга келиб қуриб битказилди. Унинг ишга туширилиши шаҳар аҳолисини ичимлик суви билан таъминлаш муаммосини деярли ҳал қилди. «Хонобод-Андижон» сув тармоғи иккинчи навбатининг қурилиши натижасида Асака шахрида ҳам ичимлик суви муаммоси ўз ечимини топди. Асака шахрига бўлган 15,3 км масофага қисқа фурсат 5 ой ичида қувурлар ётқизилди. Асакага ҳар кеча-кундузда 45 минг куб метр ичимлик суви келиши таъминланди.³¹³

Шу билан бирга, 1995 йилда Андижон шахрида 1440 метр янги газ тармоғи қурилди, 871 та хонадон газлаштирилди. Турли даҳа ва маҳаллаларда газнинг бир метрда келишига эришиш мақсадида 12 та газ тақсимлагичлар ўрнатилди.³¹⁴

Умуман, Фарғона водийси шаҳарларида аҳолини табиий газ ва ичимлик суви билан таъминлаш борасида амалга оширилган тадбирлар натижасида 1997 йилга келиб шаҳарлар уй-жойларини ичимлик суви билан таъминлаш даражаси 1991 йилдаги 44,8 % дан

³¹⁰ Уша жойда Вилоят, шаҳар ва туманларни газлаштириш бўйича маълумот

³¹¹ АПХЖ. Халқ депутатлари Андижон шаҳар Кенгаши XXI чакорик XIV сессиясининг материаллари. 1993 йил 24 июль. Б. 5.

³¹² Уша жойда Б. 10.

³¹³ Халқ сўзи. 1996 йил 18 июль.

³¹⁴ АПХЖ. Андижон шаҳар феолилари йигилишининг материаллари. 1995 йил 17 февраль. Б. 10.

61,1 % га етди, табиий газ билан таъминланиш даражаси 66,6 %дан 18,1 %га етди.³¹⁵

Аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш республикаимизнинг ижтимоий соҳадаги муҳим йўналиши ҳисобланади. Одамларнинг соғлигини муҳофаза қилишнинг асосий шарти тиббий хизмат сифатини яхшилашдан иборат.

Мустақиллик йилларида аҳолига сифатли ва талаб даражасида тиббий ёрдам кўрсатиш бўйича Фарғона водийси шаҳарлари ҳокимликлари, соғлиқни сақлаш ташкилот ва муассасалари томонидан бир қатор ишлар амалга оширилди. Бозор муносабатларига ўтиш даврида биринчи навбатда даволаш профилактика муассасаларининг моддий-техника базасини яхшилашга алоҳида эътибор берилди. Водий шаҳарларининг барчасида бир қатор тиббий муассасалари қуриб фойдаланишга топширилди. Жумладан, Фарғона шахрида 180 ўринли чакалоқлар уйи, 500 қабул кучига эга бўлган поликлиника, 400 қабул кучига эга бўлган стоматология поликлиникаси, 240 қабул кучига эга бўлган сил диспансери, 255 ўринли болалар шифохонаси, 280 беморни қабул қилиш қувватига эга бўлган болалар тиш касалликлари поликлиникаси қурилди ва фаолиятини бошлади.³¹⁶

Қўкон шахрида замонавий, айна вақтда, водийда ягона бўлган, 200 ўринли касалхона, бир кунда 250 беморни қабул қила оладиган, барча зарур иншоотлар ва анжом-ускуналар билан жиҳозланган поликлиника фойдаланишга топширилди.³¹⁷

Андижон шахрида 600 та беморни қабул қилиш қувватига эга бўлган 5-поликлиника биноси, кунига 250 та беморни қабул қилиш қувватига эга бўлган шаҳар тиш даволаш поликлиникаси, қуввати 300 кишилик 1 ва 2-ўсмирлар поликлиникаси, 2-катталар поликлиникаси фойдаланишга топширилди.³¹⁸

³¹⁵ Ўр МСВ ЖА. Статистика Давлат департаменти томонидан 27.07.1998 й. берган №14-06-02-117 маълумотномасидан. Б. 1.

³¹⁶ ФПХЖ. Халқ депутатлари Фарғона шаҳар Кенгашининг N124/13-XXI қарори. 1993 йил 23 декабрь. Халқ депутатлари Фарғона шаҳар Кенгаши I чакорик I сессиясининг материаллари. 1995 йил 9 январь. Б. 6.

³¹⁷ Фарғона ҳақиқати. 1995 йил 22 декабрь. Уша жойда. 1996 йил 13 июль.

³¹⁸ АПХЖ. Андижон шаҳар соғлиқни сақлаш бўлими. 1996 йил маълумотномаси Б. 1.

Наманган шаҳрида эса оналар ва болалар саломатлигини муҳофаза қилиш маркази, кўп профили болалар шифохонаси, юрак хасталиқларини даволаш маркази, 120 ўринли ўсма касалликлари шифохонаси, юкумли касалликлар шифохонаси, Наманган газламалар ишлаб чиқариш бирлашмасига қарашли санаторий-профилакторийнинг иккинчи навбати, шахар «Тез ёрдам» шифохонаси қошида вилоятда биринчи 25 ўринли кўкрак жарроҳлиги, 60 ўринли ички касалликларни даволаш бўлимлари ва бошқа даволаш масканлари қурилди³¹⁹. Бундан ташқари, шахарда янги урология маркази ишга тушди, яъни Намангандаги «Электротерм» ишлаб чиқариш бирлашмаси қошида фаолият кўрсатаётган бир қатор ички касалликларни, жумладан, буйрак хасталигига чалинган кишиларни даволашга ихтисослаштирилган шифохона урология марказига айлантирилди³²⁰.

Янги-қуриб фойдаланишга топширилган муассасаларни замонавий тиббиёт жиҳозлари ва ускуналари, дори-дармон билан таъминлаш борасида ҳам катта ишлар амалга оширилди. Жумладан, Фарғона вилояти ҳокимлиги раҳбарлигида дастлабки йилларда санат қорхоналари маҳсулотлари, пахта толаси ва бошқа хомашё маҳсулотларини ҳамдўстлик давлатлари билан айирбошлаш ҳисобига 1 миллиард 336 минг сўм-купонли замонавий стоматологик, физиотерапевтик, рентген-диагностик, нафас аппаратлари каби 388 хил асбоб ускуналар, шунингдек, хорижий мамлакатлардан 316 минг АҚШ долларига тиббий жиҳозлар олиб келинди. 1994 йилда айирбошлаш ҳисобига яна 10784 минг сўмлик дори-дармонлар олиб келиниб, беморларни даволашга сарфланди³²¹.

1995 йилда «Тибтехника» ишлаб чиқариш бирлашмасининг фаолияти бозор иқтисодиётига ўтиш ва давлат тасаруфидан чиқариш асосида ташкил этилди ва «Тибтехника» ишлаб чиқариш бирлашмаси ҳиссдорлик мақомини олди. Йил давомида бу бирлашма томонидан 14 миллион сўмлик тиббий асбоб-ускуналар

³¹⁹ Наманган ҳақиқати. 1993 йил 22 июль. Халқ сўзи. 1994 йил 29 январь. Наманган ҳақиқати. 1993 йил 10 июль. ЎзИшони. 1996 йил 13 февраль.

³²¹ ФВХ ЖА. Халқ депутатлари Фарғона вилоят Кенгаши XVI сессиясининг материаллари. 1994 йил 29 октябрь. Б. 9.

келтирилди. Шундан 6 миллион сўмга «КЭС» тизими бўйича битта кардиоз аппарат, битта реанимацион комплекс, 1 та кювез, 2 та сунъий нафас аппарати келтирилиб, даволаш муассасаларига тарқатилди. Бундан ташқари, Фарғона шаҳридаги болалар стоматология поликлиникасига Волгограддаги тиббий асбоб-ускуналар заводидан 20 та стоматологик кресло келтирилди³²².

Наманган шаҳрида янги ишга туширилган Электр тармоқлари қорхонасининг 60 ўринли шифохонаси 10 миллион сўмлик замонавий тиббий жиҳозлар билан таъминланди³²³. Андижондаги кардиология маркази ҳам Германия, АҚШ, Япония, Швециядан келтирилган замонавий тиббий анжомлар билан жиҳозланди³²⁴.

Янги, замонавий соғлиқни сақлаш муассасаларининг қурилиши, уларнинг моддий техника базасининг мустаҳкамланиши натижасида Фарғона водийси шаҳарлари тиббий муассасалари сони ортиб борди ва 1996 йилга келиб биргина Андижон шаҳар соғлиқни сақлаш тизимида 1600 ўринли 9 та шифохона, 360 ўринли болалар шифохоналари, 8431 та беморни қабул қилиш қувватига эга бўлган 19 та амбулатория ва поликлиникалар, шу жумладан, 1 та сил касалликлари диспансери, 1 та тез тиббий ёрдам станцияси аҳолига тиббий хизмат кўрсатди. Бу муассасаларда 959 та врач ҳар 10 минг аҳоли сонига 30,6 та (вилоят кўрсаткичи 31,2), 1837 та ўрта тиббиёт ходими (ҳар 10 минг аҳоли сонига 58,8 та, вилоят кўрсаткичи 107,1) аҳоли соғлигини муҳофаза қилишда фаолият кўрсатди³²⁵.

Шаҳарда аҳолига тиббий хизматни яқинлаштириш мақсадида маҳаллаларда тиббий пунктлар ташкил қилиниб, ҳар бир поликлиника ўз ҳудудида кўчма тиббий кўрик ўтказиб, аниқланган беморлар тиббий назоратга олинди³²⁶.

Шаҳар ҳокимлиги тиббий муассасалари ва ходимларининг аҳоли соғлигини сақлаш борасидаги ишларини янада яхшилаш мақсадида шаҳардаги барча қурилиш ташкилотлари, саноат, савдо ва бошқа

³²² ФВХ ЖА. Фарғона вилояти соғлиқни сақлаш бошқармаси томонидан кейинги 5 йилда амалга оширилган икки ой ишлар ҳақида маълумот. 1996. Б. 4.

³²³ Халқ сўзи. 1996 йил 19 июнь.

³²⁴ Народное слово. 1996 йил 15 июнь.

³²⁵ АПХ ЖА. Андижон шаҳар соғлиқни сақлаш бўлими. 1996 йил маълумотномаси. Б. 1.

³²⁶ Ўша жойда. Андижон аҳолисига 1994 йилда тиббий хизмат кўрсатиш тўғрисида ахборот. Б. 1.

ишлаб чиқариш корхоналари даволаш-профилактика муассасаларига бириктирди. Уларга ҳокимлик қарори билан амалий ва моддий ёрдам кўрсатиш вазифаси юклатилди.

Лекин бозор муносабатларига ўтиш даврида медицина соҳасини ислох қилишда йўл қўйилган хатолар ва тажрибасизлик шифохоналарнинг иш фаолиятига салбий таъсир кўрсатди. Шулар қаторида Фарғона водийси шаҳарларидаги шифохоналар ҳам бўлиб, бир қатор шифохоналарда аҳолига хизмат кўрсатиш борасида жиддий камчиликларга, яъни беморлар учун зарур шaroитнинг яратилмагани, дори-дармонларнинг етишмаслиги, медицина ходимларининг эътиборсизлигига йўл қўйилди. Булар эса аҳолининг ҳақли равишда норозилигига сабаб бўлди.

Мустақилликнинг илк йилларидан республикада она ва бола саломатлигининг муҳофаза қилинишига катта эътибор берилган бўлган. Республика ҳукуматининг бу сиёсатини ҳаёта тadbик этиш борасида жойларда махус дастурлар ишлаб чиқилди. Ана шу дастурга биноан Андижон шаҳрида оналар ва болаларга 3 та туғруқ уйлари, 3 та аёллар маслахатхонаси, ип-газлама ишлаб чиқариш комбинати қошидаги 40 ўринли гинекология бўлими, 30 ўринли аёлларнинг экстрагенитал хасталиклари бўлими, 2 та болалар шифохоналари, 9 та болалар поликлиникалари хизмат қилмоқда. Она ва болага кўрсатилган tibбий хизмат сифатининг ортиб бoрганлиги сабабли болалар ўртасида умумий касалланиш кўрсаткичи хар 1000 аҳолига 1993 йилда 658,1; 1994 йилда 391,7; 1995 йилда 363,2 ва 1996 йилда 383,0 тани ташқил қилди, яъни болалар ўртасида касалланиш қисман бўлса-да қисқаришига эришилди. 1 ёшгача болалар ўлими ҳолати 1994 йилдаги 31,6 тадан 1996 йилда 27,0 тагача қамайди. Оналар ўлими кўрсаткичи шаҳарда 1995 йилдаги 71,3 тадан 1996 йилда 23,2 тагача қамайди³²⁷.

Туғиш ёшидаги аёллар соғлигини сақлаш сифатини яхшилаш мақсадида шаҳардаги 12 та поликлиника қошида аёллар учун қундузги шифохоналар очилди. 1996 йилда уларда 1286 аёлга tibбий ёрдам кўрсатилди³²⁸.

³²⁷ АШХ ЖА. Андижон шаҳар соғлиқни сақлаш бўлими. 1996 йил маълумотномаси Б. 1-2.
³²⁸ Уша жойда.

1994 йилда Фарғона шаҳар ҳокимлиги томонидан «Соғлом авлод учун» дастури тасдиқланди. Бу дастур шаҳар аҳолиси учун алоҳида маълумиятга эга эди. Чунки шаҳар аҳолисининг 114100 нафарини ёки 51 %ни аёллар ташқил қилади. Шу жумладан, туғиш ёшидаги аёллар сони 47000, 14 ёшгача бўлган болалар сони 70 мингдан зиёддир. Умуман олганда, шаҳар аҳолисининг 83,3 %ни аёллар ва 14 ёшгача бўлган болалар ташқил этади. 1996 йилга келиб шаҳарда оналар ва болаларнинг саломатлигини муҳофаза қилиш борасида бир қатор ишлар қилинди. Масалан, шаҳар шифохоналаридаги ихтисослаштирилган умумий ўринлардан 810 таси фақат оналар ва болаларга хизмат қилишга мослаштирилган бўлиб, улар шифохоналардаги ўринларнинг 46 %ни ташқил этади. Бундан ташқари, поликлиника ва амбулаторияларда 550 нафар беморни қабул қилиш қувватига эга бўлган 3 та аёллар маслахатхоналари, 1750 беморни қабул қилиш қувватига эга бўлган болалар поликлиникаси, 370 ўринли санаторий типидagi 4 та боғча ва 125 ўринли болалар уйи оналар ва болаларга хизмат кўрсатмоқда³²⁹.

Шаҳарда «Соғлом авлод учун» дастурини амалга оширилиши натижасида шаҳар ҳаётида биринчи мартаба аниқланган касаллик бўйича касалланиш 1992 йилдаги 758 (хар 1000 аҳоли сонига) дан 1995 йилда 682 тагача қамайди. Диспансер назорати остида турган касал болалар сони 1992 йилдаги 187,8 дан 1995 йилда 167,5 тага қамайди.

Болалар саломатлигининг асосий кўрсаткичларидан бири бўлган бир ёшгача бўлган болалар ўртасидаги ўлим ҳолати 1992 йилда 41,4 ни (1000 та туғилган чақалоқлар сонига), 1995 йилда 26,2 ни ташқил қилди. Оналар ўлими кўрсаткичи эса 1992 йилдаги 64,5 дан 1995 йилда 22,2 тага (1000 та тирик туғилган чақалоқлар сонига) қамайди.³³⁰ Оналар ва болаларга малакали ва сифатли tibбий хизмат

³²⁹ ФШХ ЖА. Халқ депутатлари Фарғона шаҳар Кенгаши I чакирик V сессиясининг материаллари. 1996 йил 28 июнь. Б. 2-3.
³³⁰ Уша жойда.

кўрсатиш бўйича водийнинг Наманган ва Қувасой шаҳарларида ҳам сезиларли натижаларга эришилди.³³¹

Баъзи ижобий натижалар билан бир қаторда Фарғона водийси соғлиқни сақлаш тизими фаолиятида бир қанча нуқсон ва камчиликлар ҳам кузатилди.

Биринчидан, водий шаҳарларида мавжуд касалхона ва поликлиникаларнинг салмоқли қисми жойлашлаган бинолари талабга жавоб бермас эди. Жумладан, Андижон шаҳрида мавжуд 9 та шифохонанинг ҳаммаси, 19 та поликлиникадан фақат 10 таси мослаштирилган биноларда жойлашган бўлиб, бу 52 %ни ташкил қилади. Ёки Фарғона шаҳридаги мавжуд 7 та шифохонадан 4 таси қисман мослаштирилган биноларда жойлашган бўлиб, бу 57 %ни ташкил этган. 18 та поликлиникадан 9 таси мослаштирилган биноларда жойлашган, бу 50 %ни ташкил қилган.³³² Қолганлари эса касалхона ва поликлиника учун мослашмаган биноларда жойлашган.

Иккинчидан, водий шаҳарларида тиббиёт муассасаларини ўрта тиббиёт ходимлари билан таъминлаш республика кўрсаткичидан паст даражада қолган.³³³

Учинчидан, водий шаҳарлари тиббиёт муассасаларида хомилдор аёлларга яратилган шарт-шароитлар, аёллар соғлигини сақлаш бўйича олиб борилаётган ишлар етарли даражада бўлмаган. Масалан, Андижон вилоят туғруқхонасида бир кишига 8-10 м² жой тўғри келгани ҳолда бу кўрсаткич шаҳардаги 3 та туғруқхонада 5 м²ни ташкил этган. Шаҳар бўйича туғиш ёшидаги аёлларнинг 60 %дан кўпроғи турли хил касалликларга, чалингани ва уларнинг 80 %и туғруқ олдида даволаниши лозимлиги ҳисобга олинса, бу масала янада чуқурлашади.³³⁴

Фарғона шаҳрида 50 минг туғиш ёшидаги аёллардан 50 %дан ортиғи турли ички касалликларга чалинган. Асосан аёлларнинг 20 %

³³¹ Қарағ: ФВХ ЖА. Халқ депутатлари Фарғона вилояти Кенгаши XXI қақирқ XIV сессиянинг материаллари. 1994 йил 25 май. Б.17-18; НШХ ЖА. Фан, маориф, соғлиқни сақлаш, маданият, спорт ва ижтимоий ҳимоя қилиш бўлимининг 1995 йилда олиб борган ишлари юзасидан ахборот. Б. 3-13.

³³² АШХ ЖА. Андижон шаҳар соғлиқни сақлаш бўлими. Б. 1; ФШХ ЖА. Шаҳар соғлиқни сақлаш соҳаси бўйича маълумот. Б. 6.

³³³ Уша жойда.

³³⁴ АШХ ЖА. Андижон шаҳар аҳолисида тиббий хизмат кўрсатиш тўғрисида ахборот. Б. 3.

камконлик, 10 % юрак ва қон-томир касалликлари, 20 % ошқозон-ичак касалликлари билан хасталанган.³³⁵

Тўртинчидан, Фарғона водийси шаҳарларида атроф-муҳитга чиқарилаётган, аҳоли саломатлигига салбий таъсир кўрсатувчи зарарли чиқиндилар микдори юқорилигича қолган эди. Натижада, аҳоли ўртасида сил, қон айланиш, суяк, мускул системаси, буйрак, тери ва сарик касалликлари тобора кўпайиб борган.³³⁶

Қўрсатиб ўтилган бу камчиликларга қарамасдан, умуман, мустақилликнинг дастлабки беш йилида Фарғона водийси шаҳарларида аҳолини ижтимоий ҳимоялаш, маиший турмуш, соғлиқни сақлаш соҳаларида салмоқли натижаларга эришилди.

Бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш шароитида аҳолининг қам даромадли қисмини ижтимоий ҳимоялашга, нафақахўрлар, фахрийларга имтиёзлар бериш, уларнинг яшаш шароитини яхшилашга алоҳида эътибор берилди.

Аҳолини ижтимоий ҳимоялашнинг янги тизимида қам даромадли оилаларга бериладиган моддий ёрдам аҳолига яқин турувчи маҳалла кенгаши томонидан бериладиган бўлди. Бу масалада шаҳарларда жойлашган қорхона ва ташкилотлар ҳам ўз ҳиссасини қўшди.

1991-1996 йилларда қам даромадли аҳолини ижтимоий ҳимоялаш билан бир қаторда ижтимоий соҳанинг асосий таркибий қисмини ташкил этувчи аҳолининг маиший турмуш даражасини ошириш, ичимлик суви ва табиий газ билан таъминлаш, тиббий хизмат сифатини оширишга ҳам қатта эътибор берилди.

3.3. Ўтиш даврида таълим, кадрлар тайёрлаш тизимидаги дастлабки ислохотлар ва уларнинг натижалари

Мустақил Ўзбекистон иқтисодий, ижтимоий-сиёсий муаммоларининг ечими таълим-тарбия жараёни, жумладан, кадрлар сиёсати билан ўзаро қамбарчасдир. Мамлакатимизнинг бугунги таракқиёти фуқароларимизда юртимизнинг иқтисодий ва маънавий

³³⁵ ФШХ ЖА. Шаҳар соғлиқни сақлаш соҳаси бўйича маълумот. Б. 7.

³³⁶ Уша жойда. Б. 8; АШХ ЖА. Андижон шаҳар ҳокимининг «Андижон шаҳрини экологик жамланган соғломлаштиришнинг аҳоли ва уни яхшилаш қоралари тўғрисида»ги Қарори. Б. 1.

ривож учун онгли равишда фаол иштирок этишга ундовчи билим, ижтимоий ва маънавий сифатларнинг шаклланишини тақозо этади. Бошқача айтганда, бу таракқиёт давлатимиз ва миллатимиз келажаги бўлган ёшларимизнинг интеллектуал, маънавий имкониятларининг юксак даражада юзага чиқишини, ривожини таъминловчи таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимини ярага олишимиз билан боғлиқ.

Истиқлолнинг ilk йилларидан мамлакат таълим тизимида мавжуд ҳолатнинг таҳлили шундан далолат берар эдики, кадрлар тайёрлаш жараёни республикада амалга оширилаётган демократик ўзгаришлар ва бозор иқтисодиёти талабларига жавоб бермас эди. Чунончи, XX асрнинг сўнги йилларидан тобора авж олаётган глобаллашув жараёни ривожланиш йўлидан бораётган Ўзбекистон каби ёш давлатлар олдига жиддий муаммоларни қўйди. Ушбу муаммолар, биринчи навбатда, мамлакат интеллектуал салоҳиятининг шаклланиши, яъни кадрлар тайёрлаш тизимининг ўзгариши билан боғлиқ эди. Ислом Каримов таъкидлаганидек, «таълим ислохоти бизни демократик ўзгаришлар, янги жаҳият барпо этиш йўлидан дадил етакловчи, барчамизни ҳаракатлантирувчи ички куч бўлмоғи зарур. Ҳар биримизга ... аён бўлсинки, таълим ва тарбия тизимини ўзгартирмасдан туриб, одамлар онгини, демакки, уларнинг турмуш тарзини ҳам тубдан ўзгартириш мумкин эмас».³³⁷

Шунинг учун ҳам, республика раҳбарияти мустақилликнинг дастлабки кунидан бошлаб таълим соҳасига, Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий таракқиётида ҳаракатлантирувчи куч ҳисобланган юқори малакали кадрлар тайёрлаш масаласига алоҳида эътибор берди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида кадрларга бўлган эҳтиёжни қондириш ва энг муҳими, таълим тизимини ислоҳ қилишда энг мақбул, шароитимизга мос келадиган йўлни танлашимиз кун тартибидagi долзарб вазифалардан бири эди. Бунда таълим соҳасидаги мавжуд ҳолатни, эришилган даражани нафақат сақлаб қолиш, балки ўтиш даврида уни модернизациялаш бош вазифалардан бири ҳисобланар эди. Таъкидлаш жоизки, ижтимоий-иқтисодий

³³⁷ Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қуралик. Т. 7. Т., 1999. Б. 161.

ривожланишнинг "ўзбек модели" туб ислохотлар жараёнида 1990-йилларнинг ўрталаридан мамлакат иқтисодиётида инкироздан чиқиш ва барқарор ривожланишга замин яратди. Натижада, ижтимоий ҳаётнинг деярли барча соҳаларида, жумладан, таълим-тарбия ва кадрлар тайёрлаш соҳасида ҳам ислохотлар жараёни чуқурлашди.

Шундай қилиб, таълим соҳасида Ўзбекистонда мустақилликнинг ilk йилларидан бошланган ислохотчилик жараёни, мутахассислар фикрига қараганда, халқаро миқёсда ва мамлакатимизда тўплаган таъриба таълим соҳасини ислоҳ қилишнинг учта муқобил йўналиши мавжудлигидан далолат берарди. Биринчи йўналиш «мобилизациялашган йўналиш» деб аталиб, ёриб ўтиш стратегиясини назарда тутарди. Бу йўналиш таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳасида кечиктириб бўлмайдиган муаммоларни хал қилиш имкониятига эга бўлса-да, уни мамлакатдаги ички снсий вазиятдан келиб чиқиб қўллаш қўтилган натижани бермаслиги равшан эди. Чунки жаҳият бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида таълим ислохоти жараёнини жадаллаштиришга, моддий эҳтиёжлардан ташқари маънавий эҳтиёжлар учун ҳам маблаг ажратишдек қўшимча қийинчиликларни енгитишга тайёр эмас эди. Бинобарин, таълим тизимининг фақат муҳим элементлари сақлаб қолинишини таъминлаб берувчи иккинчи, яъни «минимал» йўналишни танлаш ҳам жаҳият ривожига таҳдид солиши табиий эди. Қўллаб мамлакатларда синовдан ўтган ушбу стратегия таълим соҳасида миллий даражада тежаш сиёсатини қўллашни назарда тутарди. Шунингдек, бу йўналиш ижтимоий ривожланиш муаммоларининг ечимини топишда муддатини кечиктириш сиёсатини илгари сўриб, ўз олдига, биринчи навбатда, янги шароитга мослашишни инobatга олган, модернизациядан воз кечган консерватив йўналиш ҳисобланади. Демак, бу йўналиш вақт ўтиши билан иқтисодий, ҳатто ижтимоий харажатларнинг қўлайлиши ва охир-оқибатда, мамлакат ҳаётида янги ларзаларнинг юзага келиши хавфини туғдирарди.³³⁸

Шунинг учун мустақил ривожланишнинг дастлабки босқичида таълим соҳасининг энг муҳим муаммоларини хал қилишга,

³³⁸ Курбанов Ш. Стратегия прорыва // Народное слово. 2000. год 27 январь.

шунингдек, нафақат эришилган даражани сақлаб қолиш, балки уни модернизациялаш имкониятини яратиб беришга қаратилган, эҳтиёж ва талабларни кондир аладиган энг мақбул йўналиш танланди. Шундай қилиб, таълим соҳасини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон йўли келишув йўналиши эмас, балки ривожланиш ва ўсиш, мувозанатли сақлашнинг янги йўллари қидириш имконини берувчи йўналиш сифатида эътироф этилди ҳамда таълим ва кадрлар тайёрлаш сиёсатини босқичма-босқич амалга оширишга киришилди.³³⁹

Умуман, ҳозирги давргача таълим соҳасида ўтказилган ислохотни иккита йirik босқичга бўлиб ўрганиш мумкин. Биринчи босқич 1992 йил ўрталаридан 1997 йил ўрталаригача давом этди. Иккинчи босқич 1997 йил ўрталаридан бошланди.

Биринчи босқич 1992 йил ўрталаридан 1997 йил ўрталаригача давом этди. Бу босқичда таълим тизимидаги мавжуд имкониятларни сақлаб қолган ҳолда, миллий таълим-тарбия тизимига асос солинди. Мухими шундаки, бу давр ичида таълим соҳасида янгиланиш жараёни кузатилиб кейинги босқич учун шарт-шароитлар яратилди. Бу борада қилинган дастлабки ишлар сирасига янги турдаги таълим муассасаларининг ташкил қилинишини, ёшларни чет элларда ўқишининг йўлга қўйилганлигини, лотин имлосига асосланган янги алифбони жорий этилганини, буюк кадриятларимиз ва маънавиятимиз асосида янги дастур, қўлланма ва дарсликлар яратилганини, тест усули жорий этилганини ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

Иккинчи босқич 1997 йил ўрталаридан бошланди. Бу даврда таълим соҳасида бошланган ислохот олдинги давр таълим тизимидан ва ўша даврда ўтказилган ислохотлардан тубдан фарқ қилиб, тўпланган тажриба асосида мутлақо янги, ягона, узлуксиз таълим тизимига асос солинди. Таълим соҳасидаги бу янгиланиш асосан, совет давридан қолган мафкуралашган таълим-тарбия сарқитларидан қутилишга, унинг миллий заминини мустақамлашга, таълимнинг бошқарув тизимларини такомиллаштиришга, унинг моддий-техника

³³⁹ Ўша жойда

олмасини замон талабларига мослаштиришга, ривожланган демократик давлатлар даражасидаги юқори малакали Миллий кадрлар тайёрлаш тизимига асос солишга қаратилди. Бу ислохотнинг муҳим жиҳати шундаки, кадрлар тайёрлашнинг мактабгача тарбиядан юртиб то мутахассисларни қайта тайёрлаш ва малақасини оширишни ўз ичига қамраб олувчи ягона узлуксиз миллий таълим тизимини нужудга келтириш вазифасини қўйди.

Тадқиқотнинг хронологик даври 1991-1995 йилларни ўз ичига қамраб олганини ҳисобга олиб, эътиборни асосан таълим соҳасида амалга оширилган ислохотларнинг биринчи босқичини ўрганишга қаратилди.

1992 йил 2 июлда қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги ЎЗР Қонуни³⁴⁰ таълим соҳасидаги ислохотнинг биринчи босқичини бошлаб берди. Унда миллий ёз умуминсоний кадриятлар, халқимизнинг тарихий тажрибаси, фан соҳасидаги кўп асрлик анъаналари, жамиятнинг истикболдаги ривож ҳисобга олинган. Ушбу ҳужжат республикамызда миллий таълим тизимининг вужудга келишида ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилди. Мазкур Қонун «Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонунига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш ҳақида»ги 1993 йил 7 майдаги Қонунда янада такомиллаштирилди. Ушбу Қонунда «Таълим Ўзбекистон Республикасида жамиятни ижтимоий иқтисодий, маънавий ва маданий ривожлантиришнинг устувор соҳаси ҳисобланади»³⁴¹, деб алоҳида таъкидлаб ўтилди.

«Таълим тўғрисида»ги Қонуннинг 9-моддасига асосан республикамызда умумий таълим уч, яъни бошланғич (I-IV синфлар), таянч (V-IX синфлар) ва ўрта (X-XI(XII) синфлар) босқичдан иборат бўлиб, бошланғич, таянч ва ўрта мактаб, гимназия ва лицейларда амалга оширилиши кўзда тутилди.³⁴²

Мустақиллик йилларида қабул қилинган янги қонун асосида мамлакатимизда ягона узлуксиз таълим тизимини яратиш борасида кенг қўламли ислохотлар бошлаб юборилди. У мактабгача тарбия,

³⁴⁰ ЎЗР Олий Кенгашининг ахборотномаси. Т. 1992. № 9. Б. 45-58.
³⁴¹ Ўша жойда. Т. 1993. № 6. Б. 175-176.
³⁴² Ўша жойда.

умумтаълим мактабидан ташқари таълим, хунар-техника таълими, ўрта махсус ва олий таълим, кадрлар тайёрлаш, малака ошириш тармоқларини ўзичига олди.

Умуман, таълим-тарбия соҳасидаги ислохотлар икки йўналишда олиб борилди: биринчиси мавжуд умумтаълим мактабларининг моддий-техника базасидан тортиб, таълим-тарбия ишларини, ўқув режалари ва услубларини янги тизимга солиш ва замон талаби асосида қайта қуриш бўлса, иккинчиси бутунлай янги турдаги таълим муассасаларини (лицей ва гимназияларни) ташкил қилишдан иборат бўлди.

Биринчи йўналиш бўйича республика, вилоят, шаҳар ва туман халқ таълими бўлимлари томонидан бутунлай янги йўналишда мактабгача, бошланғич, таянч ва ўрта мактаблар учун ўқув режалари, дарслик ва қўлланмалар тайёрлаш, ўқитиш воситалари, айниса, ўқитиш услубини қайта кўриб чиқиш ва замон талаби даражасида такомиллаштириш ишларини амалга оширишга киришилди.

Дастлаб асосий эътибор мактабгача тарбия тизимида туб ўзгаришлар қилишга қаратилди. «Мактабгача тарбия концепцияси», «Соғлом авлод учун» дастури, «Олти ёшли болаларни саводга ўргатиш концепцияси ва дастури» мактабгача тарбия муассасалари ишини янги йўналишга солишда муҳим омил бўлди.

Мактабгача тарбия тизимидаги ислохотлар Фарғона шаҳридаги 71 та доимий ҳаракатдаги болалар боғчаларида тарбияланаётган 12374 нафар болани,³⁴³ Наманган шаҳридаги 69 та болалар боғчасидаги 10500 нафар болани,³⁴⁴ Андижон шаҳридаги 73 та болалар боғчасидаги 14 мингдан ортиқ болаларни қамраб олган эди.³⁴⁵ Бу тарбия муассасаларининг асосий вазифалари болаларни мактабга ҳар томонлама етук қилиб тарбиялаш, уларнинг шахсий қобилиятларини шакллантиришдан иборат бўлди. Бу борада Наманган шаҳридаги 6, 15, 17, 65, 66-сонли болалар боғчаларида амалга оширилган ишлар диққатга сазовордир. Масалан, 1994-95

³⁴³ ФШХ ЖА. Фарғона шаҳар ҳокимлигининг халқ таълими бўлимининг маълумотномаси. 1995, Б. 1.

³⁴⁴ НШХ ЖА. Наманган шаҳар халқ таълими бўлимининг 1995-1996 ўқув йилида амалга оширилган ишлари ҳисоботи. Б. 1.

³⁴⁵ АШХ ЖА. Андижон шаҳар фаоллари йиғилишининг материаллари. 1995 йил 13 декабр. Б. 1.

ўқув йилида 17-боғча қошидаги мусика йўналишига эга бўлган мактаб-боғчанинг биринчи синфига 24 та ўқувчи қабул қилинди. 1995-96 ўқув йилида эса 66-боғча қошида инглиз тилига мослаштирилган мактаб-боғча синфи ташкил қилиниб, унга боғча-мактаб низомига асосан болалар қабул қилинди.³⁴⁶

Боғча-мактабларнинг ташкил қилиниши муносабати билан боғчаларнинг барча мудиралари, тарбиячилари, мусика тарбиячилари учун мактабгача тарбия услубхонасида семинарлар, секцион ишлар, учрашувлар ва илг'ор тажрибаларни оммалаштириш ишлари амалга оширилди. Масалан, 30-болалар боғчасида мудиралар учун «Болаларни саводга ўргатиш» мавзусида, 43-болалар боғчасида «Ўйин фаолияти» мавзусида, 2-болалар боғчасида «Жисмоний тарбия ишлари» мавзусида йиғилишлар ўтказилиб, ўзаро тажриба алмашилди.³⁴⁷ Бундан ташқари, услуб бирлашмаларида, боғчаларда миллий дастур талабларининг бажарилиши, ноанъанавий ва ўйин тарзида машғулотларни ташкил этиш усуллари ҳақида тажриба алмашилди. 32-болалар боғчасида «Болаларни миллий қадриятлар руҳида тарбиялаш» мавзусида ўтказилган анжуман муҳим аҳамиятга эга бўлди.³⁴⁸

Умуман, таълим соҳасидаги ислохотлар натижасида Ўзбекистонда янги типдаги мактабгача тарбия муассасалари вужудга келди. «Хонадон боғчаси», «Мактаб боғчаси» шулар жумласидандир. 1997 йилда мамлакатда фаолият кўрсатаётган турли хилдаги мактабгача тарбия муассасаларида 1 миллиондан ортиқ болаларга 110 мингга яқин мураббийлар тарбия бердилар. Уларда кичкинтойлар саводини чиқаришга, уларга хорижий тилларни, миллий хунармандчилик сирларини, компьютер илмини ўргатишга, миллий қадриятларга асосланган тарбия беришга асосий эътибор берилди.

Таълим ҳақидаги Қонун асосида бошланган ислохотлар бутун республикада бўлганидек, Фарғона водийси шаҳарларидаги барча умумтаълим мактаблари ва мактабдан ташқари таълим

³⁴⁶ НШХ ЖА. Наманган шаҳар халқ таълими бўлимининг 1995 йилда амалга оширилган ишлари ҳисоботи. Б. 7.

³⁴⁷ НШХ ЖА. Наманган шаҳар халқ таълими бўлимининг 1995 йилда амалга оширилган ишлари ҳисоботи. Б. 7.

³⁴⁸ Ушв жойда. Б. 8.

муассасаларини ҳам камраб олди. Дастлабки даврда халқ таълими муассасалари олдида энг кийин ва мураккаб вазифа — дарсликлар масаласи турар эди. Чунки янги ўқув дастурлари ва дарсликларини ишлаб чиқиш таълим сифатини тубдан яхшилашда асосий мезон бўлиши табиий эди.

Маълумки, мустабид тузум даврида мактаб дарсликлари, айниқса, тарих, адабиёт, ўзбек тили ва бошқа гуманитар соҳалари дарсликлар ва қўлланмалар ўта сиёсийлаштирилган ва сохталаштирилган бўлиб, уларни мустақиллик талаби даражасида қайтадан ёзиш, улар учун ажратилган дарс соатларини кўриб чиқиш зарур эди. Жумладан, ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши (1989 йил октябрь) натижасида халқ таълими мактабларида ўзбек тилини ўқитишга бўлган муносабат ўзгариб, мустақиллик талаби даражасида дастлабки янги дарслик ва ўқув режаси нашр этилди. 1994 йилда ЎзР ФА Тарих институти олимлари томонидан умумтаълим мактабларининг 5, 6, 7, 8, 9-синфлари учун «Ўзбекистон тарихи» дарслик ва қўлланмалари нашр килинди.

Лекин халқ таълими мактаблари учун ижтимоий-гуманитар фанлар бўйича тайёрланган дастлабки дарсликлар ҳали совет тузуми ғояларидан холос бўлмагани, бир қатор масалаларда эса эскича ёндашув, эскича талқин сезилиб турарди, мураккаб илмий тилда ёзилгани сабабли уларни ўзлаштириш ўқувчиларда қийинчилик туғдирган эди.

Шу муносабат билан таълим соҳасидаги ислохотларнинг дастлабки йилларида халқ таълимининг республика, вилоят, шаҳар ва туман бўлимлари қошида услубхоналар фаолиятини жонлантириш ва такомиллаштириш масаласига катта эътибор берилди. Чунки ислохотлар таълим муассасаларига таълим-тарбия соҳаларида услубий жиҳатдан ёрдам беришни тақозо қилар эди. Таълим бўлимларининг услубхоналари томонидан турли фан соҳалари бўйича мактабларда амалий семинарлар ўтказиш йўли билан ёрдам кўрсатдилар. Амалий семинар ўтказишга мактабларнинг илгор, тажрибали ўқитувчилари жалб килинди. Масалан, Наманган шаҳар халқ таълими услубхонаси 1995 йилда 25 та фан шўъбаси аъзолари

иштирокида шаҳардаги 32 та мактабда ҳаракатдаги семинар ўтказилиб, уларда дарс беришда ноанъанавий усуллардан фойдаланиш, айрим мураккаб мавзуларни ўқиш тажрибалари, шунингдек, фан янгиликлари оммалаштирилди³⁴⁹. Шу йилнинг ўзида шаҳар халқ таълими услубхонаси томонидан 17 та дарс ишланмалари, услубий тавсияномалар ишлаб чиқилиб, мактабларга етказилди³⁵⁰.

Шунингдек, Фарғона шаҳар халқ таълими бўлимида ҳам ижодкор, изланувчан ўқитувчиларнинг иш тажрибаларини ўрганиш ва оммалаштириш ишлари кенг йўлга қўйилди. 1993 йилда шаҳар умумтаълим мактаблари ўқитувчиларининг 20 га яқин дастур ва дарсликлари нашрга таёрланди.³⁵¹ Шаҳар халқ таълими бўлими қошида ташкил этилган услубхона эса ўз фаолиятини ўқитувчиларнинг услубий тайёргарлигини яхшилашга, ўқув жараёнини такомиллаштиришга қаратди. Шу мақсадда 1994-95 йиллар давомида семинарлар, ижодий учрашувлар, давра суҳбатлари ва кўргазмалар куруллар кўриклари ўтказилиб келинди³⁵².

1995 йилда Наманган шаҳар халқ таълими бўлими томонидан ўтказилган кўргазмалар куруллар кўрик танловида 25, 37, 41-мактаб ўқитувчиларидан М.Холиқов, Н.Кўчқоров, Р.Нуриддинов эски ўзбек ёзуви фани бўйича танловда иштирок этган. М.Холиқов эса Республика кўрик танловида қатнашиб, унинг танловга тақдим этган кўргазмалар курули оммавий нусхада нашр этишга тавсия этилди.³⁵³ Умуман, ўқув жараёнида кўргазмалар куруллардан кенг фойдаланиш ва уларни янада такомиллаштириш, биринчидан, берилаётган билимни яхши ўзлаштиришда муҳим омил бўлса, иккинчидан, таълим соҳасидаги ислохотларнинг самарали бўлишида ёрдам беради.

Таълим соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар натижасида водий шаҳарларидаги барча мактабларда компьютер саводхонлиги, яъни мактабларда информатика ва ҳисоблаш техникаси асослари

³⁴⁹ ННПХ ЖА. Наманган шаҳар ҳокимлигининг фан, маориф, соғлиқни сақлаш, маданият, спорт ва аҳолини яқинлаштириш бўлимининг 1995 йил фаолияти юзасидан ахбороти. Б. 5.

³⁵⁰ Ўша жойда.

³⁵¹ ФШХ ЖА. Фарғона шаҳар ҳокимлигининг ижтимоий соҳалар бўйича маълумоти (1991-1996 йиллар). Б. 1.

³⁵² ФШХ ЖА. Фарғона шаҳар ҳокимлигининг ижтимоий соҳалар бўйича маълумоти (1991-1996 йиллар).

³⁵³ ННПХ ЖА. Наманган шаҳар ҳокимлигининг фан, маориф, соғлиқни сақлаш, маданият, спорт ва аҳолини яқинлаштириш бўлимининг 1995 йил фаолияти юзасидан ахбороти. Б. 5.

фанини ўқитиш жорий қилинди. Бунинг учун Фаргона водийи шаҳарларидаги кўпчилик мактаблар компьютерлар билан таъминланди. Масалан, 1995 йилда Андижон шаҳридаги мавжуд та мактабнинг 17 тасида компьютер хоналари ташкил этилган. Биргина Наманган шаҳар мактабларида 34 та турли маркази компьютерлар ишлатилмоқда. Шу билан бирга, шаҳардаги 4-ўқувчи мактабларида компьютер билан таъминланган мактаблар учун «Компьютер маркази» ташкил этилиб, унда мактабларнинг график асосида фойдаланиши йўлга қўйилди.³⁵⁵

Ўқув жараёнида компьютерни қўллаш натижасида республика теледиалокомпанияси ва Халқ таълими вазирлиги ҳамкорлигида ўтказилган иқтидорли ёшларни танлаш «Компьютер — шифа» телевизион кўрик танловида Наманган шаҳридаги 7 ва 8 мактабларнинг ўқувчиларидан ташкил топган «Винчестер» командаси вилоят ва республика танловида ғолиб чиққан эди.³⁵⁶

Шунингдек, мустақиллик муносабати билан республика ҳаётини мактабларида хорижий тилларни ўрганишни яхшилаш катта эътибор берилди. Водий шаҳарларидаги ҳар бир мактаб малакали чет тили ўқитувчилари билан таъминланиши билан каторда тил ўрганишнинг бошқа воситалари ҳам қўлланила бошлади. Масалан, Наманган шаҳрида 1995 йилда «Тил ўргатиш» маркази ташкил этилди. Марказга хорижий тилларга қизиққан иқтидорли ёшлар танлов асосида инглиз, немис, француз тилларини ўргатиш бўйича олинди, уларга сабоқ берилди.³⁵⁷ Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, таълим ҳақидаги Қонунга биноан таълим муассасаларининг ўқув режалари, таълим шакллари ва усулларини ишлаб чиқиш эркинлик берилгани муҳим янгиллик эди. Уларда иқтисод алифбаси иқтисодий билим асослари, инсон ҳуқуқлари, маънавият ва маърифат асослари каби фанлар ўқитиладиган бўлди. Бозор иқтисодиёти шароитида болалар онига тадбиркорлик ва ишбилармонлик синдириш мақсадида 1996 йил 1 сентябрдан бошлаб водий

³⁵⁵ АНХ ЖА. Андижон шаҳар фойдаланиш материаллари. 1995 йил 13 декабрь. Б. 1.

³⁵⁶ АНХ ЖА. Наманган шаҳар ҳокимиятининг фан, маориф, соғлиқни сақлаш, маданият, спорт ва иқтисодий ҳаёт кўриш бўлимининг 1995 йил фойдаги юзасидан ахбороти. Б. 6.

³⁵⁷ АНХ ЖА. Наманган шаҳар халқ таълими бўлимининг маълумотномаси. 1995. Б. 5.

Фаргона, Андижон, Наманган, Қўқон, Асака, Қува ва бошқа биринчи шаҳар мактабларида банк ходимлари тайёрловчи синфлар ташкил қилиниб, унга умумтаълим мактабларининг 9-синфини билан биргаликда танлов асосида қабул қилиш йўлга қўйилди.

Умумий ўрта таълимни ислох қилиш натижасида мамлакатда биринчи фанлар чуқур ўрганиладиган мактаблар ва синфлар тармоғи шаклланиб борди. Масалан, Фаргона шаҳридаги 9, 13, 22, 26-сонли мактабларининг бошланғич синфларида,³⁵⁸ Андижон шаҳридаги мактабларнинг 6 тасида жадаллаштирилган дастур асосида ўқитиш ташкил қилинди.³⁵⁹ Умуман, республика бўйича 1991 йилда турли фанлар чуқур ўрганиладиган мактаблар сони 799 тани ташкил қилган бўлиб, уларнинг сони 1997 йил бошларида келиб 10 баробарга яқин бўлди. Бу эса, ўз навбатида, таълим тизимининг янада такомиллашувиغا ёрдам берди.

Уларда ахлоқий баркамолликни тарбиялаш мақсадида Фаргона шаҳар ҳокимияти томонидан «Оила, мактаб ва маҳалла ҳамкорлигини яхшилаш» ишлари тизими ишлаб чиқилди.³⁶⁰ Концепцияга асосланган ҳалқаро кўмиталари боғча, мактаб ва мактабдан ташқари муассасалар билан ҳамкорликда ёшлар тарбиясига эътибор қaratилди. Водий шаҳарларидаги мактабгача тарбия муассасаларида, мактабларда, ўқув юртиларида махсус «Одобнома» курсини ўқитиш жорий этилди. Наманган шаҳрида 1995 йилда ўқитилган илмий анжуман ўқувчи ёшларни ахлоқ-одобга ўргатиш мақсадида «Одобнома» дарсларининг ўқилиши муҳим аҳамиятга эга бўлиб, айниқса, тарбияси қийин ўқувчиларнинг ота-оналари билан унинг алоқалар ўрнатишда яхши натижалар бераётгани алоҳида таъкидланди.³⁶¹

1994 йил июнь ойида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси диний ёзувида асосланган Ўзбек алифбосини муҳофаза қилиб бериш мақсади билан ЎзР Вазирлар Маҳкамаси 1994 йил 16 июнида «Ўзбек алифбосини асосланган Ўзбек алифбосини жорий этиш

³⁵⁸ АНХ ЖА. Фарғона шаҳар халқ таълими бўлимининг маълумотномаси. 1995. Б. 1.

³⁵⁹ АНХ ЖА. Андижон шаҳар халқ таълими бўлимининг ахборотномаси. 1996. Б. 1.

³⁶⁰ АНХ ЖА. Фарғона шаҳар ҳокимияти халқ таълими бўлимининг маълумотномаси. 1994-95 йиллар. Б. 3.

тўғрисида» Қонун³⁶² қабул қилди. Ушбу қонунни ҳаётга тадбиқ этиш борасида Фарғона водийси шаҳарларида қисқа вақт ичида самарали ишлар қилинди. 1994-1995 йиллар давомида водий шаҳарларида марказий ва вилоятлардаги ўқитувчилар малакасини ошириш институтлари қошида ташкил этилган қайта тайёрлов курсларида мактабгача тарбия муассасалари тарбиячилари, бошланғич синф ва она тили ва адабиёти фани ўқитувчилари ўқитилди. Биргина Фарғона вилоятида ана шу даврда 5728 нафар бошланғич, 1558 нафар мактабгача тарбия муассасалари тарбиячилари, 4028 нафар ўзбек тили ва адабиёти фани ўқитувчилари қайта тайёрловдан ўтдилар. Бу умумий педагог ходимларнинг 80 %ни ташкил қилган эди³⁶³. Натижада, пухта тайёргарликдан сўнг 1996-97 ўқув йилидан бошлаб 1-синфларда ўқиш лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосида олиб борилди.

Таълим соҳасидаги ислохотларнинг дастлабки муҳим натижаларидан бири ўқитувчилар билимини синашда анъанавий усуллар билан бир қаторда тест синовларидан ўтказиш тизими кенгрок қўллана бошлади. Имтиҳонларни тест синови асосида компьютер орқали ўтказиш республика Халқ таълими вазирлигининг 1995 йил 6 апрелдаги қарори асосида³⁶⁴ барча вилоят, шаҳар, туманларнинг дастлаб бир қатор мактабларида ўтказилди. Масалан, Фарғона шаҳрида дастлабки тест синовлари шаҳар Халқ таълими бўлимига қарашли 1, 6, 10, 27-сонли мактабларида ҳамда умумтехника лицейида ўтказилди.³⁶⁵ Наманган шаҳридаги 5, 31, 37-сонли ўрта мактабларда ва 1995-96 ўқув йилининг битирув имтиҳонлари (ёзма имтиҳондан ташқари) тест асосида компьютерда топирилди³⁶⁶. Мактабларда имтиҳонларни тест синови асосида компьютер орқали ўтказиш, биринчи галдаёқ, ўзининг афзал эканини кўрсатди.

³⁶² ЎзР Олий Қенгашининг ахборотномаси. Т. 1993. № 9. Б. 61-63.

³⁶³ ФВХ ЖА. Фарғона вилояти халқ таълими бошқармасининг 1996-97 ўқув йилига тайёргарлик кўриш борасидаги маълумотномаси. Б. 4-5.

³⁶⁴ ФВХ ЖА. Фарғона вилояти халқ таълими бошқармасининг 1994-95 ўқув йилида амалга оширган ишлари ҳақида маълумотнома. Б. 1.

³⁶⁵ ФВХ ЖА. Фарғона вилояти халқ таълими бошқармасининг 1994-95 ўқув йилида амалга оширган ишлари ҳақида маълумотнома. Б. 1.

³⁶⁶ НШХ ЖА. Наманган шаҳар халқ таълими бўлимининг 1995-96 ўқув йили учун ҳисоботи. Б. 3.

Ўқувчиларнинг билим савиясини аниқлашда ўзининг яхши самарасини бераётган фанлар бўйича ўтказилаётган олимпиадалар ҳам муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда. Олимпиадаларни минтакавий ва республика миқёсида ўтказиш мустақиллик йилларида одат тусига кирди. Шуниси аҳамқатлики, олимпиада ғолиблари ихтисослиги мос келадиган олий ўқув юртларига тест имтиҳонларисиз қабул қилинадиган бўлди. Масалан, 1994-95 ўқув йилида Фарғона шаҳридаги 24-мактаб ўқувчиси Виктория Дворяшина, Маргилон шаҳридаги иқтидорли болалар мактаби ўқувчиси Мукаддас Эргашева республика олимпиадасида қатнашиб, фахрли ўринларни эгаллади ва олий ўқув юртларига имтиҳонсиз қабул қилинди³⁶⁷. Шунингдек, Андижон шаҳар мактабларининг 11 синф ўқувчилари 1996 йил март ойида ўтказилган Республика фан олимпиадаларида қатнашиб, улардан фахрли ўрин олган 4 нафари синов имтиҳонларисиз олий ўқув юртларида ўқиш ҳуқуқини қўлга киритдилар³⁶⁸. Республика халқ таълими мактабларида ўқитиш ва синов жараёнларида олимпиада каби усулни қўлланиши ўқувчи ёшларни изланувчан бўлиш, уларнинг билим савиясини оширишда ва айниқса, иқтидорли ёшларни аниқлаш, уларга келажакда тўғри йўлни танишларида ёрдам берди.

Лекин бу ютуқлар хали дастлабки қадамлар бўлиб, муаммолар, камчиликлар эса талайгина эди. Жумладан, Андижон шаҳар халқ таълими бошқармасига қарашли 46 мактабдан 16 та мактаб биноси талабга жавоб бермас эди. Шаҳардаги 19 та умумтаълим мактаблари 1-сменада, 29 та мактаб эса икки сменада ишлашга мажбур бўлди. Бир қатор мактаб ва боғчаларнинг моддий-техника базаси ночорлигича қолган. Энг муҳим муаммолардан яна бири, шаҳар мактабларида табиий ва гуманитар фанлар бўйича 1000 дан ортик ўқитувчиларнинг етишмаслиги эди³⁶⁹. Наманган шаҳар халқ таълими мактабларида инглиз, немис, она тили, адабиёт, тарих, ҳуқуқ,

³⁶⁷ ФВХ ЖА. Фарғона вилояти халқ таълими бошқармасининг 1994-95 ўқув йили учун маълумотномаси. Б. 1.

³⁶⁸ АШХ ЖА. Андижон шаҳар халқ таълими бўлимининг 1996 йил учун маълумоти. Б. 3.

³⁶⁹ АШХ ЖА. Андижон шаҳар фаоллари йиғилиши материаллари 1995 йил 13 декабр. Б. 1-2.

жисмоний тарбия фанлари ўқитувчилари етишмаслиги сабабли 1995 йилнинг I чорагида 273 соатдан ортиқ дарс ўтилмаган³⁷⁰.

Фаргона шаҳар халқ таълими мактабларида кадрлар қўнимсизлиги мавжуд бўлиб, 1992-1994 йиллар давомида шаҳар халқ таълими бўлимида 3 марта мудир янгиланди. Шунингдек, мактабларда ҳам турли сабаблар билан раҳбарлар алмашиб турган. Масалан, 1992 йилда 9 та, 1993 йилда 7 та, 1994 йилнинг биринчи ярмида 7 та мактаб директорлари алмаштирилган. Педагог ходимларни ижтимоий ҳимоя қилиш соҳасида ҳам талайгина камчиликлар кузатилди³⁷¹.

Дарҳақиқат, бу камчиликлар ислохотнинг умумий жараёнини тўхтата олмади. Чунки ислохотларнинг дастлабки босқичида қисман бўлса-да, халқ таълими соҳасида жонланиш кўзга ташланди. Аввалги тузум давридаги бир хиллик ва сиёсий андозалардан озод қилинди, ўқиш жараёнида турли ноанъанавий усуллар қўллашга имкон яратилди. Таълимга демократия, эркинлик, инсонпарварлик, миллий кадриятлар каби янги ноанъанавий тамойиллар кириб келиши кузатилди. Таълим тизимидаги ислохотларнинг энг муҳим йўналишларидан бири янги турдаги муассасаларни, яъни лицей ва гимназияларни ташкил қилиш бўлди. Таълим тўғрисидаги Қонунда таъкидланганидек, янги турдаги таълим муассасалари келажақтаги асосий таълим масканлари бўлиб қолади. Чунки жаҳон ҳамжамиятида ўзининг ўрни, йўли билан танилиб бораётган Ўзбекистон тараққиётини янги турдаги таълим муассасаларисиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Қонунга биноан 1992 йили Шаҳрихон шаҳрида ташкил қилинган 2-сонли кимё-биология фанларига ихтисослаштирилган лицей Фаргона водийсидаги янги ўқув масканларининг тўнгичи эди³⁷². 1992-1996 йиллар давомида Андижон вилояти шаҳарларида иқтидорли ёшлар учун 25 та лицей ва 21 та гимназия очилди. Уларда дастлабки даврда 7085 нафар иқтидорли ўқувчилар танлов асосида

³⁷⁰ НШХ ЖА. Наманган шаҳар халқ таълими бўлимининг 1995 йил учун ҳисоботи. Б. 4.

³⁷¹ ФШХ ЖА. Фаргона шаҳар халқ таълими бўлимининг 1995 йил маълумотномаси. Б. 4.

³⁷² Зиекор. 1995 йил 3 ноебр. 1996 йил 15 сентябр. Андижоннома. 1996 йил 17 сентябр.

сиралаб олиниб, тахсил олдилар.³⁷³ 1992-1993 ўқув йилининг ўзида Фаргона шаҳрида иқтидорли болалар учун умумтехника ва математика ихтисосликлари бўйича 2 та лицей ташкил этилди. Шунингдек, шаҳар ҳокимлигининг қарори билан шаҳардаги 27-умумтаълим мактаби тиббиёт ихтисослигига мослаштирилган лицейга айлантирилди. 1996 йилда вилоятда жами 26 та гимназия ва лицейлар иқтидорли ўқувчиларга таълим берди³⁷⁴.

Наманган шаҳрида эса физика-математика ихтисослиги бўйича лицей, мактабгача тарбия техникумида очилган қизлар лицейи ва гимназия фаолият кўрсатди. Алоҳида ва махсус фан йўналишлари бўйича лицейлар билан бир қаторда водий шаҳарларидаги умумтаълим мактаблари қошида ҳам лицей синфлар ташкил қилинди. Бундай синф-лицейлар Наманган шаҳридаги мавжуд 44 та мактабларнинг 12 тасида³⁷⁵, Фаргона шаҳридаги мавжуд 37 умумтаълим мактабларининг 4 тасида фаолият кўрсатди³⁷⁶.

Лицей ва гимназиялар замонавий биноларга жойлаштирилди, улар компютер, ҳисоблаш машиналари, лингафон, видеомагнитофон, телевизор каби техника ва кўргазмалар куруллар билан таъминланди. Ўқув режасидаги тажрибаларни ўтказиш учун етарли жиҳозлашган лабораториялар ва бошқа қулайликлар яратилди. Энг муҳими, лицейларда яқка тартибда суҳбат-мунозара услубида ўқитиш, асосий фанлар дарсларида ўқувчиларни бўлиб ўқитиш жорий қилинди.

Ўрганилган даврда янги турдаги таълим муассасаси бўлган лицейлар билан бир қаторда республикада гимназиялар ҳам ташкил топа бошлаган эди. Масалан, Андижон шаҳридаги 1-гимназия, Фаргона шаҳридаги жаҳон тиллари гимназияси, Чортоқ шаҳрида 2 ва 5-ўрта мактаблар қошида ташкил қилинган гимназия синфлари шулар жумласидандир³⁷⁷.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида янги турдаги ўқув муассасалари ташкил этиш борасида орттирилган тажриба, янги

³⁷³ Андижоннома. 1996 йил 15 август.

³⁷⁴ ФШХ ЖА. Фаргона шаҳар халқ таълими бўлимининг маълумотномаси. 1995 Б. 1.

³⁷⁵ НШХ ЖА. Наманган шаҳар халқ таълими ходимлари август кенашининг қарори. 1996 йил 23 август. Б. 1.

³⁷⁶ ФВХ ЖА. Фаргона вилоят таълими бошқармасининг 1994-95 ўқув йили ҳақидаги маълумотномаси. Б. 1.

³⁷⁷ Фаргона ҳақиқати. 1997 йил 27 август. Наманган ҳақиқати. 1992 йил 1 сентябр. Андижоннома. 1996 йил 27 сентябр.

ташkil этилган лицей ва гимназиялар фаолиятининг дастлабки якунлари ва ривожланган хорижий мамлакатларнинг илгор тажрибаларини ҳисобга олган ҳолда мамлакатимиз лицей ва гимназияларининг аниқ мақоми ишлаб чиқилди. ЎЗР Вазиirlар Маҳкамасининг 1993 йил 27 майдаги қарори билан «Лицей тўғрисидаги Низом» ва 1995 йил 21 ноябрдаги қарори билан «Гимназия тўғрисидаги Низом» тасдиқланди.

Бу низомларнинг ишлаб чиқилиши ва тасдиқланиши орқали гимназия билан лицей, лицей билан мактабларда айрим фанларни чуқур ўргатадиган синфлар ўртасидаги фарқ аниқ белгиланди. Уларнинг қабул қилиниши янги турдаги таълим муассасалари ташкил этиш учун дастуриламал бўлиб хизмат қилди.

Натижада, Андижон вилоятида янги турдаги ўқув муассасалари ишини мувофиқлаштириш ва иқтидорли ўқувчиларга чуқур билим беришни тақомиллаштириш бўйича илгор тажрибаларни ўрганиш ва оммалаштириш мақсадида 1993-94 ўқув йилидан бошлаб янги турдаги ўқув муассасалари раҳбарларининг вилоят кенгаши ташкил этилди. Бу кенгаш ўз иш режаси ва дастурига эга бўлиб, мунтазам равишда ойда бир марта лицей ва гимназиялар базасида очик дарслар, семинарлар ўтказиб, илгор тажрибаларни оммалаштириб борди³⁷⁸.

Бундан ташқари республикада биринчи бўлиб Хонобод шаҳрида иқтидорли ўқувчиларнинг вилоят маркази ташкил этилди. Бу масканда йил — ўн икки ой мобайнида иқтидорли ўқувчиларнинг ўқиши давом этиши қўзланган. Марказда туман, шаҳар ва вилоят олимпиадаси ғолиблари ҳамда турли фанлар бўйича тест синовлари орқали марказга қабул қилинган ўқувчилар ҳам хордиқ чиқарали, ҳам ўзларининг билим доираларини кенгайтириб бориши назарда тутилган³⁷⁹.

Мустақиллик барча соҳаларда бўлганидек, таълимда ҳам хорижий мамлакатлар билан кенг кўламли ҳамкорлик қилишга имкониятлар очиб берди. Фикримизнинг далили сифатида водий шаҳарларида ташкил этилган ўзбек-турк лицейларини мисол қилиб келтириш мумкин. Булар жумласига 1992 йилда Наманган шаҳрида

³⁷⁸ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 15 августдаги қарори.

³⁷⁹ Андижон вилояти ҳокимлигининг 1995 йил 1 сентябрдаги қарори. Ўша жойда. 1996 йил 13 сентябрда.

очилган эркаклар лицейини. 1993 йилда Кўкон шаҳрида иш бошлаган иқтисод лицейини ва Фарғона шаҳрида ташкил қилинган эркаклар лицейини киритиш мумкин. Киска муддат ичида бу янги турдаги ўқув масканида ўқишни истаган ўқувчилар сони ортиб борди. Биргина Кўкондаги иқтисод лицейининг 1996-1997 ўқув йилига қабул даврида ҳар бир ўринга 36-тадан даъвогар тўғри келди. Лицейда инглиз, турк тиллари чуқур ўргатилиб, 1-курс давомида талабалар эркин гаплаша олиш даражасига етдилар. Лицейни битирувчиларга диплом ва 5 та ихтисослик бўйича сертификатлар ҳам берилиб, улар таржимонлик қилишлари, бухгалтерия ва маркетинг соҳасида ишлашлари, қўшма корхоналарда фаолият кўрсатишлари руҳсат этилди.

Лицейда билим беришнинг кўп балли рейтинг усулининг қўлланилиши, ҳар ўн беш кунда ўтқизилган кичик имтиҳонлар ҳамда фанлар бўйича ўтиладиган дастур асосидаги қатта имтиҳонлар ва синовлар чуқур ўзлаштириш имконини берди. Математика фанидан Анкара шаҳрида ўтказилган 30 га яқин давлат закиллари қатнашган жаҳон олимпиадаси баҳсларида Ўзбекистон Республикаси вакиллари фахрли учинчи ўринни олиб, бронза медалини кўлга киритдилар. Уларнинг орасида мазкур лицей талабалари Азиз Солиев ва Рашид Абдуллаев ҳамда Фарғона шаҳридаги эркаклар лицейи ўқувчиси Иқбол Ортиқов ҳам бўлган эди³⁸⁰.

Умуман олганда, мустақилликнинг дастлабки 5 йилида Фарғона водийси шаҳарларида 40 та лицей ва 25 та гимназия ташкил қилинди. Ваҳоланки, 1991 йилда водий шаҳарларида янги турдаги таълим муассасаларидан фақат 2 та лицей мавжуд эди, холос³⁸¹.

Хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки, истиқлолнинг дастлабки йилларида водий шаҳарлари умумий ўрта мактаб тизимида бир қатор янги турдаги ўқув муассасалари ташкил қилиниб, уларнинг фаолияти тақомиллаштирилди, ўқитишнинг ноанъавий турларидан

³⁸⁰ ФВХ ЖА. Халқ депутатлари Фарғона вилояти Кенгаши XXI чакриқ XIII сессиясининг материаллари. 1993 йил 25 декабрь. Б. 4. Фарғона хақиқати. 1996 йил 3 октябрь.
³⁸¹ ЎЗР МСВ ЖА. Статистика Давлат департаменти томонидан 27.07.1998 берган №14-06-02-117 маълумотномасидан. Б. 4-5.

фойдаланилди, янги дастурлар амалда жорий қилинди ва юкори натижаларга эришилди.

Янги турдаги ўқув муассаларининг қўлга киритган ютуқларига мисол тариқасида лицейларни битириб чиққан ўқувчиларнинг олий ўқув юртларига муваффақиятли кирганликларини кўрсатиш мумкин. Масалан, Фарғонадаги биринчи химия-биологияга ихтисослашган лицейни 1995-96 ўқув йилидаги 55 нафар битирувчиларидан 53 нафари олий ўқув юрти талабаси бўлди³⁸², 1993-1996 йиллар давомида Андижондаги лицейни битирган ўқувчиларнинг 90-95 % вилоят ва республика олий ўқув юртларидаги тест синовларидан муваффақиятли ўтдилар³⁸³.

Наманган шаҳридаги лицей ва гимназияларнинг битирувчиларидан кўпчилиги олий ўқув юртларига киришга муваффақ бўлдилар³⁸⁴. Туман, шаҳар, вилоят ва республика миқёсида ўтказиладиган олимпиадалар совриндорларнинг аксарияти ҳам лицей ва гимназия ўқувчилари эди. Оддий умумтаълим мактабларида эса бу кўрсаткичнинг бутунлай аксини кўриш мумкин. Бу далиллар таълим соҳасидаги ислохотлар натижасида юзага келган янги турдаги ўқув муассасаларининг жамиятимизга муваффақиятли кириб келаётгани ва бу янги билим масканлари халқимиз, айниқса, ўқувчи-ёшлар томонидан яхши кутиб олинганининг ифодаси эди.

Яна шу нарса диққатга сазоворки, таълим ислох қилиниши давомида нафақат янги турдаги ўқув муассасалари ташкил қилиниши билан бирга, таълимнинг бошқарув ишларини такомиллаштириш ва унинг самарадорлигини ошириш, айниқса, ўқув муассасаларининг аҳолини батафсил таҳлил қилиб бориш, уларга ҳолисона баҳо бериш, яхши натижаларга эришган ўқув масканларини рағбатлантириш каби ишлар ҳам амалга оширилди. Масалан, Наманган шаҳар халқ таълими бўлимида 1994 йилдан бошлаб барча ўқув муассасалари фаолиятини 15 та кўрсаткич бўйича диагностик таҳлилдан ўтказиш тажрибаси қўлланила бошлади. Бунда янги

³⁸² ФВХ ЖА. Фарғона вилояти бошқармасининг 1995-96 ўқув йили бўйича маълумотномаси. Б. 3.
³⁸³ Зикор. 1996 йил 15 август.

³⁸⁴ НШХ ЖА. Наманган шаҳар ҳокимлиги таълими бўлимининг 1995 йилги фаолияти юзасидан ахбороти. Б. 3.

ипдаги мактаблар ташкил этишдан бошлаб, ўқувчиларни 1-10-синфларга тортишгача, фан олимпиадалари, педагогик ўқиш иштирокидан тортиб, битирувчиларнинг олийгоҳларга киришигача бўлган барча кўрсаткичлар таҳлил қилинди. Диагностик таҳлил натижасига кўра барча йўналиш бўйича Намангандаги умумтаълим мактаблари ўртасида 1994-95 ўқув йилида биринчи ўринни 7-мактаб жамоаси, иккинчи ўринни 31-мактаб жамоаси, учинчи ўринни 6-мактаб жамоаси қўлга киритди³⁸⁵.

Бу муҳим тажриба Фарғона водийси шаҳарларидаги мактабларигагина эмас, балки бутун республикага ҳам ёйила бошлади. Водий вилоятлари ва шаҳар мактабларида олиб борилаётган бундай ижодкорлик ел изланишлар халқ таълими вазирлигида маъқулланиб, 1996 йилда Андижон вилояти, Марҳамат туманидаги 3-лицейда «Янги турдаги таълим муассасаларида ўқувчилар билимини диагностик таҳлил қилиш орқали таълим муассасасини бошқаришни такомиллаштириш» мавзусида Республика семинари ўтказилди³⁸⁶. Семинар бу тажрибани оммалаштиришда муҳим восита бўлиб хизмат қилди.

Бирок янги турдаги ўқув муассасаларининг юзага келиш жараёнида бир қатор камчиликларга йўл қўйилди. Чунончи, таълим тўғрисидаги қонунни бажаришда вилоят, шаҳар, туман халқ таълими бўлимлари лицей ва гимназиялар ташкил қилишда микдор ортидан қувиб, уларнинг сифатига эътибор қаратмади. Натижада, қатор лицей ва гимназиялар яроқсиз биноларда, зарурий моддий-техник баъзасига эга бўлмаган ҳолда ташкил қилинди ва қутилган натижа бермади.

Бундан ташқари, лицей ва гимназияларга ўқувчи ва ўқитувчиларни танлашда юзаки ёндашилди. Натижада, бир қанча лицей ва гимназия битирувчиларининг билим савияси паст даражада бўлгани аниқланди. Масалан, 1994-95 ўқув йилини тамомлаган Фарғона шаҳридаги лицей, гимназия ва мактаб ўқувчилари

³⁸⁵ НШХ ЖА. Наманган шаҳар халқ таълими бўлимининг 1995 йилда амалга оширган ишлари ҳақида ҳисоботи. Б. 3.

³⁸⁶ АШХ ЖА. Андижон вилоят халқ таълими бўлимининг 1992-1996 йилларда амалга оширган ишлари ҳақида маълумот. Б. 3.

республика олий ўқув юртларига кириш учун топширган тест синовларининг диагностика тахлилидан. Битирувчилар математика, физика, она тили ва адабиёти фанларидан паст балга эга бўлганлиги маълум бўлди³⁸⁷.

Шунингдек, Андижондаги лицей ва гимназиялар фаолиятини 1995-96 ўқув йилининг натижалари бўйича тахлил қиладиган бўлсак, 25 та лицейда билим олаётган 2704 нафар ўқувчидан 415 нафари ёки 15,3 %и, 21 та гимназияда таълим олаётган 4381 нафар ўқувчидан 487 нафари ёки 11,1 %и – «уч» ва «тўрт» баҳоларга ўқиган. Баъзи лицейларда бу кўрсаткич 20 %дан 33 %гача бўлган³⁸⁸. Лицей ва гимназия ўқувчиларининг бундай билим даражаси оддий умумтаълим мактаблари ўқувчиларидан айтарли фарк қилмас эди.

Ислохотлар жараёнида бу каби камчиликлар бўлиши табиий эди. Чунки республика таълим соҳаси учун бутунлай янги бўлган бу ўқув муассасаларининг ташкил қилиш соҳасида тажриба етишмас эди. Шу билан бирга, лицей ва гимназия шаклидаги янги ўқув масканлари ислохотларнинг биринчи босқичида изланишлар, жажон тажрибаларини ўрганиш асосида яратилди ва ўрганилган даврнинг охирига келиб ўзини оқлай бошлади.

Таълим соҳасидаги ислохотларнинг самарали бўлиши кўп жиҳатдан мактаб ўқитувчиларига боғлиқ эди. Шунинг учун ҳам, ислохотларнинг дастлабки босқичидан ўқитувчиларнинг билимига, ташаббускорлигига, изланувчанлигига алоҳида аҳамият берилди. Айниқса, уларнинг малакасини ошириш учун олий ўқув юртлари қошида фанлар бўйича махсус курслар ташкил қилинди. Биргина Наманган шаҳридан 1995 йилда 61 нафар ўқитувчи 8 фан соҳаси бўйича ўзларининг малакаларини оширди.³⁸⁹

Ўқитувчи ва тарбиячиларнинг билим савиясини яхшилаш, уларнинг обрўсини кўтариш, истеъдодли ва ижодий мураббийларни аниқлаш мақсадида турли кўрик-танловлари ўтказиб турилди. 1994-1995 ўқув йилида ўтказилган «Йил ўқитувчиси» кўрик-танловида Кўкон шаҳридаги 11-мактабнинг она тили ва адабиёти ўқитувчиси

Маҳфузахон Раҳимова ғолиб чиқиб, Республика кўрик-танловида иштирок этиш шарафига муяссар бўлди³⁹⁰. 1995 йилда Наманган шаҳрида ўтказилган «Ўқитувчи-95» кўрик-танловида 5-ўрта мактабнинг бошланғич синф ўқитувчиси Маъсудахон Розикова ғолиб деб топилди³⁹¹. 1996 йилда Андижонда бўлган кўрик танловда шаҳардаги 57-боғча тарбиячиси Шаҳодат Расулова «Йил тарбиячиси» ғолиби бўлди³⁹². Бундай кўрик-танловлар республика мактаб ўқитувчилари ва мактабгача тарбия муассасалари тарбиячиларини ўз устидарида ишлашга, билим даражасини оширишга, айниқса янгилликка интилишга ва изланишга ўргатди. Бу таълим тизимини ислох қилиш даврида муҳим аҳамиятга эга эди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан Ўзбекистон Республикаси ҳукумати мактаб ўқитувчилари ва мактабгача таълим муассасалари тарбиячиларини ижтимоий ҳимоялаш масаласига алоҳида эътибор берди ва бу борада бир қатор қарор, фармойишлар қабул қилди. 1991-1996 йил давомида ҳукумат қарорлари билан ўқитувчи ва тарбиячиларнинг ойлик иш ҳаглари бир неча бор оширилди. ЎзР Президентининг педагог ходимларни ижтимоий маиший ҳимоя қилиш, шароитларини яхшилаш ҳақидаги фармониға биноан барча турдаги ўқитувчи ва тарбиячиларга давлат уйлари хусусийлаштирилди. Биргина Наманган шаҳри халқ таълими мактабларининг 4166 нафар педагог ходимлардан 1163 тасига давлат уйлари хусусийлаштирилди. Хусусий уй қуриш учун 350 нафар ўқитувчига ер участкалари, 56 нафар педагог ходимга банк орқали ссуда берилди. 4166 нафар ўқитувчи коммунал хизматларга ҳақ тўлашда имтиёزلардан фойдаланди³⁹³.

Халқ таълими ходимларини ижтимоий ҳимоя қилиш ва давлат ташкilotлари билан бир қаторда нодавлат корхоналари, ўрта ва кичик бизнес корхоналари ҳам ёрдам бердилар. Булар жумласига «ЎзДЭУ» автозаводи, «А.Хўжа» кичик корхонасини қиритиш

³⁸⁷ ФВХ ЖА. Фарғона вилояти халқ таълими бўлимининг 1995-96 ўқув йили учун ҳисоботи. Б. 6.

³⁸⁸ НШХ ЖА. Наманган шаҳар халқ таълими бўлимининг 1995 йилдаги фаолияти ҳақида маълумот. Б. 4.

³⁸⁹ АШХ ЖА. Андижон вилоят халқ таълими бўлимининг 1996 йилги маълумотномаси. Б. 5.

³⁹⁰ НШХ ЖА. Наманган шаҳар халқ таълими бўлимининг 1995 йилги ҳисоботи. Б. 7.

мумкин³⁹⁴. Янги мактаблар куриш ва эскиларини таъмирлашда ҳам нодавлат корхоналари якиндан ёрдам берди.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида хунар таълими тизими ҳам ислох қилина бошланди. Чунки хунар билим юртлари ишчи кадрларни тайёрлашда салмоғи билан ажралиб туради. Айниқса, меҳнат ресурслари ортиқча бўлган Фарғона водийсида хунар таълим тизимини ривожлантириш ижтимоий аҳамиятга эга масала ҳисобланади. Мустақилликнинг дастлабки йилларида, иқтисодий кийинчиликка қарамасдан, водий вилоятлари ва шаҳарларида мавжуд хунар-техника билим юртлари сақлаб қолинди ва янгилари ташкил қилинди. Агар 1991 йилда Фарғона водийси вилоятларида хунар билим юртларининг сони 63 та бўлган бўлса, 1996 йилга келиб 65 тага етди. Булардан 28 таси водий шаҳарларида бўлиб, Андижон вилояти шаҳарларида 11 та, Наманган вилояти шаҳарларида 9 та, Фарғона вилояти шаҳарларида 8 та хунар-техника билим юртлари фаолият кўрсатди³⁹⁵.

Таълим тўғрисидаги қонунга асосан водий шаҳарларида ўрта махсус таълим йўналиши бўйича бизнес мактаблари, кичик ва ўрта мактаблар учун касб-хунар курслари очилди, бозор иқтисодиёти талабларидан келиб чиққан ҳолда, янги мутахассислар (фермер, солиқ ва божхона ходими, аудит ва менежмент ва х.з.) тайёрлашга киришилди. Айнан шу даврда Андижонда банк коллежи ташкил қилинди³⁹⁶.

Лекин совет даврида ташкил қилинган бу хунар-техника билим юртлари ночор аҳволда бўлиб, бозор иқтисодиёти талабларига жавоб бермас эди. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Исрол Каримов хунар-техника билим юртларига баҳо берар экан, шундай деган эди: «Уларнинг фаолиятига танқидий кўз билан қараганда, моддий-техника базасининг ночорлиги, улар бераётган билим ва тарбиянинг сифати, ўқувчилар олаётган жуда тор ихтисос мутахассислиги, шу билан бирга, тарбиячи-ўқитувчилар малакасининг

³⁹⁴ АҚШ ЖА. Андижон вилояти халқ таълими бўлимининг 1996 йилги маълумоти. Б. 4.
³⁹⁵ Ўзбекистон Республикаси. Биологик хилма-хилликни сақлаш... Б. 66.
³⁹⁶ Қурбонов Ш. ва бошқалар. Баркамол авлод орзуси... Б. 11.

шаклиги, бу билим юртларининг умуман бугунги кун талабига жавоб бермаслиги барчамиз учун аниқ бўлиши керак, деб ўйлайман»³⁹⁷.

Шунинг учун ҳам, Фарғона водийси шаҳарларида ўрта махсус таълим тизими ва ҳозирги замон талабига жавоб бера оладиган янги турдаги ўқув юртларини ташкил қилиш, мавжуд ўқув юртларининг моддий-техника базасини, ўқув йўналиши ва ихтисослигини тубдан янгилаш борасида илк тажрибалар ўтказилди. Масалан, 1994-1995 ўқув йилига келиб Фарғона вилояти шаҳарларидаги мавжуд хунар-техника билим юртларининг кўпчилиги миллий хунармандчилик сир-асорларини ўрганишга йўналтирилди. Маргилон шаҳридаги 5-хунар билим юрти негизда миллий хунармандчилик лицейи ташкил қилинди³⁹⁸.

1996-97 ўқув йилига келиб Фарғона вилояти ва шаҳарларида 45 та хунар билим юртлари фаолият кўрсатди. Уларда 21 мингдан зиёд ўқувчилар 80 дан ортиқ касблар бўйича таълим олар эди. Шунингдек, вилоят ва шаҳарларидаги 15 та хунар билим юрти негизда 12 та хунар лицейи ва 3 та бизнес мактаби ташкил қилинди. Уларда касб-хунарга ўргатиш енгил саноат, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш, курилиш ва бошқа миллий хунармандчилик йўналишлари бўйича амалга оширилди. Хунар-лицей ва бизнес мактабларида 1759 нафар ўқувчилар «Кичик бизнес ҳисобчиси», «Менеджер», «Референт» касблари бўйича таълим олди³⁹⁹.

Янги ташкил қилинган хунар лицейлари ва бизнес-мактабларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш мақсадида Андижон вилояти шаҳарларидаги ҳар бир хунар лицейи ва бизнес мактабига бир комплектдан компьютерлар ва касса апаратлари берилди. Шунингдек, янги ўқув масканларида махсус ўқув маслаҳат хоналари, тадбиркорлик марказлари ташкил қилинди. Йўналиши ўзгартирилган билим юртларнинг ўқитувчи-ишлаб чиқариш таълими усталари «Иқтисодий билимлар ва тадбиркорлик асослари» бўйича

³⁹⁷ Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. Т. 1. 1998.

³⁹⁸ ФВХ ЖА. Фарғона вилоят халқ таълими бўлимининг 1994-95 ўқув йили учун маълумотномаси. Б. 6.

³⁹⁹ ФВХ ЖА. Фарғона вилоят халқ таълими бўлимининг 1996-97 йили учун маълумотномаси. Б. 3.

Қўкон давлат педагогика институтида 3 ойлик курса малака оширди.⁴⁰⁰

Водий шахарларида хунар-лицей ва бизнес-мактаблари билан бир қаторда хунар-техника билим юртлари негизда илк коллежлар ҳам ташкил қилинди. 1993-1996 йиллар давомида водий вилоятларида 23 та коллеж ташкил қилиниб, шулардан 16 таси водий шахарлари ҳиссасига тўғри келди.⁴⁰¹

Шу билан бирга, мустақилликнинг дастлабки йилларида хунар-техника билим юртларини ислох қилиш борасида қилинган ишлар замонавий талабга жавоб бермаган ҳамда уоларнинг фаолиятида жиддий камчиликлар аниқланди. Масалан, хунар-техника билим юртлари негизда юзага келган янги ўқув масканлари кўп ҳолларда шовша-шошарлик, етарли моддий-техника ва молиявий имкониятларга эга бўлмасдан ташкил қилинди. Янги йўналишдаги ўқув масканлари учун дарсликлар, ўқув қўлланмалари тайёрланмади. Ўқув юртларининг номи ўзгаргани билан педагог ходимлар эса эскича билим, эски ўқув воситалари билан қолди. Буларнинг барчаси хунар-техника таълим тизимида туб ўзгаришларнинг янада самарали бўлишига таъсир қилмай қўймади.

Олий таълим, кадрлар тайёрлаш тизимида асосий бўйин бўлиб, бозор муносабатларига ўтиш шaroитида уни тубдан қайта қуришни талаб қиларди. Чунки совет ҳукумати миллий кадрлар тайёрлаш масаласида бир томонлама сиёсат олиб бориб, давлат аҳамиятига эга ва жаҳон андозаларига жавоб берадиган мутахассислар етиштирадиган ўқув муассасалари асосан марказда жамланган эди. Натижада, нафақат Ўзбекистон, шунингдек, Ўрта Осиё минтақасидан бу даргоҳларга санокли вакиллар қабул қилинган.

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритганидан кейин ноёб ихтисосга эга мутахассисларга бўлган эҳтиёж орта бошлади. Шу муносабат билан, мустақилликнинг дастлабки куниданоқ халқ таълим тизими билан бир қаторда олий таълим тизimini ҳам ислох қилишга киришилди. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим ҳақида»ги

⁴⁰⁰ АШХ ЖА. Андижон вилояти халқ таълими бўлимининг 1996 йилдаги фаолияти бўйича маълумоти. Б. 3

⁴⁰¹ ЎЗР МСВ ЖА. Статистика Давлат департаментининг 27.07.1998 йил берган №14-06-02-117 маълумотномаси Б. 2.

Конун асосида ЎЗР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги «Олий таълим ислохоти» дастурини ишлаб чиқди. Дастурга биноан бир қатор ўқув юртларининг мақоми, йўналиши, дастурлари ва ўқитиш услублари ўзгартирилди. Шу вақтга қадар мавжуд бўлмаган муҳим ихтисосликлар бўйича махсус олий ўқув юртлари, жумладан, Мудофаа вазирлиги қошида Ҳарбий академия, Ички ишлар вазирлиги қошида Ички ишлар академияси, Банк-молия академияси. Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, Авиация институти, Тоғ-кон институти каби ўнлаб янги ўқув масканлари ташкил этилди. 1991 йил февраль ойида Фарғона давлат университетини, май ойида Наманган саноат-технология институтини ташкил этиш ҳақида ЎЗР Вазирлар Маҳкамасининг қарори эълон қилинди. Президентнинг 1992 йил 28 февралдаги «Республикада янги олий ўқув юртларини ташкил қилиш тўғрисида»ги Фармони билан 8 та вилоят педагогика институтлари, шу жумладан, Андижон, Наманган педагогика институтларига университет мақоми берилди. Шунингдек, фармонга биноан Андижон иқтисодиёт ва бошқарув институти, Наманган муҳандислик-иқтисодиёт институти, Фарғона политехника институтининг Қўкон филиали, Тошкент давлат техника университетининг Фарғона филиали ташкил қилинди.

Бу олий ўқув юртларининг асосий вазифаси мамлакат иқтисодиётининг турли тармоқларига малакали, бозор иқтисодиёти шaroитида самарали ишлаб оладиган мутахассислар тайёрлашдан иборат қилиб белгиланди. Лекин биргина олий ўқув юртлари сонини кўпайтириш, уларда янги мутахассисликлар очиб билан замонавий мутахассислар тайёрлаб бўлмас эди. Бунинг учун олий ва ўрта махсус ўқув юртларига талабалар қабул қилишнинг янги тартибини жорий қилиш талаб этиларди. Бу борада жаҳоннинг илғор мамлакатлари тажрибалари ўрганилди ва ниҳоят, 1993 йил 5 февралда Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Олий ўқув юртларига абитуриентларни тест усулида танлаш тўғрисида»га қарори қабул қилинди.⁴⁰² Қарорга биноан жойларда тест усулида ўқувчиларни олий ва ўрта махсус ўқув юртларига қабул қилиш ишларини

⁴⁰² Тюринков В., Шагулимов Р. Независимая Республика Узбекистан... С. 73.

мувофлаштирувчи шаҳар комиссиялари тузилди. Масалан, Наманган шаҳар ҳокимлигининг 1995 йил 3 июлдаги қарори билан шаҳарда жойлашган ҳар бир олий ва ўрта махсус ўқув юртига абитуриентларни қабул қилишда тест синовларини ўтказиш мақсадида ҳокимлик вакиллари, халқ депутатлари, корхона ва ташиқлотлар вакиллари билан ҳар бири 6 кишидан иборат ишчи комиссиялари тузилди. Бу комиссиялар олий ва ўрта махсус ўқув юртида тест синовларини топшириш ниятида келган абитуриентлар ва уларнинг ота-оналари учун зарур шароитларни яратиб берди.

Тест синовларининг жорий қилиниши билан Олий ўқув юртига талабалар қабул қилишнинг бутунлай янги адолатли тизими вуқудга келди. Тест синовларининг муҳим хусусиятларидан бири республиканинг қайси ҳудудларида ўқувчилар қайси фанлардан паст балл олганини, қайси фанлардан ўқувчилар бўш ўқитилганини кўрсатиб бериши бўлди. Масалан, 1995 йилги Олий ўқув юртига кириш учун топширилган тест синовларининг диагностика таҳлили Фарғона вилоятининг 1994-95 ўқув йили битирувчилари математика, физика, она тили ва адабиёти каби фанлардан паст балл олгани маълум бўлди⁴⁰³. Бу таҳлиллар асосида вилоят, шаҳар халқ таълими бўлимлари, мактабларда, ўқув режаларга зарурий ўзгаришлар киритиш ва шу асосда ўқув жараёнини яхшилаш имконини берди.

Кадрлар тайёрлаш соҳасида амалга оширилаётган ислохотларнинг муҳим хусусиятларидан бири олий таълимнинг икки поғонали ўқиш тизимига ўтказилишидир. 1992-93 ўқув йилидан бошлаб биринчи курс талабаларига икки поғонали ўқув тизими режаси асосида билим берила бошлади. Улар 4 йил ўқиб, соҳа бўйича умумий олий маълумотга эга бўладилар ва бакалавр даражасини олади.

Олий таълимнинг иккинчи босқичида эса иктидорли талабалар яна икки йил ўқиб, аниқ соҳа бўйича махсус олий маълумотга эга бўладилар, фан ёки мутахассислик бўйича магистр даражасини олиши кўзланган. Магистрлик даражасини олиш учун 6 йил ўқиш

⁴⁰³ ФВХ ЖА. Фарғона вилоят халқ таълими бошқармасининг 1994-95 йилги фойдали халқ таълимоти ҳақида маълумотнома. Б. 3.

кўзда тутилди. Икки поғонали ўқиш тизимига ўқиш учун Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигида Низом ва Дастурлар ишлаб чиқилди.

Олий таълим ислохотининг яна муҳим хусусиятларидан бири уни гуманитарлаштиришдан иборат эди. Гуманитар таълимга ўқиш мутахассислар тайёрлашнинг ажралмас қисми сифатида қаралди. Таълимни гуманитарлаштиришдаги дастлабки қадам уни партиявий мафкурадан холи қилишдан бошланди. Талабаларга замон талабидан келиб чиқиб, Ўзбекистон тарихини, иқтисодий ва ҳуқуқий билимларни чуқурроқ сингдиришга асосий эътибор қаратилди. Институтларда ижтимоий-гуманитар фанлар, биринчи навбатда, Ўзбекистон тарихи кафедралари ташкил этилди. Шунингдек, барча турдаги мактабларда Ўзбекистон тарихини чуқур ўқитиш бошланди. Натижада, тарихий билимлар ўқувчи ва талабаларни ватанпарварлик, инсонпарварлик, мустақилликнинг қадрига етиш руҳида тарбиялашда муҳим роль ўйнади.

1992 йил 22 августда «Ўзбекистон ўқув юртида ҳар йили 1 сентябр «Мустақиллик куни»ни ўтказиш тўғрисида»ги Президент Фармони⁴⁰⁴ эълон қилинди. Фармонда мактаблар ва олий ўқув юртида мустақиллик кунининг кенг нишонланиши ва таълим муассасаларида бу санага бағишлаб махсус дарслар ўтказилиши ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда муҳим аҳамият касб этди.

Ўзбекистон ҳукумати ёшларни ижтимоий қафолатлаш, уларнинг ўқиши, эркин ижод қилиши учун шарт-шароит яратишга қаратилган ўзининг истиқболли сиёсатини олиб борди. Бу ҳақда Ўзбекистон Президенти ва ҳукуматининг бир қатор Фармон ва қарорлари қабул қилинди. Булар орасида Президентнинг 1993 йил 5 февралда қабул қилган «Ўзбекистонда ўқувчи ёшларни рағбатлантириш чоралари тўғрисидаги Фармони⁴⁰⁵ алоҳида таъкидлаб ўқиш зарур. Фармонга биноан аъло ўқитган талабалар ва аспирантлар учун ЎЗР Президентининг давлат стипендиялари таъсис этилди. Натижада, ёшларда ўқишга ва илм билан шуғулланишга бўлган рағбати орта бошлади, иктидорли ёшлар сафи кенгайиб борди. Замонавий

⁴⁰⁴ Тўриқов В., Шагулмов Р. Независимая Республика Узбекистан. С. 46.
⁴⁰⁵ Ушга жойда С. 73.

мутахассисликларни етгалашга, айниқса, чет тилларини ўрганишга бўлган эhtiёж, хорижий мамлакатлар олий ўқув юртларида ўқишга бўлган интилиш тобора ортиб борди. Республиканинг халқаро алоқалари кенгайиб бориши натижасида ўқувчиларга ҳукуматлараро битимлар бўйича хорижий мамлакатларнинг нуфузли олий ўқув юртларида билим олиш имконияти туғилди. Ислохотларнинг дастлабки йилларида республика бўйича 2 мингдан ортиқ ёшлар чет элларда ўқиб келишди.⁴⁰⁶ Бундан ташқари, ҳар йили республикамызда умумтаълим мактабларининг тест синовларидан ўтган 50 дан зиёд ўқувчилари АКСЕЛС дастури асосида АҚШга ўқишга юбориладиган бўлди. 1995 йилда Фарғона вилоятидан 6 нафар иқтидорли ўқувчи АКСЕЛС орқали АҚШ мактабларида ўқиган эди.⁴⁰⁷ 1996 йилда эса Андижондан 3 нафар аълочи ўқувчилар Америка мактабларида инглиз тилида тахсил олди.⁴⁰⁸ Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Бироқ 1990 йилларнинг ўрталарига қадар таълим соҳасида ислохотлар амалга оширилган бўлса-да, замонавий ва тараққий этган давлатлар таълими даражасидан орқада қолиш, халқ таълими, махсус хунар таълими ва Олий таълим ўртасида узвийлик йўқлиги яққол сезила бошлади. Бу ҳақда Ислон Каримов 1997 йил 30 апрелда Халқ депутатлари Андижон вилояти кенгаши сессиясида сўзлаган нутқида шундай деди: «Бугунги кунда умумтаълим мактабларининг 9-синфини тугатган минг-минг ўсмирлар иш топа олмай, ишга жойлаша олмай овра бўлиб юрибди... 9-синфини битирувчилар 455 минг кишини ташкил этади. Уларнинг 250 мингга яқини 10 синфда ўқишни давом эттиради... 100 мингтаси махсус ўқув юртларида касб ўрганар экан. Қолган 100 мингдан ортиқ ўсмир кўчада қоляпти»⁴⁰⁹.

Ислон Каримов тасвирлаб берган бу аҳволни Фарғона водийси вилоятлари ва шаҳарларида кузатиш мумкин. Масалан, 1993-94 ўқув йилларида Фарғона шаҳар мактабларининг 9-синфини 2387 нафар

ўқувчи битирган бўлиб, улардан 165 нафари ҳеч қаерда ишламаган ва ўқимаган⁴¹⁰.

Шунингдек, 1995-96 ўқув йилида Наманган шаҳар мактабларининг 9-синфини 5634 ўқувчи тамомлаб, улардан 3000 нафари 10-синфда ўқишни давом эттиришга, 800 нафари шаҳардаги хунар-техника билим юртларига, 500 нафари турли соҳадаги курсларга, ишлаб чиқариш ёшлар мактабларига кириб ўқишни давом эттирдилар. 1334 нафар ўқувчининг тақдири эса номаълум қолган⁴¹¹. Худди шунингдек, 11 синфни тамомлаган кўпчилик ўқувчиларнинг ҳам тақдири билан ҳеч қим қизиқмаган. Масалан, 1995 йили Наманган шаҳридаги мактабларнинг 11-синфини тамомлаган 1854 нафар ўқувчидан 187 таси Олий ўқув юртларига, 176 нафари ўрта махсус билим юртларига кирган, қолган 1491 нафар ўқувчининг тақдири маълум эмас. 1996 йилда эса 11-синфини 1008 нафар ўқувчи тамомлаган бўлиб, улардан 735 нафари турли олий ва ўрта махсус ўқув юртларига ўқишга кирган, қолган 273 нафар ўқувчи қандай ижтимоий ҳаёт кечираётгани номаълум бўлган⁴¹².

1996 йилда Андижон вилояти ва шаҳар мактабларининг 11-синфини 16710 нафар ёшлар битирган бўлса, улардан фақат 6429 нафари (битирганларни 20%дан кўпроғи) турли олий, ўрта махсус ўқув ва хунар билим юртларига ўқишга кирган, холос. Қолган 10281 нафар ёшларнинг ҳаёти ва фаолияти маҳаллий раҳбарлар эътиборидан четда қолган⁴¹³.

Демак, 1991-1996 йиллар давомида Фарғона водийси шаҳарларидаги мактабларнинг 9 ва 11-синфларини битирган ва ҳаётда ўз ўрнини тополмаган минглаб ёшлар бусиз ҳам ижтимоий аҳволи (айниқса, ишсизлик масаласида) мураккаб бўлган Фарғона водийси шаҳарларида ижтимоий аҳволни янада мураккаблаштирди.

Шу боисдан ҳам, 1997 йил 29 августда Ўзбекистон Олий Мажлиси «Таълим тўғрисида» янги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш

⁴⁰⁶ Қурбонов Ш. ва бошқалар. Барқамол аялдо орузи... Б. 11.

⁴⁰⁷ ФБХ ЖА. Фарғона вилоят халқ таълими бўлимининг 1994-95 ўқув йили учун маълумотномаси. Б. 2.

⁴⁰⁸ АШХ ЖА. Андижон шаҳар халқ таълими бўлимининг 1995-96 ўқув йили учун маълумотномаси. Б. 2.

⁴⁰⁹ Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. Т. 1998. Б. 11.

⁴¹⁰ ФШХ ЖА. Фарғона шаҳар халқ таълими бўлимининг 1994-95 ўқув йили учун ҳисоботи. Б. 3-4.

⁴¹¹ НШХ ЖА. Наманган вилоят халқ таълими бўлимининг 1995-96 йиллар давомида амалга оширган ишлари ҳақида маълумот. Б. 3.

⁴¹² Ушш жойда.

⁴¹³ АШХ ЖА. Андижон вилоят халқ таълими бўлимининг 1995-96 йиллар давомида амалга оширган ишлари ҳақида маълумот. Б. 3.

бўйича миллий дастур» қабул қилди. Қонунга биноан Ўзбекистонда 12 йиллик мажбурий таълим жорий қилинди. Янги қонунга асосан 9-синфни битирган ёшлар энди кўчаларда эмас, балки уч йиллик академик лицей ёки касб-хунар коллежларида республика иктисодиёти учун бирон-бир мутахассис бўлиб етишадиган бўлди.

«Таълим тўғрисида»ги янги Қонун ва кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастурнинг энг муҳим хусусияти ва 1992 йилдаги «Таълим тўғрисида»ги Қонундан фарқи шундаки, янги қонунда республикада узлуксиз таълим тизимиغا асос солинди. Узлуксиз таълим мактабгача таълим; бошланғич таълим (1-4 синфлар); умумий таълим (5-9 синфлар); ўрта махсус билим ва касб-хунар таълими (академик лицейлар, коллежлар); олий таълим (бакалаврлик (4 йил); магистратура (2 йил); аспирантура (3 йил); докторантура (3 йил) каби тизимларни ўз ичига олган бўлиб, республика ёшларини уч ёшдан бошлаб (аспирантура ва докторантурани ҳисобга олмаганда) то 24-25 ёшгача ўқитиб, олий маълумотли ва яхши касб-хунар эгаси қилиб тарбиялашни ўз олдига қўйган. Янги қонуннинг муаммоларга бой Фарғона водийси вилоятлари ва шаҳарлари учун ижтимоий аҳамияти ҳам ана шунда.

Хулоса қилиб айтганда, 1992 йилда қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги Қонун асосда соҳада ўтказилган дастлабки ислохотлар хато ва камчиликлар билан амалга оширилган бўлса-да, жамият онгига мустаҳкам сингиб қолган совет таълим тизимини меросидан воз кечишда, муҳим тажрибалар ортиришда, айниқса, янги узлуксиз таълим тизимини барпо қилиш учун муҳим тарихий босқич бўлиб хизмат қилди.

Табийки, 1990 йиллар ўрталарига қадар ўтказилган ва атиги 5-6 йил давом илк босқич ислохотлари бир неча ўн йилликлар давомида шаклланган таълим тизимини тубдан ўзгартира олмас эди. Қолаверса, мамлакат иқтисодий салоҳияти ва молиявий имкониятлари чекланган даврда, динамик тарзда ўзгариб бораётган ҳозирги замон талаби даражасида таълим ҳамда кадрлар етиштирадиган тизимни барпо қилиш учун шaroит ҳам етарли эмас эди.

Шунга қарамасдан, вақт масофасидан баҳо берганда, 1997 йилга қадар мамлакат таълим тизимида ўтказилган ислохотлар даврини – тажриба ва синовларга бой бўлган давр деб баҳолаша бўлади. Буни Фарғона водийси шаҳарлари бошланғич, умум ўрта, касб-хунар ва олий таълим тизими мисолида ўтказилган таҳлил исботлади. Мухими шундаки, таълим соҳасининг барча босқичларида ўтказилган тажрибалар иссиз кетмади, аксинча ютуқ ва камчиликлари сарҳисоб қилиниб, 1997 йилдан бошланган ва кенг кўламда ташиқил этилган ислохотлар учун пойдевор вазифасини бажарди.

ХУЛОСА

Ўзбекистонда миллий мустақиллик эълон қилинган дастлабки кундан бошлаб жамиятнинг барча соҳаларида туб ислохотлар ўтказишда киришилди. Чунки жамият қанчалик тез янгиланса, шунчалик тез суръатларда режали иқтисодийётга асосланган совет даври асоратлари ва ижтимоий-иқтисодий тангликдан қутилиш, янги демократик ҳуқуқий давлатни бунёд этиш, миллий қадриятлар ва маънавиятни тиклаш, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётга ўтиш учун шарт-шароит яратилади. Бу муҳим ва зарурий вазифаларни амалга оширишда ўтиш даври — ислохотларнинг биринчи босқичи Ўзбекистон халқлари ҳаётида муҳим тарихий аҳамиятга эга бўлган босқич бўлди.

Ўтиш даврида, қисқа муддат ичида жамият тараққиётининг барча соҳаларида ҳал қилувчи ўзгаришлар содир бўлди: аввалги мафқуралашган маъмурий-буйруқбозлик тизими асослари тугатилди; эркин бозор иқтисодиёти тамойилларига асосланган демократик давлатнинг конституциявий ва ҳуқуқий пойдевори яратилди; давлат ва жамиятни бошқаришнинг янги тизими асос солинди; тарихий, миллий ва маънавий қадриятларнинг устуворлиги таъминланди; кишилар тафаккури ва ҳаёга бўлган муносабати тубдан ўзгарди. Ислохотларнинг биринчи босқичида қўйилган вазифаларнинг муваффақиятли амалга оширилгани мамлакатимизнинг иқтисодий ўсишида, сиёсий барқарорликнинг мустаҳкамланишида, миллатлараро ва фуқаролар тотувлигининг таъминланишида, Ўзбекистоннинг халқаро обрў-эътибори ошганида ўз ифодасини топди.

Фарғона водийси шаҳарлари мисолида Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлабки босқичида амалга оширилган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар жараёнини ўрганиш ва унинг тахлили бизга қуйидагича ҳулосалар қилишга ёрдам берди:

1. Ўзбекистонда янги миллий давлатчиликни барпо қилиш, ижтимоий иқтисодий, сиёсий, маданий-маънавий соҳаларда амалга оширилган тадбирлар натижасида қўлга киритилган барча ютуқлар ва

бу борада халқимизнинг бунёдкорлик фаолияти мустақилликнинг буюк қудрати туфайли юз берди. Чунки мустақил ва эркин тараққиёт йўлини танлаган Ўзбекистонда ўтиш даври борасида дастлабки тажрибага эга бўлинди. Ана шу тажриба ва мустақилликнинг илк йилларида асос солинган янги жамият пойдевори қўйинги йилларда мамлакатнинг барқарор ривожланишига мустаҳкам замин яратди.

2. Ўзбекистонда, шу жумладан, Фарғона водийси шаҳарларида 1991-1996 йилларда амалга оширилган ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг самарали бўлишида Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётга ўтишида ўзига хос йўли ишлаб чиқилгани муҳим аҳамият касб этди. Бу борада Ўзбекистоннинг биринчи Президент И.А. Каримов томонидан ишлаб чиқилган ва ҳаёга татбиқ этилган беш тамойили бир тузумдан иккинчи тузумга ўтиш даврида муҳим ва ҳал қилувчи роль ўйнади. Беш тамойил асосида олиб борилган ислохотлар Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёт йўлидан муваффақиятли боришини, жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллашини таъминлади. Энг муҳими, Ўзбекистоннинг ўзига хос бу йўлини дунё миқёсида «ўзбек модели» сифатида тан олингани бўлди.

3. Миллий модельнинг муҳим хусусияти шундан иборатки, унда бозор иқтисодиётга ўтиш жараёнида Ўзбекистоннинг барча ҳудудлари (вилоятлар, шаҳарлар, туманлар) аҳолисининг турмуш тарзи, урф-одатлари, қадриятлари, маиший шароити ва бошқа ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинди. Шошилмасдан, ҳар бир хусусият ва шарт-шароит эътиборга олиниб, босқичма-босқич амалга ошириш концепцияси жорий қилинди. Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг бозор муносабатларига пухта ўйлаб, босқичма-босқич ўтиш тамойили нечоғли тўғри эканини ислохотларнинг дастлабки босқичида водий шаҳарларида юз берган ижтимоий-иқтисодий ривожланиш борасида эришилган натижалардан кўриш мумкин. «Биз эришган қувончли натижалар, — деган эди Ислам Каримов, — авваламбор, танлаган йўлимизнинг тўғрилигини исбот қилиб турибди»⁴¹⁴.

⁴¹⁴ Каримов И.А. Барқарор тараққиётга эришиш — устувор вазифа. Т., 1998. Б. 8.

4. Ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг дастлабки босқичиданок самарали бўлишида давлатнинг роли салмоқли бўлди. Бунга асосий сабаб давлатнинг ўзи бош ислохотчи сифатида майдонга чиқиши эди. Натижада, жамиятнинг барча бўғинларида бўлаётган ислохотлар тизимли, босқичма-босқич, аҳолининг айниқса кам таъминланган қисми, ногиронлар, уруш ва меҳнат фахрийлари давлат томонидан ижтимоий жиҳатдан мунтазам химоя қилинди. Шунингдек, тадбиркорликнинг барча турлари давлат томонидан кафолатли қўллаб-қувватланди. Корхоналарнинг молиявий жиҳатдан ўзини ўзи бошқаришини қўллаб-қувватлаш мақсадида улар давлат томонидан мақсадли инвестициялар билан таъминланди.

5. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон шаҳарлари, шунингдек, жумладан, ўзига хос хусусиятларга эга бўлган Фаргона водийси шаҳарлари яна бир бор ўзининг ижтимоий-иқтисодий, сийсий, маданий-маънавий ва илмий-техникавий соҳаларда зиё тарқатувчи марказ эканини кўрсатди. Барча соҳаларда ислохотлар ва янгиланиш, даставвал, шаҳарларда амалга оширилди, сўнгра, уларнинг илғор тажрибалари республиканинг бошқа ҳудудларига жорий қилинди.

Ислохотларнинг дастлабки йилларида шаҳарлар иқтисодиётида таркибий ўзгаришлар ясашга, унинг бирёклама хомашёга йўналтирилганлигини бартараф этишга муваффақ бўлинди. Бунга, бир томондан, мавжуд ишлаб чиқариш корхоналарига янги техника ва технологияларни жорий этиш ва иккинчи томондан, янги замонавий ишлаб чиқариш корхоналарини барпо этиш йўли билан эришилди. Мамлакат раҳбарияти томонидан ишлаб чиқилган дастурларда белгиланган чора-тадбирлар авваламбор халқ истеъмоли моллари ва ялпи саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кўпайтириш, уларнинг сифати ва рақобатбардорлигини оширишга қаратилди. Уларни муваффақиятли амалга ошириш натижасида совет даврида Фаргона водийсига четдан келтирилган халқ истеъмоли молларини шу ҳудуддаги саноат корхоналарида ишлаб чиқариш йилдан-йилга ошиб борди.

Иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш натижасида Қувасойда ойна ишлаб чиқариш заводи, Андижонда этил

спирти ишлаб чиқарувчи завод, Қўқон спирт ишлаб чиқариш биришмаси, Асакада автомобиль заводининг бунёд этилиши республикада саноатнинг янги соҳалари мажмуини вужудга келтирди.

Ўтиш даврида Фаргона водийси шаҳарларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида тадбиркорлик ва ишбилармонлик муҳим омил бўлиб хизмат қилди. Мустақилликнинг дастлабки кунларида вужудга келган ширкатлар ҳозирги кунга келиб йирик фирма ва корхоналарга айланди. Пойафзал ишлаб чиқариш, қурилиш-таъмирлаш, тикувчилик, савдо, хунармандчилик, минерал ресурсларни қайта ишлаш ва маиший хизмат соҳаларида тадбиркорлик кенг қулоч ёйди. Тадбиркорлик билан иш юритилиши натижасида минерал ресурсларни комплекс қайта ишловчи ўзаро боғлиқ тармоқлар тизими шаклланди. Миллий хунармандчилик – косибчиликнинг турли соҳалари қайта тикланди ва ривожланди.

Ислохотларнинг биринчи босқичида қўлга киритилган муҳим ютуқлардан бири водий шаҳарларида бозор мунсабатларининг асоси сифатида кўп укладли иқтисоднинг шакллантирилиши ва мулкчиликнинг турли шакллари билан юзага келиши бўлди. Бу жараён икки йўналишда: янги хусусий, ҳиссдорлик, жамоа ва бошқача шакллардаги корхоналарни барпо қилиш ҳамда давлат мулкни хусусийлаштириш орқали амалга оширишди. Хусусийлаштириш жараёнининг қонуний асосларини яратиш мақсадида биргина 1994 йилда 100 дан ортиқ ҳужжатлар қабул қилинди. Давлат ихтиёридаги мулк тури унинг янги эгасига фақат сотиш йўли билан ўтказилди. Бутун республикада бўлгани каби, водий шаҳарларида ҳам 1992-1993 йилларда кичик хусусийлаштириш, 1994 йилдан бошлаб «оммавий хусусийлаштириш» амалга оширилди. Ваучерланган хусусийлаштириш четлаб ўтилиши, бозор иқтисодиётига ўтиш даврини бошидан кечираётган қўллаб-қувватлашда кузатишган ишлаб чиқаришнинг пасайиб кетиши ҳамда корхоналарнинг касодга учраши каби ҳолатлар Ўзбекистонда олди олинди.

«Кичик хусусийлаштириш» даврида савдо, умумий овқатланиш, маиший хизмат кўрсатиш корхоналари давлат тасарруфидан

чиқарилди. Вужудга келган янги хусусий фирма ва бошқа тадбиркорлик тузилмалари халқ истеъмол моллари ишлаб чиқариш, савдо ва аҳолига маиший хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантиришга катта ҳисса қўшди.

Оммавий хусусийлаштириш икки босқичда амалга оширилди. Биринчи босқичда давлат корхоналари, ишлаб чиқариш бирлашмалари ва ёпик турдаги хиссасдорлик жамиятлари очик турдаги хиссасдорлик жамиятларига айлантирилди. Иккинчи босқичда хиссасдорлик жамиятларига айланган корхоналар акцияларининг тегишли қисмлари меҳнат жамсаларига, юридик ва жисмоний шахсларга сотилди. Оммавий хусусийлаштиришнинг амалга оширилиши натижасида Фарғона водийси шаҳарларида мулкчиликнинг хиссасдорлик, жамоа, хусусий шакллари ва чет эл компаниялари билан ҳамкорликда аралаш корхоналар вужудга келди. Ўзбекистонда янги мулкдорлар тоифаси шаклланди.

Иқтисодий ислохотларнинг муҳим қирраларидан бири, чет эл сармояларининг Ўзбекистон иқтисодиётига жалб қилиниши, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларнинг самарали бўлиши учун муҳим омил бўлди. Натижада, кўплаб қўшма корхоналар ташкил қилинди. Австрия, Малайзия, Италия, Польша, Россия, Германия, Хитой, Америка, Жанубий Корея каби мамлакатлар билан ҳамкорликда ташкил қилинган қўшма корхоналар шулар жумласидандир. Қўшма корхоналар рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришда, дунё бозоридан муносиб ўрин эгаллашда ҳал қилувчи воясига бўлиб хизмат қилди. Бу ўринда Асака шахрида қисқа вақт ичида бунёд этилган, нафақат республикамизда, балки Марказий Осиёда автомобил ишлаб чиқариш соҳасида ягона ва тўнғич ҳисобланган «ЎЗДЭУавто» қўшма корхонасини алоҳида кўрсатиш жоиздир.

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида Ўзбекистон учун бутунлай янги тизим бозор инфраструктураси асосларининг яратилиши бўлди. Бозор ҳўжалигининг асоси бўлган биржалар, уларнинг бўлимлари, брокерлик идоралари, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга кўмаклашувчи «Бизнес фонд»лари ва унинг бўлимлари, товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палаталари, унинг бўлимлари, бизнес-

инкубаторлар, қимматли қоғозлар бозори ва унга тааллуқли бўлган тузилмалар ташкил топди ҳамда самарали фаолият кўрсатмоқда. Натижада, 1997 йилга келиб Фарғона водийси шаҳарларида саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда нодавлат секторининг ҳиссаси давлат секторига нисбатан салмоқли бўлди.

«Ўзбек модели»нинг ўзига хос муҳим хусусияти амалга оширилаётган туб иқтисодий ислохотлар кучли ижтимоий сиёсат билан биргаликда олиб борилишида эди. Айниқса, ўтиш даври билан боғлиқ объектив қийинчиликларга қарама-қарши, давлат аҳоли даромадларининг кескин қисқариши, унинг қашшоқлашишига йўл қўймади. Республикада, шунингдек, ўзига хос ижтимоий-иқтисодий хусусиятга эга бўлган Фарғона водийси шаҳарларида кучли ижтимоий сиёсатни амалга оширишга қаратилган чора-тадбирлар ишлаб чиқилди ва ҳаётга татбиқ этилди. Натижада, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш, ўзини намоён қила олиши учун имкониятлар яратиш борасида бир қатор ишлар амалга оширилди. Аҳолини иш билан таъминлаш, янги иш ўринларини яратиш, уларнинг маиший турмуш даражасини ошириш, табиий газ ва ичимлик суви билан таъминлаш, аҳолига тиббий хизмат кўрсатишни яхшилаш, янги тиббиёт масканларини қуриб ишга тушириш, «Соғлом авлод учун» аёллар ва болаларни соғломлаштириш ижтимоий ислохотларнинг дастлабки натижалари бўлди.

Ижтимоий-иқтисодий ислохотлар даврида шаҳарлар инфраструктурасида бир қатор ижобий ўзгаришлар содир бўлди. Шаҳарларда ободонлаштириш ишлари кенг кўламда олиб борилиди, миллий анъаналар билан сўғорилган, шу билан бирга, замонавий кўрinishларга эга бўлган бинолар бунёд этилди. Спортни ривожлантириш мақсадида спортнинг турли соҳаларига тегишли янги спорт мажмуалари қурилди. Водий шаҳарларида бозорлар қурилиши ва уларнинг ривожланишига катта аҳамият берилди. Алоқа хизмати замон талаблари даражасига кўтарилди. Янги замонавий электрон станцияларнинг қурилиши, нуртолали кабелларнинг ўтказилиши, механик усулда ишлайдиган алоқа воситаларининг замонавий электрон жиҳозлар билан алмаштирилиши, уяли телефон

станцияларнинг ишга туширилиши шаҳарлар иқтисодиётини ва инфраструктурасини барқарорлаштиришда алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Бозор муносабатларига асосланган янги жамият куришда таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан қайта қуриш муҳим аҳамиятга эга бўлди. «Таълим тўғрисида»ги Қонуннинг (1992 й.) қабул қилиниши республикада таълимнинг барча соҳаларини ислох қилишни бўшлаб берди. Қонунга биноан, жадон талаблари даражасидаги билимлар асосида ўқитиш услублари ишлаб чиқилди ва амалиётга тадбиқ этилди. Ташаббускорлик ва ижодкорликка кенг йўл очилди. Натижада, янги турдаги таълим муассасалари: лицей, гимназия ва коллежлар вужудга келди, янги мутахассислар тайёрлаш учун олий ўқув юрглари йўналишлари ўзгартирилди. Янгилари барпо қилинди. Олий ўқув юргларида киришда тест усули жорий қилинди.

Таълим мазмунини янгилаш, унинг самарадорлигини ошириш, ўқитишнинг ноанъанавий усуллари яратиш бўйича илғор тажриба тўпланди. Ўқитишнинг рейтинг усули, табақалаштирилган таълим тизими, яқка тартибда суҳбат-мунозара услубида ўқитиш каби таълим бериш усуллари кенг оммалашди. Таълим соҳасида хорижий мамлакатлар билан кенг ҳамкорлик йўлга қўйилди.

Ислохотларнинг тақдир, биринчи навбатда, кадрлар малакаси, улар зиммаларига юкланган маъсулиятни қай даражада ҳис этишлари, замон билан ҳамнафас қадам ташлай билишларига боғлиқ эканини ҳисобга олиб, 1997 йил 29 августда Ўзбекистон Республикаси «Таълим тўғрисида» янги Қонунни қабул қилди. Янги Қонун таълим соҳаси олдида узлуксиз таълим тизимини вужудга келтиришни, янгича фикрлайдиган, замонавий соҳаларни чуқур эгаллаган, халқ ҳўжалигининг турли тармоқларида юксак самара билан ишлай оладиган, илғор технологияларни биладиган ва уларни ишлаб чиқаришга кенг татбиқ эта оладиган мутахассислар тайёрлаш вазифасини қўйди.

Дарҳақиқат ижобий ҳулосалар билан бир қаторда ислохотлар натижасида юзага чиққан, ўтиш даврига хос муаммолар, камчиликлар ҳам мавжуд бўлиб, уларни илмий жиҳатдан умумлаштириш ва

уларни бартараф қилиш борасида бир қатор тақлифлар бериш муҳим аҳамиятга эгадир.

Республикада бўлгани каби водий шаҳарлари аҳолисида ўтиш даври ижтимоий-психологик жараёнлар таъсири натижасида, одамларнинг онги, тафаккурида янги шароитга, ҳаётимизга кириб келаётган ўзгаришларга қўнқма ҳосил қилиш жараёни кийин кечди, айниқса, аҳолининг ўрта ва катта ёшдаги қатламларида бу ҳолат яққол кўзга ташланди. Бунинг аянчли томони шундаки, қучли мафкуравий таъсирга эга бўлган «соёқ СССР шароитида учдан зиёд авлод вакиллари нафақат хусусий мулкни тан олмайдиغان ва мустақил ҳўжалик фаолияти қўнқмаларини бермайдиган мафкуравий ақидалар асосида, балки устига-устак, марказдан туриб тақсимлаш ғоялари, ижтимоий адолат тушунчаси ҳақидаги сохта тасавурлар асосида тарбияланган эдилар»⁴¹⁵. Натижада, бозор иқтисоди ҳақидаги тасавурга эга бўлмаган аҳолининг ушбу қатламнинг айрим вакилларида журъатсизлик, боқимандалик кайфияти устун келиб, ундан халос бўлиш кийин кечди. Ана шундай ҳолатни айрим раҳбар ходимлар тоифасида ҳам учратиш мумкин. Бу эса ислохотларни жадал суръатлар билан олиб боришда, иқтисодиётнинг ривожланишида сунъий тўсиқларни вужудга келтирди.

Водий шаҳарларида жойлашган ишлаб чиқариш комплекслари, завод ва фабрикалари республикамыз саноати ривожига салмоқли ҳисса қўшиб келмоқда. Аммо шаҳарлар иқтисодининг асосини ташкил этувчи бу қорхоналарнинг ҳаммаси ҳам рақобатбардош, экспортбоб маҳсулотлар чиқара олмади, натижада, уларнинг молиявий шароити ёмонлашиб, йиллик режалар бажарилмай келинди. «Бу нуқсонларнинг асосий сабаблари қуйидагилардан иборат:

биринчидан, серхаражат, сифати паст, рақобатга чидамсиз маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи эски технологиялар мавжудлиги;

⁴¹⁵ Қаримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўёғида: ҳаёфсизликка тақдир, барқарорлик шартлари ва таракқиёт қаролатилари. Т. 1997. Б. 215.

иккинчидан, бозорни яхши билмаслик, корхоналарнинг маркетинг хизмати суст ишлаётгани, экспортга доир шартномалар пухта ўйланмасдан, шовма-шошарлик билан тузилгани;

учинчидан, маҳсулотларнинг айрим турларини ишлаб чиқаришда монополия ҳамон сақланиб келаётгани. Бу номақбул ҳол корхоналарга ички бозорда ўз маҳсулотларини исталган нархда ва исталган ҳажмда сотиш имконини бермади. Натижада, экспорт ҳақида ҳеч ким бош қотирмади;

тўртинчидан, экспорт қилинаётган маҳсулотларимизнинг халқаро миқёсда эътироф этилган сертификатлари йўқлиги ва шунинг оқибатида уларни жаҳон нархларида сотиш қийинлиги».⁴¹⁶

Хусусийлаштирилган корхоналар ҳиссдорларида ҳақиқий мулкдорлик ҳисси ҳалигача пайдо бўлган эмас. Хусусийлаштириш жараёнида йўл қўйилган хатоликлар, расмийлаштириш, айрим ҳолларда бу жараённи собиқ совет тузуми давридаги ўхшаш «кампаниябозлик»ка айлантйрилиши натижасида акция эгаси бўлган меҳнат жамоаси абзолари ўзини ҳақиқий мулкдор деб ҳис қила олмади. Бундан ташқари, хусусийлаштиришнинг кўплаб ижобий томонларидан, катта фойда келтирувчи имкониятларидан ҳали тўлалигича фойдаланилмапти.

Бозор иқтисодиёти асосини ташкил қиладиган, хусусий сектор ҳам етарли даражада ривожланмади. Ўзбекистон иқтисоди учун зарур бўлган инвестицияларнинг асосий қисми бюджет ҳисобидан қопланди, ривожланган давлатларда эса хусусий сектор ҳисобига қопланади. Бу ижтимоий дастурларни амалга оширишда давлатимиз иқтисодий имкониятларининг чекланишига сабаб бўлди.

Фарғона водийси, хусусан, унинг шаҳарларида совет давридан мерос бўлиб қолган аҳоли ўртасида ишсизлик, экология масалалари ҳамон муаммолигича қолмоқда. Ўтиш даврида водий шаҳарларидаги демографик жараёндаги баъзи ижобий ўзгаришларга қарамасдан, меҳнат ресурсларининг ўсиши юқорилигича қолган ва йилига шаҳарларда меҳнатга лаёқатли аҳоли сони ўрта ҳисобда 2-2,5 %га ўсиб борди. Бундан ташқари, кишлоқдан шаҳарга ортиқча меҳнат

⁴¹⁶ Қаримов И.А. Барқарор тарваккаётга эришиш – устувор вазифа. Т. 1998. Б. 25-26

ресурсларининг миграцияси кучайиши кузатилди. Шунингдек, давлат томонидан рўйхатга олинган ва норасмий (яширин) ишсизлик ўртасида тафовут мавжудлиги, ишсизликнинг ортиб бориши натижасида ёшларнинг турли экстремистик гуруҳларга қўшилиш ҳоллари кузатилди.

Тадқиқот натижаларига таянган ҳолда, ўтиш даври қийинчиликлари ва собиқ совет тузумидан мерос бўлиб қолган кўплаб муаммоларни эътиборга олиб, ушбу масалаларни ҳал этишга қаратилган қўйидаги тақлифлар берилди:

1. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни янада чуқурлаштириш, тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш ҳажмини янада кўпайтириш ва аҳолини иш билан таъминлашни яхшилаш учун янги техника ва технологияга асосланган кичик ҳамда ўрта корхоналар ташкил этиш.

2. Шаҳар корхоналаридаги мавжуд «қариб» қолган ишлаб чиқариш ускуналарини янги, замонавий техника ва технологиялар билан алмаштириш асосида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сифатини жаҳон андозалари даражасига кўтариш. Корхоналарни қайта-жихозлаш учун давлат томонидан қўмақ бериш. Хусусий тадбиркорларни бу ишга жалб этиш.

3. Водийда саноатнинг енгил ва озик-овқат тармоқлари билан бир қаторда асбобсозлик, электроника, уй-рўзгор буюмлари, қурилиш материаллари каби тармоқларини ҳам жойлаштириш.

4. Янги қурилаётган кичик корхоналарни, шунингдек, кўшма корхоналарни, биринчи навбатда, аҳолиси зич кичик ва ўрта шаҳарларга жойлаштириш асосида қўшимча иш жойлари ташкил қилиш.

5. Бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат бозорида вужудга келган реаллик, яъни шаҳарларда стихияли тарзда пайдо бўлган мардикорлик бозорларини тартибга солиш, уларга замонавий тус бериш; мардикорлик бозорига аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тармоғи сифатида қараб, мардикорликка келган фуқароларнинг ҳақ-хуқуқларини ҳимоя қилиш тизимини шакллантириш ҳамда уларнинг

мавсумий меҳнати орқали топаётган даромадига солиқнинг энг паст даражасини белгилаш.

6. Республикада ислохотларнинг чуқурлашиши натижасида тобора ўсиб бораётган талабларни қондириш мақсадида давлат ихтиёридаги шифохоналар билан бир қаторда, бошқа мулк туридаги даволаш муассасаларини кўпайтириш ва бу соҳада пулли хизмат кўрсатишни омалаштириш, уни тақомиллаштириб бориш.

7. Соғлиқни сақлаш тизимида аҳолига хизмат кўрсатиш даражасини кўтариш, тиббиёт ходимларининг ойлик даромадларини ошириш ва бу соҳада тўлланиб келган муаммоларни ҳал этиш мақсадида босқичма-босқич тиббиёт суғуртасига ўтиш. Шунингдек, болалар, ҳомиладор аёллар, ёш болалар аёллар, нафақахўрлар ва бошқа шу каби аҳолининг ижтимоий заиф гуруҳларига суғурта фондидан бепул хизмат кўрсатиш.

8. Аҳолини ижтимоий ҳимоялаш ва пенсия таъминотида давлат монополиясидан воз кечиш ва бу соҳада давлат фаолиятини қисқартириш.

9. Таълим соҳасида ўз ишига ижодий ёндошган ўқитувчилар тажрибасини оммалаштириш. Иқтидорли, ижодий ва тажрибали ўқитувчиларга ҳақ тўлашда рағбатлантириш воситаларидан фойдаланиш. Шаҳар, вилоят ва республика миқёсидаги кўрик-танловлар ҳамда олимпиада ғолибларининг ишларини мунтазам оммалаштириб бориш.

10. Ўқув муассасаларининг моддий таъминотини яхшилаш, таълим тизимини ривожлантириш ва ўқитиш сифатини ошириш мақсадида хусусий ва муаллифлик мактабларини ташкил қилиш, бу соҳага маҳаллий ва чет эл инвесторлари сармоясини жалб этиш учун солиқ тизимида бир қатор имтиёзлар яратиш. Шунингдек, таълим соҳасида халқаро алоқалар потенциалидан кенг фойдаланиш.

Бу тақлифларни амалга ошириш шаҳарларнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан янада ривожлантириш, меҳнат заҳиралари кўп бўлган Фарғона водийсида бандлик муаммосини ҳал этиш, ўрта ва кичик шаҳарларда саноат корхоналарини кўпайтириш, меҳнатсевар ўзбек халқи учун муносиб турмуш даражасини таъминлаш,

иқтисодиётга замонавий мутахассис ва ишчи кадрлар тайёрлаб бериш каби масалаларини ҳал этишга хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, кенг иқтисодий ўзгаришларнинг босқичма-босқичли стратегияси мамлакат халқ хўжалигининг шаклланган структурасини тамомилга ўзгартиришга имкон берди. Шаҳарлар ишлаб чиқариш комплексида амалга оширилган таркибий ўзгаришлар ва иқтисодиётнинг диверсификациясига қаратилган чоралар мажмуи рақобат даражаси юқори бўлган жаҳон хўжалиги ва боорига муносиб тарзда кириб бориши учун замин яратди.

Иқтисодий трансформация жараёнлари жамиятнинг ижтимоий-структурасида чуқур ўзгаришларга сабаб бўлди. Ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг пешсаҳнасига янги ижтимоий гуруҳлар кўтарилди, аҳолининг маълум табақалари ўз ижтимоий мақомини ўзгартира бошлади — жамиятдаги ўрта табақа сонининг ўсиши учун зарур шарт-шароитлар яратилди.

Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар

Р Ё Й Х А Т И

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ БИРИНЧИ ПРЕЗИДЕНТИ ИСЛОМ КАРИМОВ АСАРЛАРИ

1. Каримов И.А. Барқарор таракқиётга эришиш – устувор вазифа. Т., 1998.
2. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. Т., 7. Т., 1999.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт қафолатлари. Т., 1997.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., 1995.
5. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. Т., 2011.
6. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т. I. Т., 1996.
7. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор таракқиёт йўлида. Т. 6. Т., 1998.
8. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т. 5. Т., 1997.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING НОРМАТИВ ҲУҶЖАТЛАРИ

9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари 1992 йил декабрь. Т., 1992.
10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари. 1993 йил ноябрь. Т., 1993.
11. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. Т., 1991. № 1, 11.
12. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. Т., 1992. № 1, 2, 4, 9, 10.

13. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. Т., 1993. № 5, 6, 9.
14. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. Т., 1994. № 8-9.
15. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: 1998.

АРХИВ МАНБАЛАРИ СТАЦИОНАР АРХИВ МАТЕРИАЛЛАРИ

16. Андижон вилояти давлат архиви Ф. 608. Оп. 2., ед.хр. 2043.
17. Андижон вилояти давлат архиви. Ф. 608., Оп. 6., Ед.хр., 73.
18. Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги архиви. Оп. 1, ед. хр. 101.

ЖОРИЙ АРХИВЛАР АНДИЖОН ШАҲАР ҲОКИМЛИГИ АРХИВИ

19. Андижон шаҳар соғлиқни сақлаш бўлими. 1995 йил маълумотномаси.
20. Андижон шаҳар соғлиқни сақлаш бўлими. 1996 йил учун маълумотномаси.
21. Андижон шаҳар фаоллари йиғилишининг материаллари. 1992 йил 17 июль.
22. Андижон шаҳар фаоллари йиғилишининг материаллари. 1993 йил 28 январь; 1995 йил 13 декабрь; 1995 йил 17 февраль.
23. Андижон шаҳар халқ таълими бўлими Мудир А.Ё. Абдурахмоновнинг шаҳар маорифчилари август конференциясига ҳисобот маърузаси. 1995.
24. Андижон шаҳар халқ таълими бўлимининг ахборотномаси. 1996.
25. Андижон шаҳар ҳокимининг «Андижон шаҳрини экологик жиҳатдан соғломлаштиришнинг ахволи ва уни яхшилаш чорадари тўғрисида»ги Қарори. 1995.

26. Андижон шаҳар ҳокимлиги хузуридаги Президент Фармонларининг бажарилишини назорат қилиш ишчи комиссиясининг йиғилиш баёни. 1993 йил 12 июль.
27. Андижон шаҳри аҳолисига 1994 йилда тиббий хизмат кўрсатиш тўғрисида ахборот. 1994.
28. Иктисодиётни мувофиқлаштириш ва статистика бўлими. Андижон шаҳри «Факт ва рақамларда». 1996.
29. Халқ депутатлари Андижон шаҳар Кенгаши I чакирик I сессиясининг материаллари. 1995 йил 6 январь.
30. Халқ депутатлари Андижон шаҳар Кенгаши I чакирик II сессиясининг материаллари. 1995 йил 8 июль.
31. Халқ депутатлари Андижон шаҳар Кенгаши I чакирик IV сессиясининг материаллари. 1995 йил 30 декабрь.
32. Халқ депутатлари Андижон шаҳар Кенгаши I чакирик V сессиясининг материаллари. 1996 йил 27 июль.
33. Халқ депутатлари Андижон шаҳар Кенгаши XXI чакирик XIV сессиясининг материаллари. 1993 йил 24 июнь.
34. Халқ депутатлари Андижон шаҳар Кенгаши XXI чакирик XVI сессиясининг материаллари. 1994 йил 30 октябрь.

АСАКА ШАҲАР ҲОКИМЛИГИ АРХИВИ

35. Акционерное общество «ЎзДЭУ авто». 1996 г. октябрь.

НАМАНГАН ВИЛОЯТИ ҲОКИМЛИГИ АРХИВИ

36. Наманган вилоят фаоллари йиғилишининг материаллари. 1994 йил 5 апрель; 1995 йил 9 август; 1995 йил 9 март.
37. Наманган вилоятида аҳолига ижтимоий хизмат кўрсатиш ва ижтимоий таъминот соҳасида 1991-1995 йиллар ҳамда 1996 йил 6 ойида қилинган ишлар ҳақида маълумот.
38. Халқ депутатлари Наманган вилояти Кенгаши I чакирик I сессиясининг материаллари. 1995 йил 5 январь.

39. Халқ депутатлари Наманган вилояти Кенгаши XXI чакирик XIV сессиясининг материаллари. 1993 йил 25 декабрь.
40. Халқ депутатлари Наманган вилояти Кенгаши XXI чакирик XVI сессиясининг материаллари. 1994 йил 16 декабрь.
41. Халқ депутатлари Наманган вилояти Кенгаши XXI чакирик XIV сессиясининг материаллари. 1994 йил 17 май.

НАМАНГАН ШАҲАР ҲОКИМЛИГИ АРХИВИ

42. Наманган шаҳар халқ таълими бўлимининг 1995 йилда амалга оширган ишлари юзасидан ҳисоботи.
43. Наманган шаҳар халқ таълими бўлимининг 1995-1996 ўқув йилида амалга оширган ишлари юзасидан ҳисоботи.
44. Наманган шаҳар халқ таълими ҳодимлари август кенгашининг Қарори. 1996 йил 23 август.
45. Наманган шаҳар ҳокимлиги ижтимоий таъминот бўлимининг маълумоти. 1996.
46. Наманган шаҳар ҳокимлигининг умумий бўлими берган маълумотномаси (1994-1996 йиллар).
47. Наманган шаҳар ҳокимлигининг фан, маориф, соғлиқни сақлаш, маданият, спорт ва аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш бўлимининг 1995 йилда олиб борган ишлари юзасидан ахбороти.
48. Фан, маориф, соғлиқни сақлаш, маданият, спорт ва аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш бўлимининг 1995 йилда олиб борган ишлари юзасидан ахбороти.

ФАРҒОНА ВИЛОЯТИ ҲОКИМЛИГИ АРХИВИ

49. Ўзбекистон Республикаси давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш қўмитаси Фарғона вилояти бошқармаси жорий архиви. Хусусийлаштириш. (1992-1996 йиллар).
50. Фарғона вилоят фаоллари йиғилишининг материаллари. 1995 йил 10 март; 1995 йил 12 июль; 1995 йил 27 январь; 1996 йил 28 апрель.

51. Фарғона вилояти соғлиқни сақлаш бошқармаси томонидан кейинги 5 йилда амалга оширилган ижобий ишлар ҳақида маълумот. 1996.
52. Фарғона вилояти Халқ таълими бошқармасининг 1994-1995 ўқув йилида амалга оширган ишлари ҳақида маълумотнома.
53. Фарғона вилояти халқ таълими бошқармасининг ўтган ўқув йили якунида ва 1996-1997 ўқув йилига тайёргарлик кўриш борасида амалга оширилаётган ишлар тўғрисида маълумотнома.
54. Фарғона шаҳрида фан, маориф, соғлиқни сақлаш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш йўналишларида олиб борилган ишлар хусусида маълумотнома (1991-1994 йиллар).
55. Халқ депутатлари Фарғона вилоят Кенгаши I чақириқ IV сессиясининг материаллари. 1995 йил 27 декабрь.
56. Халқ депутатлари Фарғона вилояти Кенгаши XXI чақириқ XII сессиясининг материаллари. 1993 йил 25 май.
57. Халқ депутатлари Фарғона вилояти Кенгаши XXI чақириқ XIII сессиясининг материаллари. 1993 йил 25 декабрь.
58. Халқ депутатлари Фарғона вилояти Кенгаши XXI чақириқ XIV сессиясининг материаллари. 1994 йил 25 май.
59. Халқ депутатлари Фарғона вилояти Кенгаши XXI чақириқ XVI сессиясининг материаллари. 1994 йил 29 октябрь.

ФАРҒОНА ШАҲАР ҲОКИМЛИГИ АРХИВИ

60. Халқ депутатлари Фарғона шаҳар Кенгаши XXI чақириқ XIII сессиясининг материаллари. 1993 йил 23 декабрь.
61. Халқ депутатлари Фарғона шаҳар Кенгаши I чақириқ I сессиясининг материаллари. 1995 йил 9 январь.
62. Халқ депутатлари Фарғона шаҳар Кенгаши I чақириқ II сессиясининг материаллари. 1995 йил 7 июль.
63. Фарғона шаҳар ҳокимлигининг халқ таълими бўлими маълумотномаси. 1994-1995 йиллар.
64. Шаҳар соғлиқни сақлаш соҳаси бўйича 1995 йил учун маълумот.

65. Фарғона шаҳар ҳокимлигининг ижтимоий соҳалар бўйича маълумоти. (1991-1996 йиллар).
66. Халқ депутатлари Фарғона шаҳар Кенгаши I чақириқ V сессиясининг материаллари. 1996 йил 28 июнь.
67. Саноат, қурилиш, транспорт ва алоқа муассасалари бўйича кейинги 3 йил ичида бажарилган ишлар бўйича маълумот. 1996.
68. Шаҳар соғлиқни сақлаш соҳаси бўйича 1996 йил маълумоти.
69. Фарғона шаҳар фаоллари йиғилишининг I-сон қарори. 1993 йил 5 март.
70. Фарғона шаҳар фаоллари йиғилишининг материаллари. 1994 йил 29 июль;.
71. Фарғона шаҳар фаоллари йиғилишининг материаллари. 1993 йил 12 август.

МАКРОИҚТИСОДИЁТ ВА СТАТИСТИКА ВАЗИРЛИГИ СТАТИСТИКА ДАВЛАТ ДЕПАРТАМЕНТИ АРХИВИ

72. Статистика Давлат департаментининг Жамлаштурувчи бўлими берган маълумотнома. 1999.
73. Статистика Давлат департаменти томонидан 13.05.1998 й. берилган № 14-06-02-117 маълумотнома.
74. Статистика Давлат департаменти томонидан 27.07.1998 й. берилган № 14-06-02-117а маълумотнома.

СТАТИСТИК ТЎПЛАМЛАР ВА МАЪЛУМОТНОМАЛАР

75. Андижон вилояти ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари 1990-1993 йиллар. Стат. тўплам. Андижон: 1994.
76. Бюджеты семей за I квартал 1992 г. / ГВЦ Госкомпрогнозстата РУз. Т., 1992.
77. Жилищный фонд Республики Узбекистан. 1996. Стат. сборник. Т., 1998.

78. Итоги всесоюзной переписи населения 1989 г. Численность и размещение населения УзССР. Госкомстат УзССР. Т., 1991.
79. Народное хозяйство Республики Узбекистан в 1993 г. Статистический ежегодник. Т., 1994.
80. Народное хозяйство СССР в 1985 г. Стат. ежегодник. М., 1986.
81. Народное хозяйство СССР в 1988 г. Стат. ежегодник. М., 1989.
82. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1990 г. Стат. ежегодник. Т., 1991.
83. Основные тенденции и показатели экономического и социального развития Республики Узбекистан за годы независимости (1990–2010 гг.) и прогнозы на 2011–2015 гг. Статистический сборник. Т., 2011.
84. Социально-культурная сфера. (Бюро социологических исследований Госкомстата УзССР по статистике) / Мнение населения об актуальных вопросах. Т., 1990.
85. Узбекистан в цифрах. 1997. Стат. сборник. Т., 1998.
86. Узбекистон Республикасининг 1998 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. Қисқача стат. тўплам. Т., 1999.

ИЛМИЙ АДАБИЁТЛАР

87. Ferghana Valley The Heart of Central Asia Edited by S. Frederick Starr M.E. Sharpe Armonk. New York London, England, 2011.
88. Абдуллаев Ш.М. Этносоциальные и этнополитические процессы в Ферганской долине. (Основные проблемы, тенденции и противоречия. 70-80-е годы XX в.). Автореф. Дисс. док... ист. наук. Т., 1994.
89. Акрамов Э.А., Таиров А.Э. Экономические реформы Республики Узбекистан. М., 1998.
90. Алиакберова Н.М., Гольдфарб Б.Я., Эргашев А. Размещение населения Ферганской долины (демографический аспект). Т., 1990.
91. Бобонова Д. Узбекистонда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар (70-80 йиллар мисолида). Т., 1999.

92. Гурьев В.И. Основы социальной статистики: методы, система показателей, анализ. М., 1991.
93. Доклад о человеческом развитии. Узбекистан 1998. Т.: Центр экономических исследований, 1998.
94. Зиядуллаев С.К. Прогнозирование экономического развития Узбекистана в условиях перехода к рыночной экономике. Т., 1993.
95. Макасова Л.П. Демографические проблемы занятости в Узбекской ССР. Т., 1989.
96. Основы теории народонаселения / Под ред. Д.И.Валентея. М., 1986.
97. Рахматуллаев Ш.М. Мустиқиллик шароитида Фарғона vodiysi shaharlariда ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар (1991–1996 йй.). тарих фанлари номзоди... диссертацияси. Т., 2000.
98. Рахматуллаев Ш.М. Социально-экономические преобразования в городах Ферганской долины в условиях независимости. (1991–1996 гг.) Автореф. на соискание... канд. ист. наук. Т., 2000.
99. Тухлиев Н. Бозорга ўтишининг машаққатли йўли. Т., 1999.
100. Убайдуллаева Р.А. Современные репродуктивные установки населения Узбекистана // Население Узбекистана: состояние, проблемы и перспективы. Т., 2012.

ЖУРНАЛ МАҚОЛАЛАРИ

101. Абдуллаев А. Экологические проблемы водопользования // Экономика и статистика. 1997. № 2.
102. Бабажанов Б. Ферганская долина: источник или жертва исламского Фундаментализма? // Россия и мусульманский мир. М., 1999.
103. Бедринцев А.К. Региональные факторы перехода Узбекской ССР к рыночной экономике // Общественные науки в Узбекистане. 1991. № 1.
104. Бобонова Д. Ўзбекистонда миллий ишчи кадрлар тайёрлаш тажрибасидан // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1997. № 3–4.

СЎЗ БОШИ.....	3
1-БОБ. МУСТАКИЛЛИК АРАФАСИДА ФАРГОНА ВОДИЙСИДАГИ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ЖАРАЁНЛАР.....	9
II-БОБ. ФАРГОНА ВОДИЙСИ ШАҲАРЛАРИ ИҚТИСОДИЙ ЎЗГАРИШЛАР ДАВРИДА.....	29
2.1. Ислохотлар стратегиясининг "Ўзбек модели". Фаргона водийси шаҳарларининг ўзига хос хусусиятлари.....	29
2.2. Водий шаҳарларида янги иқтисодий муносабатларнинг шаклланиши ва ривожланиши.....	46
2.3. Мулкчиликнинг турли шакллари ҳамда бозор инфраструктурасининг таркиб топиши.....	71
III-БОБ. ИҚТИСОДИЙ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖАРАЁНИНИНГ ИЖТИМОЙ ЖИҲАТЛАРИ.....	97
3.1. Мустакилликнинг дастлабки йилларида Фаргона водийси шаҳарлари аҳолисининг ижтимоий-демографик ҳолати.....	97
3.2. Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида шаҳарлар аҳолисини ижтимоий химоялаш.....	121
3.3. Ўтиш даврида таълим, кадрлар тайёрлаш тизимидаги дастлабки ислохотлар ва уларнинг натижалари.....	145
ХУЛОСА.....	176
Фойдаланилган манбалар ва адабиётлар рўйхати.....	188

105. Зокиров С. Кичик шаҳарларнинг муаммолари (Андижон вилояти мисолида). // Иқтисод ва ҳисобот. 1996. № 12.
 106. Рахимова Н., Шарипова Х. Безработные кто-почему? // Экономика и статистика. 1994. № 3.
 107. Содиков А. Меҳнат бозори: муаммо ва ечимлар // Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. 1999. № 8.
 108. Тўраев М. Тармоқ таракқиёти хавозалар каноти // Иқтисод ва ҳисобот. 1996. № 9.
 109. Ўзбекистон Республикасининг 1996 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари // Иқтисод ва ҳисобот. 1997. № 5.
 110. Хусусийлаштириш рақам ва фактларда // Бозор, пул ва кредит. 1998. № 9.
 111. Хожимирзаев М. Ўзбекистоннинг илчилар синфи: ривожланиш муаммолари // Инсон ва сиёсат. 1991. № 9.
 112. Экономическое обозрение. Т., 2001. № 8-9.

ГАЗЕТАЛАР

113. Wall street journal. New York, 1997.
 114. Андижоннома. (1991-1996 йиллар).
 115. Зиёкор. (1995-1996 йиллар).
 116. Ишонч. (1995-1996 йиллар).
 117. Наманган ҳақиқати. (1992-1997 йиллар).
 118. Народное слово. (1996, 2000 йиллар).
 119. Правда Востока. (1988-1990 йиллар).
 120. Совет Ўзбекистони. (1988-1990 йиллар).
 121. Тошкент ҳақиқати. (1989-1990 йиллар).
 122. Туркистон. (1997 йил).
 123. Ўзбекистон овози. (1995-1997 йиллар).
 124. Фаргона ҳақиқати. (1992-1996 йиллар).
 125. Федеральная газета. М., 1999. (№ 9-10).
 126. Ферганская правда. (1992-1996 йиллар).
 127. Халк сўзи. (1993-1998 йиллар).

Илмий нашр

Шавкат РАҲМАТУЛЛАЕВ

ФАРҶОНА ВОДИЙСИ ШАҲАРЛАРИДА ИҚТИСОДИЙ
ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИ
(1991-1996 йиллар)

“NISHON NOSHIR” – Тошкент, 2017 йил

Бош муҳаррир: И. Қувондиқов
Техник муҳаррир: Р. Қобилова

Нашр лнн. №: А1 148, 14.08/2009
Теришга 15.12.2016 йилда рухсат беришди. Босишга 22.12.2016 йилда рухсат этилди. Бичим: 60-84 1/16. Таймс
гаригураеси. Шартли б.т. 12.56.
Нашр б.т. 13.0. Алаан: 200 нуска. Буюрма № 86

“Nishon-noshir” нашриети, 100017, Тошкент шаҳри, Чилонзор-20, 3-24. E-mail: nishon-noshir@mail.ru

“Мухаммад Полиграф” да чоп этилди.
Тошкент ш. А.Темур шох кўча 14-уй

